પેટ જેવી આપની વિચિત્ર ઉક્તિઓથી હું ક્ષણમાત્રમાં અંધારામાં પડેલા જેવો થઈ જાઉં છું. અને ક્ષણમાત્રમાં અજવાળામાં આવેલા જેવો થઈ જાઉં છું. જેમ ચોમાસામાં વાદળાંઓ આમતેમ ફરવાથી દિવસ જરા વારમાં અંધારાવાળો અને જરા વારમાં પ્રકાશવાળો થઈ જાય છે, તેમ હું પણ આપનાં વચનોના અભિપ્રાયને કંઈક સમજું છું ત્યારે પ્રકાશવાળો થઈ જાઉં છું અને તે વચનોમાં પરસ્પર વિરોધ આવવાને લીધે સંશયમાં પડી જાઉં છું, ત્યારે અંધારાવાળો થઈ જાઉં છું. પરમાત્મા અનંત છે, કોઈ પ્રમાણોના માપમાં આવે એમ નથી, પૂર્ણ છે, એક છે, સર્વદા સ્વયંપ્રકાશ છે અને તેનો પરમાર્થ પ્રકાશ કદી પણ બંધ પડે નહિ એવો છે. તેમાં માપમાં આવે એવા આ જગતની કલ્પનારૂપ વિકાર કેમ આવ્યો, એ સંશયમાં હજી હું ગૂંચવાયા કરું છું.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! આ જે તમને વ્યામોહ થાય છે, તે મારાં વાક્યોમાં દોષ હોવાથી થતો નથી, પણ મારા વાક્યોનું તાત્પર્ય નહિ સમજવારૂપ તમારા દોષથી જ થાય છે. મારાં સઘળાં વાક્યો યથાર્થ છે, મુખ્ય વિષયના આદિ દોષોવાળાં પણ નથી, મુખ્ય વિષયના સંબંધ વગરનાં નથી અને આગળ—પાછળના વિરોધવાળાં પણ નથી. જ્યારે તમારાં જ્ઞાનચક્ષુ નિર્મળ થશે અને બોધનો ઉદય વિસ્તીર્ણ થશે, ત્યારે તમે સ્વસ્થપણાથી 'મારાં વાક્યો તથા મારા વિચારો બીજાઓનાં વાક્યોથી તથા વિચારોથી કેટલાં પ્રબળ છે એ સંપૂર્ણ રીતે જાણશો. 'બ્રહ્મના એક દેશમાં માયા છે અને તે માયાથી બ્રહ્મમાં આ જગત થયું છે' ઈત્યાદિ મારાં વાક્યોનો સંદર્ભ સાંભળી તમે ભ્રાંતિમાં પડી જાઓ છો; પણ ભ્રાંતિમાં પડો નહિ, કારણ કે શિષ્યને ખરા શાસ્ત્રાર્થની સમજણના માર્ગે ચડાવવા સારુ કેટલીએક એવી કલ્પિત વાતો પણ કરવી પડે છે. કલ્પિત વાતો અકલ્પિત સાચો પદાર્થ જણાવવામાં ઉપાયરૂપ થાય છે એટલા માટે પ્રક્રિયામાં એવી કેટલીક કલ્પિત વાતોની ગરબડ ચલાવવી પડે છે. જ્યારે તમે સત્ય તથા અત્યંત નિર્મળ પરબ્રહ્મને જાણશો, ત્યારે તમને માયાની તથા જગતની કાંઈ પણ ગરબડ સ્વરૂપમાં પ્રતીત થશે નહિ. માયા તથા જગત અવિદ્યમાન છતાં પણ હજી સુધી તમારા મનમાં ઘૂમ્યા કરે છે, તો એ ટાળી નાખી તમારા મનમાં સાચી સમજણ ઠસાવવા માટે માયાનું અને જગતનું સ્વરૂપ કહેવાની જરૂર છે અને તેથી તે કહેવાને માટે જ મારે આ પ્રપંચ કરવો પડે છે. તમને બ્રહ્મમાં ભેદ હોવાની શંકા થાય છે. જ્યાં સુધી દ્વૈતનો અધ્યારોપ ન સમજાયો હોય, ત્યાં સુધી તેનો અપવાદ સમજાતો નથી, તો અધ્યારોપ કરવાને માટે જ બ્રહ્મમાં માયા તથા જગત હોવા વિષેનો આ વાક્યરૂપ પ્રપંચ મેં ઉઠાવેલો છે. ઉપદેશના સમયમાં કાચા શિષ્યની પાસે પ્રક્રિયારૂપે આવી કલ્પિત વાતો કર્યા વિના છૂટકો જ નહિ. જો કે વિદ્વાનોની દૃષ્ટિથી 'માયા કે જગત કાંઈ છે જ નહિ. આત્મામાં માયા, વાસના, કર્મ કે કલ્પના કાંઈ છે જ નહિ અને અત્યંત શુદ્ધ જે પરબ્રહ્મ છે, તે જ આ જગત છે.' એ વાત વિચિત્ર રૂપવાળી ઘણી ઘણી યુક્તિઓથી સિદ્ધાંતના સમયમાં તમને વિસ્તારપૂર્વક કહેવાની છે. પણ હે નિષ્પાપ! હમણાં તો બ્રહ્મમાં માયા હોવાનો સ્વીકાર કરીને આગળ વાત ચલાવું છું. માયા અને માયાથી થયેલું જગત ખોટાં છે. છતાં પણ પરસ્પરની સહાયતાથી તેઓ બહુ જામી ગયાં છે. તેમને તોડવાનું તથા તોડવાનાં સાધનોમાં યત્ન કરવાનું હમણાં ચલાવેલી પ્રક્રિયા વિના બની શકે એમ નથી. હે રામ! પિશાચની સ્થિતિનું વર્ણન આપીએ ત્યારે જ પિશાચોનો અભાવ બાળકના મનમાં ઠસાવી શકાય છે. ખોટા પદાર્થોને નષ્ટ કરવામાં ખોટા ઉપાયની જ જરૂર છે. જેમ અસ્ત્રથી અસ્ત્ર શાંત થાય છે,

માયા અનિર્વચનીય છે, ટાળી નાખવા યોગ્ય છે અને ક્યાંથી આવી, એમ વિચારવા યોગ્ય નથી, એટલું કહેવામાં આવશે.

મેલથી મેલ ધોવાય છે,ઝેરથી ઝેર ઊતરી જાય છે અને શત્રુથી શત્રુ હણાય છે, તેમ ખોટાં સાધનોથી જ ખોટી માયા ટળે છે. હે રામ! જોકે કલ્પિત પ્રક્રિયારૂપ ઉપદેશ પણ એક જાતનું માયાનું સ્વરૂપ જ છે, તોપણ એ સ્વરૂપ એવું ઉત્તમ છે કે તે પોતાના નાશનો ઉદ્યમ કરાવવાની ઈચ્છાથી જ્ઞાનની માગણી કરે છે અને તે જ્ઞાન સઘળા દોષોને હરે છે. હે રામ! આ જગતરૂપે અનુભવમાં આવતી માયા પોતાના નાશથી હર્ષ આપે એવી છે. આ માયાનો સ્વભાવ જાણી શકાતો નથી, કારણ કે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોવા લાગીએ ત્યાં તરત જ એ જતી રહે છે. એ જગતરૂપ માયા વિવેકને ઢાંકી દે છે, બીજાં અનેક જગતોને ઉત્પન્ન કરે છે અને તે છતાં 'એ કેવી છે' એમ જણાતી નથી. એ ભારે આશ્ચર્ય તો જુઓ! આ માયા પરીક્ષા ન કરીએ ત્યાં સુધી સ્ફુર્યા કરે છે, પરીક્ષા કરીએ કે તરત જ નષ્ટ થઈ જાય છે અને જાણી ન હોય ત્યાં સુધી કાચી રહીને મસ્તી કર્યા કરે છે. અહો! સંસારના બંધનરૂપ આ માયા ખોટી હોવા છતાં પણ અત્યંત સાચી હોય એમ લાગે છે અને વળી આપણા જ્ઞાનને તોડી નાખે છે, માટે બહુ વિચિત્ર છે. આ સંસાર સંબંધી માયા જે અત્યંત ભેદવગરના આત્મસ્વરૂપમાં જીવ તથા દેહ આદિ ભારે ભેદને વિસ્તારી દે છે, એટલે ભેદને લીધે આત્મા પુરુષોત્તમ કહેવાય છે. જગતરૂપ ક્ષર પુરુષ તથા જીવરૂપ અક્ષર પુરુષ ન હોય, તો આત્મા પુરુષોત્તમ જ કેમ કહેવાય? 'આ માયા વાસ્તવિક રીતે છે જ નહિ' એવી ભાવનાને દૃઢ કરી, જ્યારે તમે તત્ત્વવેત્તા થઈને સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થશો, ત્યારે જ આ મારા કહેવાનો આશય તમારા જાણવામાં આવશે. જ્યાં સુધી તમને પાકો બોધ થયો નથી, ત્યાં સુધી તમે મારા વચન ઉપર જ વિશ્વાસ રાખીને 'માયા છે જ નહિ' એવો ભારે તથા અવિચળ નિશ્ચય રાખો. આ જગતરૂપ જે મોટી કલ્પના નજરે આવે છે, તે મિથ્યા જ છે અને તે કેવળ મનની જ લીલારૂપ છે. 'જે કાંઈ છે તે બ્રહ્મ જ છે' એવો જેના મનમાં પરોક્ષ નિશ્ચય હોય, તેને પણ મુકિતની પ્રાપ્તિ થાય છે. 'આ દેહ આદિ બાહ્ય આકારો છે અને તેઓથી હું બંધાયો છું' એવી જે ભાવના છે, તે જ સર્વ જગતમાં સર્વ જીવોને બાંધવાની જાળરૂપ છે. 'આ જગત બ્રહ્મરૂપ જ છે અથવા આ જગત ખોટું જ છે' એ બે નિશ્ચયોમાંથી એક નિશ્ચયને દૃઢ રાખીને આસકિતરહિત થયેલો જે પુરુષ જગતને સ્વપ્ન જેવું અને ભ્રાંતિમાત્ર જ જાણે છે, તે પુરુષ દુ:ખમાં ડૂબી જતો નથી. આ મિથ્યાભૂત દેહઈન્દ્રિય આદિની ભાવનાઓમાં જેને અહંબુદ્ધિ હોય છે, તે પુરુષ વાસ્તવિક રીતે પોતે પરબ્રહ્મ છતાં પણ અવિદ્યામાં ગોથાં ખાયા કરે છે. જેમ મહાસાગરના જળમાં રજના કણો છે જ નહિ, તેમ વ્યાપક પરમાત્મામાં વિકારીપણું આદિ કોઈ દોષો છે જ નહિ. જગતના વિષયમાં જે નામોની તથા રૂપોની ભાવના જોવામાં આવે છે, તે વ્યવહારને માટે જ કલ્પાયેલી છે, માટે આત્માથી જુદી નથી. જેમ તંતુઓ વગરના વસ્ત્રોની સ્થિતિ થતી નથી, તેમ નામ—રૂપોના કલ્પિત વ્યવહાર વિના ઉપદેશાત્મક શાસ્ત્રોની સ્થિતિ પણ થતી નથી. અવિદ્યામાં તણાતો જતો આત્મા આત્મજ્ઞાન વિના અનુભવમાં આવતો નથી અને તે આત્મજ્ઞાન ઉપદેશાત્મક શાસ્ત્ર વિના મળતું નથી. હે રામ! આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ વિના અવિદ્યારૂપી નદીનો પાર આવતો નથી. તે અવિદ્યારૂપી નદીનો જે પાર છે તેને જ અક્ષયપદ કહેવામાં આવે છે. મલિન કરી દેનારી આ અવિદ્યા ગમે ત્યાંથી ઉત્પન્ન થઈ હોય, તોપણ ઉત્પન્ન થઈને એવી સ્થિતિ પકડી છે કે તેણે આત્મસ્વરૂપને ઢાંકી દીધું છે. હે રામ! તમે 'આ અવિદ્યા કયાંથી થઈ છે?' એવો વિચાર રાખો નહિ, પણ 'એ અવિદ્યાને હું કયા પ્રકારથી હણું?' એ જ વિચાર રાખો. હે રામ! આ અવિદ્યા ક્ષીણ થઈને અસ્ત પામી જશે, ત્યારે 'એ ક્યાંથી થઈ હતી, શી રીતની હતી અને શી રીતે નષ્ટ થઈ?' એ સઘળું

સંપૂર્ણ રીતે તમારા જાણવામાં આવશે. આ અવિદ્યા વાસ્તવિક રીતે છે જ નહિ અને આપણે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોતા નથી ત્યાં સુધી જ તે પ્રતીત થાય છે, માટે એવી ખોટી અને ભ્રાંતિરૂપ અવિદ્યાને સાચી ગણીને 'તે કોના વંશની છે?' એમ જાણવાની કયા સમજુ પુરુષને ઇચ્છા થાય અને તે ઇચ્છા શા કારણથી થાય? અવિદ્યાના ભાવતરની ચિંતા એ તો સ્વપ્નમાં દેખાયેલા પુરુષનાં ભાવતરની ચિંતા જેવી વૃથા જ છે. હમણાં તો 'એ અવિદ્યા ઉત્પન્ન થઈ છે, વિસ્તાર પામેલી છે અને વિસ્તાર પામીને બહુ અડચણ કરે છે' એટલો જ નિશ્ચય કરીને બળાત્કારથી તેનો નાશ કરો, એટલે પછી તે શાથી ઉત્પન્ન થઈ હતી અને કેવી હતી? ઇત્યાદિ તમારા જાણવામાં આવશે. ત્રૈલોક્યમાં મહાશૂર અને મહાપંડિત પુરુષો પણ કોઈ એવા નથી કે જેમને અવિદ્યાએ પરવશ ન કર્યા હોય! આથી હે રઘુવર! મહારોગના જેવા સ્વભાવવાળી એ અવિદ્યાનો નાશ કરવાનો જ યત્ન કરો. એટલે પછી એ અવિદ્યા તમને ફરી વાર જન્મ સંબંધી દુ:ખોમાં નાખશે નહિ. અવિદ્યા સઘળી આપદાઓની મુખ્ય સખી છે, અજ્ઞાનરૂપી વૃક્ષની મંજરીરૂપ છે અને અનર્થોના સમૂહોની માતા છે, એટલા માટે તેને જડમૂળમાંથી ઉખેડી નાખો. ભય, ખેદ, દુષ્ટ ચિંતાઓ તથા વિપત્તિઓને આપનારી તેમ જ જ્ઞાનરૂપી ચક્ષુને મોહરૂપી મોટાં પડળના અંકુર જેવી એ અવિદ્યા તમે બળપૂર્વક દૂર હઠાવી દો અને સંસારસમુદ્રના પારને પ્રાપ્ત થાઓ.

भयविषादकुराधिविपत्प्रदां हृदयमोहमहापटलांकुराम् । सुदामपास्य कुदृष्टिमिमां बलाद्भव भवार्णवपारमुपागतः ॥३९॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'અવિદ્યાકથન' નામનો સર્ગ ૪૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૨ મો*

વાસનાના પ્રાબલ્યથી જીવોનો ઊતરવાનો ક્રમ

वसिष्ठ उवाच

कुपितस्यासतोऽप्यस्य प्रेक्षामात्रविनाशिनः । मविद्यावितत्व्याधेरौषधं शृणु राघव ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! અવિદ્યારૂપી મોટો રોગ પરીક્ષા કરવામાત્રથી નાશ પામી જાય એવો છે. તે ખોટો હોવા છતાં પણ અતિ વૃદ્ધિ પામ્યો છે. તેનું હું પરીક્ષારૂપ ઔષધ કહું છું તે તમે સાંભળો. હે રામ! મનના બળનો વિચાર કરાવવા માટે મેં પ્રથમ મનુષ્યોની રાજસ તથા સાત્વિક જાતિઓ કહેવાનું પણ સ્વીકાર્યું છે. તો તે પ્રસંગને લગતો જ આ પ્રસંગ છે. પરમ સુખસ્વરૂપ જે બ્રહ્મ છે તે સર્વવ્યાપક છે, કલંકોથી રહિત છે, અપાર છે, જન્મરહિત છે, પ્રકાશિત ચૈતન્યરૂપ છે અને ભ્રાંતિરહિત છે. જેમ નિશ્ચય મહાસમુદ્રનો એક પ્રદેશ વાયુરૂપી ઉપાધિથી તરંગરૂપ ઘનતાને પામે છે, તેમ અવિચળ સ્વરૂપવાળા એ મહાચૈતન્યનો એક પ્રદેશ વાસનારૂપ ઉપાધિઓથી જીવરૂપ ઘનતાને પામે છે. જેમ સમુદ્રની અંદરનું ભરપૂર જળ એકાદ પ્રદેશમાં નિશ્ચળ રહે છે અને એકાદ પ્રદેશમાં ચલાયમાન થાય છે, તેમ સર્વ શક્તિઓવાળું મહાચૈતન્ય સર્વદા નિશ્ચળ જ રહે છે અને કોઈ પ્રદેશમાં ચલાયમાન પણ થાય છે. જેમ પવન પોતાનાથી જ ભરપૂર રહેલા આકાશની અંદર પોતાની શક્તિથી પોતાના એક પ્રદેશમાં પોતે જ ચલિત થાય છે, તેમ સર્વવ્યાપક મહાચૈતન્ય પોતાની શક્તિથી જ પોતાના એક પ્રદેશમાં પોતે જ ચલિત થાય છે. જેમ નિશ્ચળ દીવો પોતાની શિખાની, ક્રિયારૂપ શક્તિને લીધે ઊંચા પ્રદેશમાં આવે છે, તેમ સઘળી શક્તિઓવાળું મહાચૈતન્ય પોતાની માયાશક્તિને લીધે એક પ્રદેશમાં જીવરૂપ

* આ બેતાળીસમા સર્ગમાં અનંત શક્તિવાળા પરબ્રહ્મમાંથી વાસનાઓના ઘાટાપણાના ક્રમથી જીવોને ઉત્તરોત્તર ઊતરવાનો ક્રમ કહેવામાં આવશે.

થાય છે. જેમ સમુદ્ર તડકા આદિના સંબંધને લીધે ચળકતા પોતાના જળના એક પ્રદેશમાં જ ચંચળ જેવો જણાય છે, તેમ મહાચૈતન્ય વાસનાના સંબંધનો લીધે સ્ફુરણ પામેલા પોતાના એક કલ્પિત પ્રદેશમાં જાણે જીવરૂપે ચલિત થયું હોય એમ જણાય છે. જેમ મહાસમુદ્રનો એક કલ્પિત ભાગ સૂર્યનાં કિરણોનો પ્રકાશ પડવાથી સુવર્ણમય જેવો જણાય છે, તેમ મહાચૈતન્યનો એક કલ્પિત ભાગ વાસનાઓના સંબંધને લીધે જીવરૂપ થયેલા જેવો જણાય છે. જેમ નિરાકાર આકાશમાં કોઈ સમયે બાળકને તે આકાશનો જ એક પ્રદેશ મોતીરૂપ થયેલો પ્રતીત થાય છે, તેમ નિર્વિકાર મહાચૈતન્યમાં પ્રાચીન વાસનાઓના ઉદ્‌બોધનને સમયે તે મહાચૈતન્યનો જ એક પ્રદેશ જીવરૂપ થયેલા જેવો ભાસે છે. જેમ મહાસમુદ્રમાં કાંઈક ક્ષોભ પામેલો તરંગરૂપ ભાગ મહાસમુદ્રમય જ છે, સ્વચ્છ છે અને મહાસમુદ્રમાં જ સ્ફુરે છે, તેમ મહાચૈતન્યમાં કાંઈક ક્ષોભ પામેલો જીવરૂપ ભાગ મહાચૈતન્યમય જ છે, સ્વચ્છ છે અને મહાચૈતન્યમાં જ સ્ફુરે છે. જેમ સોયના નાકામાં આવેલો સૂર્યનો પ્રકાશ મોટા વ્યાપક પ્રકાશથી અભિન્ન છતાં પણ નાકારૂપ ઉપાધિને લીધે ભિન્ન જેવો થઈને રહે છે, તેમ અવિદ્યારૂપી ઉપાધિનાં આવેલો મહાચૈતન્યના એક ભાગરૂપ જીવ મહાચૈતન્યથી અભિન્ન છતાં પણ અવિદ્યારૂપ ઉપાધિને લીધે ભિન્ન જેવો થઈને રહે છે. એ મહાચૈતન્ય સર્વ શકિતઓવાળું હોવાને લીધે ક્ષણમાત્રમાં જીવ-શકિતરૂપે સ્ફુરે છે અને જેમ ચંદ્રની કળા પોતાના સ્વભાવરૂપ શીતળપણાને જાગ્રત કરે છે, તેમ મહાચૈતન્ય પોતાના સ્વભાવરૂપ જીવશકિતને જાગ્રત પણ કરે છે ' પરમાત્મામાંથી ઉદય પામેલી એ જીવરૂપ ચૈતન્યશકિત પોતાની સખીઓ જેવી દેશશકિત, કાળશકિત અને ક્રિયાશકિતને પણ પોતાની સાથે જ ખેંચે છે. દેશશકિત, કાળશકિત અને ક્રિયાશકિત—એમનો પ્રાદુર્ભાવ પણ જીવશકિતની સાથે થાય છે. એ જીવશકિત (જીવ) જો ખરા સ્વરૂપને જાણે, તો 'હું આદિ અંતથી રહિત મહાચૈતન્યમાં જ રહેલી છું' એમ સમજે; પરંતુ તે પોતાના ખરા સ્વરૂપને ભૂલી જઈ, કલ્પિત સ્વભાવનું ગ્રહણ કરીને 'હું આટલા પરિમિત પ્રદેશમાં જ રહું છું અને તુચ્છ છું' એમ માન્યા કરે છે. જીવશકિત સાક્ષાત્ મહાચૈતન્યરૂપ જ છે, છતાં તેણે જ્યારે એવી રીતે પોતાના રૂપને ઉપાધિથી પરિચ્છિન્ન માન્યું ત્યારે જ નામ, રૂપ, ઈષ્ટ અને અનિષ્ટ આદિ સઘળી મિથ્યા કલ્પનાઓ તેને લાગુ થઈ. વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તો મહાચૈતન્યમાં જે કાંઈ કલ્પાયું છે, તે સઘળું મહાચૈતન્યરૂપ છે, કારણ કે મહા-ચૈતન્યથી કોઈના પણ ભિન્નપણાની કલ્પના કરવી એ ખોટી જ છે. મહાસાગરમાં અનંત લહરીઓ ઊઠે છે અને તેઓ મહાસમુદ્રથી ભિન્ન હોવી સંભવે જ નહિ. જેમ કડાં અને બાજુબંધ આદિ આભૂષણો સુવર્ણથી ભિન્ન નહિ હોવા છતાં પણ નામ—રૂપાત્મક કલ્પનાને લીધે ભિન્ન માની લેવામાં આવે છે, તેમ જીવ તથા કાળ આદિ સઘળા પદાર્થો બ્રહ્મથી ભિન્ન નહિ હોવા છતાં પણ સ્વરૂપની ભૂલથી નામ—રૂપાત્મક કલ્પનાને લીધે ભિન્ન માની લેવામાં આવે છે, અર્થાત્ તે કલ્પિત છે. એક દીવામાંથી થયેલા બીજા દીવાઓની જે જુદાઈ છે, તે વાટ (દિવેટ) આદિ ઉપાધિઓના દેશની, કાળની તથા અવયવોની જુદાઈને લીધે જ છે, પણ અગ્નિરૂપ સ્વરૂપની જુદાઈથી નથી. તે જ પ્રમાણે જીવમાં બ્રહ્મથી જે જુદાઈ છે તે પણ ઉપાધિઓના સ્વભાવને લીધે જ છે, પણ સ્વરૂપની જુદાઈથી નથી. દેશશકિત, કાળશકિત અને ચલનશકિતથી ઘેરાયેલી એ જીવશકિત સંકલ્પોને અનુસરતાં અનુસરતાં, બહુ જ હાંસીનું પાત્ર થઈ જાય છે. હે મહાબાહુ! દેશ, કાળ અને ક્રિયાઓથી ઘેરાયેલું અને કલ્પનાઓને લીધે પોતાના પરિચ્છિન્નપણાને માનતું જે ચૈતન્ય છે, તે જ ક્ષેત્રજ્ઞ કહેવાય છે. 'ક્ષેત્ર' એ શરીરનું નામ છે અને તે શરીરને તેની અંદરના થાત

બહારના પદાર્થો સહિત તે ચૈતન્ય જાણે છે, એટલા માટે ક્ષેત્રજ્ઞ કહેવાય છે. એ ક્ષેત્રજ્ઞ (જીવ) જ 'હું છું' એવી દૃઢ કલ્પનાથી કલંકિત થઈને અહંકારપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. એ અહંકાર નિશ્ચયાત્મક કલ્પનાઓથી કલંકિત થઈને નિર્ણય કરવા લાગે છે અને બુદ્ધિપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. બુદ્ધિ સંકલ્પ—વિષયોથી કલંકિત થઈને મનપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. મન ગાઢ વિકલ્પોવાળું થઈને ધીરે ધીરે ઇન્દ્રિયપણાને પ્રાપ્ત થાય છે અને ઇન્દ્રિયો વિષયોની દૃઢ લાલચોથી કલંકિત થઈને હાથ—પગવાળા સ્થૂલ દેહપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. સ્થૂલદેહ જગતમાં જન્મે છે, જીવે છે અને જોવામાં આવે છે. આ રીતે વાસનાઓરૂપી રજ્જુઓથી વીંટાયેલો જીવ દુઃખોના સમૂહોથી ઘેરાઈને અનુક્રમે સ્થૂલદેહપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ અનુક્રમે પાકતાં પાકતાં પણ ફળની અવસ્થા બદલાઈ જાય છે, પણ જાતિ બદલાતી નથી, તેમ વાસનાઓને લીધે આવી હલકીહલકી સ્થિતિઓ પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ જીવની માત્ર દશા બદલાઈ જાય છે, પરંતુ તેથી નિર્વિકાર ચૈતન્યપણું બદલાઈ જતું નથી. આ રીતે જીવ અહંકારપણાને પામ્યો, અહંકાર બુદ્ધિપણાને પામ્યો અને બુદ્ધિ સંકલ્પોના સમૂહથી ગૂંથાયેલા મનપણાને પામી. સંકલ્પમય આકારવાળું એ મન માયા—ખોટા મનોરથોથી તુચ્છ વિષયોમાં આસક્ત થાય છે અને સંસ્કારરૂપે સ્ત્રી—પુત્ર આદિના આકારોનું ગ્રહણ કર્યા કરે છે. જેમ ગાયો મદોન્મત્ત આખલાની પછવાડે તેને ખરાબ કરવાને માટે જ દોડે છે અને નદીઓ જેમ સમુદ્રની પછવાડે તેને મલિન કરવાને માટે જ દોડે છે, તેમ ઇચ્છા આદિ શક્તિઓ મનને ખરાબ કરવાને માટે અને મલિન કરવાને માટે જ મનની પછવાડે દોડે છે. આ રીતે રાગ—દ્વેષ આદિ અનેક શક્તિઓથી વ્યાપ્ત થયેલું મન ઇન્દ્રિયો દ્વારા સ્થૂલ શરીરપણાને ધારણ કરે છે અને કોશેટાના કીડાની પેઠે હાથે કરી બંધનને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ ખાવાની લાલચને લીધે મત્સ્ય હાથે કરીને જાળમાં બંધાય છે, તે જ પ્રમાણે પોતાના સંકલ્પોનું વારંવાર સ્મરણ કરવાને લીધે મન પણ ભૂંડે હાલે આ સંસારમાં બંધાઈને પરિતાપ પામે છે. હું ખરેખર બંધાઉં છું એમ માની, એ મિથ્યા બંધનને સાચું માન્યા કરતું અને ધીરેધીરે પોતાના બ્રહ્મપણાને છોડી દેતું એ મન પોતાની અંદરના જગતરૂપી જંગલમાં અનેક પ્રકારની ભ્રાંતિરૂપ રાક્ષસીને ઉત્પન્ન કરે છે. પોતે ધારેલા શબ્દ-સ્પર્શાદિક વિષયોરૂપી અગ્નિઓની રાગ—દ્વેષાદિક જ્વાળાઓની અંદર પડીને તે સાંકળથી બંધાયેલા સિંહની પેઠે અત્યંત પરવશ થાય છે. વાસનાઓને લીધે તે પોતામાં વિચિત્ર કાર્યોના કર્તાપણાનું સંપાદન કરે છે અને પોતાની ઇચ્છા માત્રથી રચાયેલી અનેક દશાઓમાં પડ્યા કરે છે. એ જ પદાર્થ શાસ્ત્રના કોઈ સ્થળમાં મન કહેવાય છે, કોઈ સ્થળમાં બુદ્ધિ કહેવાય છે, કોઈ સ્થળમાં જ્ઞાન કહેવાય છે, કોઈ સ્થળમાં ક્રિયા કહેવાય છે, કોઈ સ્થળમાં અહંકાર કહેવાય છે અને કોઈ સ્થળમાં લિંગશરીર કહેવાય છે. કોઈ સ્થળમાં તે પ્રકૃતિ કહેવાય છે, કોઈ સ્થળમાં તે માયા કહેવાય છે, કોઈ સ્થળમાં તે મળ કહેવાય છે અને કોઈ સ્થળમાં તે કર્મ કહેવાય છે. તે કોઈ સ્થળમાં બંધ કહેવાય છે, કોઈ સ્થળમાં ચિત્ત કહેવાય છે, કોઈ સ્થળમાં અવિદ્યા કહેવાય છે અને કોઈ સ્થળમાં ઇચ્છા કહેવાય છે. હે રામ! તે જ આ મન આ રીતે સંસારમાં બંધાયેલું છે, દુઃખી છે, તૃષ્ણાથી તથા શોકથી ઘેરાયેલું છે અને રાગના વિસ્તીર્ણ સ્થળરૂપ છે. તે સંસારની ભાવનાથી વૃદ્ધાવસ્થામાં, મરણમાં તથા મોહમાં કૂટાયા કરે છે, સંકલ્પ—વિકલ્પોથી વ્યાપ્ત છે અને અવિદ્યાના રંગથી રંગાયેલું છે. ઇચ્છાઓને લીધે તે ક્ષોભ પામ્યા કરે છે, કર્મોરૂપી વૃક્ષોની ઝાડીના અંકુરરૂપ છે, પોતાની જન્મભૂમિને ભૂલી ગયું છે અને કલ્પિત અનર્થોથી સંકુલ છે. કોશેટાના જીવડાની પેઠે તે પોતાની મેળે બંધાયેલું છે, શોકના નિવાસરૂપ થઈ ગયું છે, શબ્દ તથા સ્પર્શ ઇત્યાદિ વિષયોના સમૂહોથી

અવયવોવાળું થયેલું છે અને અનંત નરકોની પીડાથી સંતાપ પામ્યા કરે છે. અદૃશ્ય હોવા છતાં પણ તે મોટા પહાડના જેવા બોજાથી ભયંકર થઈ પડ્યું છે અને તે જરા તથા મરણ આદિ અનેક શાખાઓથી સંપન્ન એવા 'સંસાર' નામના ઝેરી ઝાડરૂપ છે. જેમ વડનું બીજ પોતાની અંદર આખા વડને ધારણ કરી રહેલું હોય છે, છતાં પણ અંદર ફળોથી રહિત છે, તેમ આશાઓરૂપી પાશોને બનાવનારા આ સઘળા સંસારને તે પોતામાં ધારણ કરી રહેલું હોવા છતાં પણ તે અંદર ફળોથી રહિત છે. તે ચિંતારૂપી દાવાનળની શિખાઓથી દાઝેલું છે, કોપરૂપી અજગરે ચાવેલું છે, કામનારૂપી મહાસાગરનાં મોજાંઓથી પછડાયેલું છે અને પોતાના દાદાને (મૂળ કારણને) ભૂલી ગયું છે. ટોળાંથી વછૂટેલા હરણની પેઠે તે શોકથી બેભાન થઈ ગયું છે અને વિષયોરૂપી અગ્નિની જ્વાળાઓથી તે પતંગિયાની પેઠે બળ્યા કરે છે. કપાઈ ગયેલા મૂળવાળા કમળની પેઠે તે બહુ જ ગ્લાનિ પામેલું છે. મૃત્યુએ તે તે દેહોમાંથી ખેંચીને વારંવાર બીજા દેહોમાં નાખવાને લીધે તેને દુ:ખી કરી નાખેલું છે અને વારંવાર બીજા દેહોમાં અભિમાન કરવાની જરૂર પડવાને લીધે તે આકુળવ્યાકુળ થયેલું છે વિચિત્ર રૂપોથી મારી નાખવાને સજ્જ થઈ ઊભેલા વિષયોરૂપી શત્રુઓ ઉપર વિશ્વાસ રાખીને તે તેમની મધ્યમાં રહેલું છે અને એવી એવી દુ:ખદાયી અનંત દશાઓમાં તે લોટયા કરે છે. સમુદ્રમાં પડેલા પક્ષીની જેમ તે ઘોર દુ:ખમાં પડ્યું છે અને ગંધર્વનગરની પેઠે કેવળ શૂન્યતાવાળા જગતરૂપી જાળમાં બંધાઈને દુ:ખ પામવા છતાં પણ તે તેના ઉપર અત્યંત સ્નેહ રાખ્યા કરે છે. તે સંસારરૂપી ઊછળતા સમુદ્રમાં તણાયા કરે છે અને વિષયો ઉપર દોડ્યા કરે છે. હે દેવતુલ્ય! હાથીને જેમ કાદવમાંથી બહાર કાઢવામાં આવે, તેમ તમે એને સંસારમાંથી બહાર કાઢો. હે રામ! મન કામદેવરૂપી ખાબોચિયામાં બળદની પેઠે ખૂંચી ગયું છે. પુણ્યનો ક્ષય થવાથી હવે તેને ઉત્તમ પરલોકમાં જવાનું સાધન રહ્યું નથી તેથી તે ભાંગેલા અવયવોવાળા જેવું થઈ ગયું છે. તમે તેને બળાત્કારે એ ખાબોચિયામાંથી બહાર કાઢો. હે રામ! આ મન કર્મફળોના જુદા જુદા રસો પડવાથી મેલું થઈ ગયું છે અને બળતરા આપનારાં જરા, મરણ તથા ખેદથી મૂંઝાઈને મૂર્છિત થઈ ગયું છે. આમ હોવા છતાં પણ જેને તેનો ઉદ્ધાર કરવાની ચિંતા ન થાય, તેને જગતમાં મનુષ્યના આકારવાળો રાક્ષસ જ સમજવો જોઈએ. ૧—૫૨

शुभाशुभप्रसरपराहताकृतौ ज्वलज्जरामरण-
विषादमूर्छिते । व्यथेह यस्य मनसि भो न
जायते नराकृतिर्जगति स राम राक्षसः ॥५२॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો
'જીવાવતરણ' નામનો સર્ગ ૪૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૩ મો*

અવિવેકથી અનેક યોનિઓની પ્રાપ્તિ અને વિવેકથી મુક્તિ

वसिष्ठ उवाच

एवं जीवाश्रितो भावा भवभावनमोहिताः ।
ब्रह्मणः कल्पिताकाराल्लक्षशोऽप्यथ कोटिशः ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! આ પ્રમાણે ચૈતન્યની ઉપાધિને લીધે એક જાતના આવિર્ભાવરૂપ જીવો થયા અને તેમનામાં પૂર્વની વાસનાઓને લીધે આકારો કલ્પિત થયા. આ રીતે મહાચૈતન્યમાંથી લાખો અને કરોડો જીવો ઉત્પન્ન થયા છે. જેમ મોટા ધોધમાંથી અસંખ્યાત જળકણો પૂર્વે ઉત્પન્ન થઈ ગયા છે, હમણાં ઉત્પન્ન થાય છે અને હવે પછી પણ ઉત્પન્ન થશે, તેમ મહાચૈતન્યમાંથી અસંખ્યાત જીવો પૂર્વે ઉત્પન્ન થઈ ગયા છે, હમણાં ઉત્પન્ન થાય છે અને હવે પછી પણ ઉત્પન્ન થશે. એ જીવો પોતાની

* આ તેતાળીસમા સર્ગમાં વિવેક આદિના અત્યંત દુર્લભપણાને લીધે જુદી જુદી યોનિઓ પ્રાપ્ત થયાનું અને વિવેક આદિની પ્રાપ્તિથી કેટલાએકને મુક્તિ થયાનું પણ વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવશે.

વાસનાઓની દશાઓના આવેશને લીધે આશાઓને વશ થયા છે અને તેમનાં અંતઃકરણો અતિ વિચિત્ર દશાઓમાં પોતાની મેળે જ બંધાઈ ગયાં છે. એ જીવો જળમાંના પરપોટાઓની પેઠે નિરંતર પ્રત્યેક દિશામાં, પ્રત્યેક દેશમાં, પ્રત્યેક જળમાં અને પ્રત્યેક સ્થળમાં જન્મ—મરણ પામ્યા કરે છે. આ કલ્પમાં કેટલાએક જીવોનો પહેલો જ જન્મ થયો છે, કેટલાએકના સોથી વધારે જન્મો થયા છે, કેટલાએકના અસંખ્યાત જન્મો થઈ ગયા છે અને કેટલાએકના બે—ત્રણ જન્મ થઈ ગયા છે. કેટલાએક જીવો હમણાં જન્મ્યા છે, કેટલાએક આ કલ્પમાં હજી સુધી જન્મ્યા નથી, કેટલાએક જીવન્મુકત થયા છે અને કેટલાએક વિદેહમુકત પણ થઈ ગયા છે. કેટલાએક જીવો હજારો કલ્પોમાં વારંવાર જન્મવા છતાં પણ એક યોનિમાં જ રહ્યા છે. અને કેટલાએક બીજી યોનિઓમાં પણ ગયા છે. કેટલાએક જીવો મોટાં દુઃખો વેઠયા કરે છે, કેટલાએક થોડા સુખવાળા છે, કેટલાએક અત્યંત આનંદ ભોગવે છે અને કેટલાએક સત્યલોકમાં પણ રહ્યા છે. કેટલાએક જીવો ઈન્દ્ર, કિન્નર, ગંધર્વ, વિદ્યાધર, સૂર્ય અને વરુણરૂપે થયા છે, તો કેટલાએક શિવ, વિષ્ણુ તથા બ્રહ્મા થયા છે. કેટલાક કૂષ્માંડ, વેતાળ, યક્ષો, રાક્ષસો અને પિશાચો થયા છે, તો કેટલાક બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો અને શૂદ્રો થયા છે. કેટલાક અંત્યજ, ચાંડાળ, ભીલ અને ચમાર થયા છે, તો કેટલાક ખડ, ઔષધિઓ, ફળો તથા મૂળિયાંરૂપે તેમ જ કેટલાએક પતંગિયાંરૂપે થયા છે. કેટલાએક વિચિત્ર લતાઓ, ગુચ્છો અને પથ્થરોરૂપે રહ્યા છે, તો કેટલાએક કદંબ, લીંબુ, સાલ, તાડ અને તમાલરૂપે રહ્યા છે. કેટલાએક જીવો વૈભવોથી ભટકનારા મંત્રીઓ, સામંતો અને રાજાઓ થયા છે, તો કેટલાએક જીવો ફાટેલાં વસ્ત્રો પહેરનારા મુનિઓ થયા છે. કેટલાએક જીવો સર્પ, અજગર, કીડા, કરમિયા અને કીડીઓરૂપે થયા છે, તો કેટલાએક જીવો સિંહ, પાડા, મૃગ, બકરા, ચમરી ગાય અને કાળિયારરૂપે થયા છે. કેટલાએક જીવો સારસ, ચક્રવાક, બગલા, બલાકા અને કોયલરૂપે થયા છે, તો કેટલાએક જીવો ધોળાં કમળ, રાતાં કમળ, પોયણાં તથા નીલકમળરૂપે થયા છે. કેટલાએક જીવો હાથીઓનાં બચ્ચાં, હાથીઓ, સૂવર અને ગધેડા પણ થયા છે, તો કેટલાએક જીવો ભ્રમરા, મચ્છર, ધીમેલો અને ડાંસ થયા છે. કેટલાએક જીવો આપદાઓના બળથી દબાઈ ગયા છે, તો કેટલાએક સંપત્તિઓ ભોગવે છે, કેટલાએક સ્વર્ગમાં રહ્યા છે, તો કેટલાએક નરકમાં પડયા છે. કેટલાએક જીવો નક્ષત્રોના ચક્રોમાં રહ્યા છે, તો કેટલાએક વૃક્ષોનાં છિદ્રોમાં રહ્યા છે. કેટલાએક વાયુભૂત થઈને રહ્યા છે, તો કેટલાએક આકાશમાં રહ્યા છે. કેટલાએક જીવો સૂર્યનાં કિરણોમાં રહ્યા છે, કેટલાએક ચંદ્રનાં કિરણોમાં રહ્યા છે અને કેટલાએક ખડ, લતા તથા ગુચ્છોના મીઠા રસોમાં રહ્યા છે. કેટલાએક જીવો જીવન્મુકત થઈને વિચરે છે, તો કેટલાએક કલ્યાણોના પાત્રરૂપ થયા છે. કેટલાએક લાંબા કાળથી વિદેહમુકિત પામ્યા છે, તો કેટલાએક હમણાં જ વિદેહમુકિત પામ્યા છે. કેટલાએક હજી લાંબે કાળે થવાના છે અને કેટલાએક મુકિતનો દ્વેષ પણ કર્યા કરે છે. કેટલાએક જીવો મોટી દિશામાં થયા છે, કેટલાએક મોટા વેગવાળી નદીઓ થયા છે, કેટલાએક સુંદર નેત્રોવાળી સ્ત્રીઓ થયા છે, કેટલાએક અર્ધા નપુંસક થયા છે અને કેટલાએક પૂરા નપુંસક થયા છે. કેટલાએક જીવો ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા થયા છે, કેટલાએક અત્યંત જડબુદ્ધિવાળા થયા છે, કેટલાએક જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરનારા થયા છે અને કેટલાએક સમાધિ ધરીને બેઠા છે. આ રીતે પોતાની વાસનાઓના આવેશથી પરવશ થયેલા જીવો તે તે વાસનાઓથી બંધનમાં આવી પડેલા હોવાને લીધે ઉપર કહેલી તે તે સ્થિતિઓમાં પડયા છે. જેમ હાથે પછાડેલા દડાઓ કેટલાએક ધરતીમાં જ ફરે છે, કેટલાએક નીચે પડે છે અને કેટલાએક ઊંચે ઊછળે છે, તેમ નિરંતર

જેમને મૃત્યુ પછાડયા કરે છે તેવા જીવો કેટલાએક પૃથ્વીમાં જ અવતરે છે, કેટલાએક નરકમાં પડે છે અને કેટલાએક સ્વર્ગમાં જાય છે. જેમ પક્ષીઓ એક વૃક્ષ પરથી બીજા વૃક્ષ પર જાય છે, તેમ આશાઓરૂપી સેંકડો પાશોથી બંધાયેલા અને વાસનારૂપ દેહાદિકનું ધારણ કરનારા જીવો એક કાયાનાંથી બીજી કાયામાં જાય છે, અનંત વિષયોમાં અનંત સંકલ્પોની કલ્પનાને ઉત્પન્ન કરનારી અવિદ્યાને લીધે આ જગતરૂપ મહાન ઈન્દ્રજાળને વિસ્તીર્ણ કરતા મૂઢ જીવો જ્યાં સુધી પોતાના નિર્દોષ સ્વરૂપને જોતા નથી, ત્યાં સુધી પાણીમાં ચકરીઓની પેઠે સંસારમાં ભમ્યા કરે છે. જેઓ પોતાના સ્વરૂપને જોઈ, મિથ્યા પદાર્થોનો ત્યાગ કરે છે અને સાચા અનુભવને મેળવીને અનુક્રમે જ્ઞાનની ભૂમિકાઓમાં ચડે છે, તેઓ ફરી વાર સંસારમાં જન્મતા નથી. કેટલાએક મૂર્ખ જીવો હજારો જન્મો ભોગવીને કોઈ સુજનના સમાગમથી વિવેકીપણાને પામે છે, પણ પાછા તેથી ભ્રષ્ટ થઈને વળી સંસારરૂપી સંકટમાં પડે છે. કેટલાએક જીવો બ્રાહ્મણના કુળમાં જન્મ તથા સત્સમાગમ આદિ ઊંચી સ્થિતિ પામ્યા છતાં પણ વિષયલંપટ બુદ્ધિને લીધે પશુ—પક્ષીના અવતારને પામે છે અને તે અવતારમાંથી નરકોને પણ પ્રાપ્ત થાય છે. કેટલાએક ઊંચી બુદ્ધિવાળા જીવો પરમાત્મામાંથી ઉત્પન્ન થઈને તે જ જન્મમાં તરત જ પાછા પરમાત્મામાં પ્રવેશ કરે છે. કેટલાએક જીવો પોતાના ઉત્પત્તિસ્થાનરૂપ બ્રહ્માંડોમાં તથા અન્ય બ્રહ્માંડોમાં બ્રહ્મપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, કેટલાએક વિષ્ણુપણાને પામે છે અને કેટલાએક મહાદેવપણાને પામે છે, કેટલાએક પશુ—પક્ષીપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, કેટલાએક દેવપણાને પ્રાપ્ત થાય છે અને કેટલાએક સર્પપણાને પણ પ્રાપ્ત થાય છે. કેટલાએક જેઓમાં પોતે પ્રથમ હોય તેનાં તે બ્રહ્માંડોમાં અને કેટલાએક બીજાં બ્રહ્માંડોમાં પણ તે તે અવતારો પામે છે. હે રામ! બીજા બ્રહ્માંડોની સ્થિતિ પણ આ બ્રહ્માંડના જેવી છે. જેવું આ વિસ્તીર્ણ બ્રહ્માંડ છે, તેવાં જ કેટલાંએક બીજાં વિસ્તારવાળાં બ્રહ્માંડો હમણાં છે, કેટલાંએક થઈ ગયાં છે અને હજી ઘણાંય થવાનાં છે. જુદા જુદા પ્રકારના વિચિત્ર ક્રમોથી અને જુદાં જુદાં નિમિત્તોથી તે બ્રહ્માંડોની વિચિત્ર સૃષ્ટિઓ પ્રકટ થાય છે અને ફરી પાછી તિરોહિત પણ થઈ જાય છે. એઓમાં કોઈ જીવ ગંધર્વપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, કોઈ યક્ષપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, કોઈ દેવપણાને પ્રાપ્ત થાય છે અને કોઈ દૈત્યપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. લોકો આ બ્રહ્માંડમાં જેવા વ્યવહારથી રહ્યા છે, તેવા જ વ્યવહારથી બીજાં બ્રહ્માંડોમાં પણ રહે છે, માત્ર તેઓના આકારમાં કાંઈક ફેરફાર હોય છે. પોતપોતાના સ્વભાવના આવેશને લીધે અને એકબીજાની સ્થિતિઓની સ્પર્ધા કરીને કર્મો કરવાને લીધે, નદીનાં મોજાંઓની જેમ જીવોની સ્થિતિઓની ઊથલપાથલ થયા કરે છે. નદીનાં મોજાંઓની પેઠે કેટલાએક જીવો પ્રકટ થાય છે, કેટલાએક તિરોહિત થઈ જાય છે, કેટલાએક ઊંચે ચડે છે અને કેટલાએક નીચે ઊતરી જાય છે. સઘળા જીવો પ્રત્યક્ષ રીતે બતાવી શકાય નહિ એવા અને પોતે જ પોતાને જાણે એવા છે. તેઓ નિરંતર મહાચૈતન્યમાંથી પોતાનો દેખાવ આપ્યા કરે છે અને મહાચૈતન્યમાં જ વ્યવહાર કરે છે. જેમ પ્રકાશો દીવામાંથી પ્રકટ થઈથઈને કેટલીક વાર રહીને પાછા કાળે કરી દીવામાં જ લય પામે છે જેમ કિરણો સૂર્યમાંથી પ્રકટ થઈથઈને કેટલી વાર રહીને પાછાં કાળે કરી સૂર્યમાં જ લય પામે છે. જેમ કણો તપાવેલા લોઢામાંથી પ્રકટ થઈથઈને કેટલીક વાર રહીને પાછા લોઢામાં જ લય પામે છે, જેમ તણખાઓ અગ્નિમાંથી પ્રકટ થઈથઈને કેટલીક વાર રહીને પાછા અગ્નિમાં જ લય પામે છે, જેમ વિચિત્ર ઋતુઓ કાળમાંથી પ્રકટ થઈથઈને કેટલીક વાર રહીને પાછી કાળમાં જ લય પામે છે, જેમ સુગંધો પુષ્પમાંથી પ્રકટ થઈથઈને કેટલીક વાર રહીને પાછા પુષ્પમાં જ લય પામે છે, તેમ તુષારો વરસાદમાંથી પ્રકટ થઈથઈને કેટલીક વાર રહીને પાછા વરસાદમાં

જ લય પામે છે અને જેમ મોજાંઓ સમુદ્રમાંથી પ્રકટ થઈથઈને કેટલીક વાર રહીને પાછાં સમુદ્રમાં જ લય પામે છે, તે જ પ્રમાણે જીવોના સમૂહો મહાચૈતન્યમાંથી પ્રકટ થઈથઈને કેટલાક કાળ સુધી જુદા જુદા દેહોને ભોગવીને પ્રલયકાળે પાછા ચૈતન્યમાં જ લય પામી જાય છે. આ બ્રહ્માંડોની રચના નામની, અનાદિ કાળની ભ્રાંતિરૂપ માયા સમુદ્રમાં લહેરની પેઠે પરબ્રહ્મમાં નિરંતર નિરર્થક વિસ્તીર્ણ થાય છે, નિરર્થક વધ્યા કરે છે, નિરર્થક ફેરફાર પામ્યા કરે છે અને નિરર્થક જ પાછી લય પામે છે. જેવી રીતે સમુદ્રમાં લહેર મિથ્યા છે, તેવી રીતે પરબ્રહ્મમાં આ રચના પણ મિથ્યા છે. ૧—૪૫

अविरतमियमातता तथोच्चैर्भवति विनश्यति वर्धते मुधैव । त्रिभुवनरचनादिमोहमाया परमपदे लहरीव वारिराशौ ॥४६॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'જીવનિચયસ્થાનોપદેશ' નામનો સર્ગ ૪૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૪ મો*

મુક્તિ અને પ્રલયનું અંતર તથા બ્રહ્માનો શરીરગ્રહણનો ક્રમ

राम उवाच

क्रमेणानेन येनाप्ता जीवेन स्थितिरात्मनः ।
स कथं भगवन् देहं समाधत्तेऽस्थिपंजरम् ॥१॥

રામ બોલ્યા : હે ભગવન્ ! આપે કહેલી પદ્ધતિ પ્રમાણે જે જીવને પ્રલયમાં પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય, તેને સૃષ્ટિમાં પાછો અસ્થિપિંજરરૂપ દેહ ધરવો કેમ ઘટે ? પરમ પદમાં પહોંચેલાને પણ જો જન્મ—મરણ પ્રાપ્ત થતાં હોય, તો પછી મુક્ત થયેલાને પણ પાછી જન્મ—મરણની આવૃત્તિ પ્રાપ્ત થવી જોઈએ. 'મુક્ત થયેલા જીવનું સંસારમાં પુનરાગમન થતું નથી' એ વિષયમાં શો વિશ્વાસ ?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! મેં તમને પ્રથમ જ કહેલું છે, તે તમે કેમ સમજતા નથી ? તમારી બુદ્ધિ આગળપાછળનો વિચાર કરવામાં સમર્થ છે, તો તે ક્યાં ગઈ? આ શરીર આદિ જે કાંઈ સ્થાવર—જંગમ જગત છે, તે જોવા પૂરતું જ છે અને સ્વપ્નની જેમ તે મિથ્યા જ પ્રકટ થયેલું છે. હે નિષ્પાપ રામ! આ જગત એક જાતનું લાંબું સ્વપ્ન છે, મિથ્યા જ જોવામાં આવે છે, ખે ચંદ્રતઃ વિભ્રમ જેવું છે અને ભ્રાંતિમાં પ્રતીત થયેલા પહાડ જેવું છે. જેની અજ્ઞાનરૂપ નિદ્રા શાંત થઈ હોય, જેની વાસનાઓ ગળી ગઈ હોય અને જેની સ્મૃતિ ચિત્તવૃત્તિમાં પ્રબોધ ઉત્પન્ન થયો હોય, તે પુરુષ સંસારરૂપી સ્વપ્નને વ્યવહાર દૃષ્ટિથી જોતો હોવા છતાં પણ જોતો નથી. હે રામ! જ્યાં સુધી મોક્ષપદની પ્રાપ્તિ ન થાય, ત્યાં સુધી સ્વભાવથી કલ્પાયેલો સંસાર જીવોના મનની અંદર સર્વદા રહે છે. જેમ પાણીની અંદર ચકરી રહે છે, બીજની અંદર અંકુર રહે છે, અંકુરની અંદર પલ્લવ રહે છે, પલ્લવની અંદર પુષ્પ રહે છે અને પુષ્પની અંદર ફળ રહે છે, તેમ જીવના મનની અંદર દેહ રહે જ છે. મન ઘણા રૂપવાળું હોવાને લીધે મનમાં કલ્પનારૂપ દેહ રહેવાનો સંભવ જ છે. હે રામ! જોકે મનમાં વાસનાઓરૂપે ઘણા દેહો રહે છે, તોપણ કર્મોના પરિપાકના યોગથી જે સમયે જે દેહ પ્રકટ થવાનો હોય તે સમયે તે દેહનો જ પ્રતિભાસ થાય છે પણ સઘળા દેહોનો પ્રતિભાસ થતો નથી. જેમ માટીના પિંડો ઘડારૂપ થાય છે, તેમ મન જ તે દેહરૂપ થાય છે. સૃષ્ટિના આરંભમાં એક જીવનો ઉત્તમ કર્મોનો પરિપાક પ્રાપ્ત થતાં ઉત્તમ દેહનો પ્રતિભાસ થાય છે. તે જીવ બ્રહ્મા કહેવાય છે અને તેને તેનો દેહ કોઈ કલ્પમાં વિષ્ણુના નાભિકમળરૂપી ઘરમાં રહેલો પ્રતીત થાય છે. જેમ એક મોટી માયામાંથી બીજી માયા પ્રકટ થાય છે, તેમ બ્રહ્માનાં મોટા સંકલ્પના ક્રમથી આ અપાર

* આ ચુમાલીસમા સર્ગમાં મુક્તિ અને પ્રલય એ બેઉ સરખા હોવા છતાં પણ તેઓમાં જે અંતર છે, તે કહેવામાં આવશે અને બ્રહ્માનો શરીરનું ગ્રહણ કરવાનો ક્રમ કહેવામાં આવશે.

દૃષ્ટિ પ્રકટ થયેલી છે.

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ! એક જીવ મનરૂપ થઈને જે પ્રકારે બ્રહ્મા થયો હોય, તે પ્રકાર મને વિસ્તારપૂર્વક તરત કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! બ્રહ્માએ કેવી રીતે શરીરનું ગ્રહણ કર્યું તે કહું છું, તમે તે સાંભળો. આ એક ઉદાહરણ ઉપરથી સઘળા જગતની સ્થિતિ તમારા જાણવામાં આવશે. દિશા આદિના તથા કાળ આદિના માપ વગરનું બ્રહ્મતત્ત્વ પોતાની શકિતને લીધે લીલામાત્રથી જ દિશાના તથા કાળના માપવાળા જે આકારને ગ્રહણ કરે છે, તે જીવ કહેવાય છે. વાસનાઓના આવેશથી ઘેરાયેલો એ જીવ જ માયાની ઉપાધિને સ્વીકારીને સંકલ્પોની કલ્પનાઓમાં તત્પર રહેનારું અને ચપળતાવાળું મન થાય છે. કલ્પનાઓ કરવા લાગતું એ મન પ્રથમ ક્ષણમાત્રમાં પોતાની આકાશરૂપ થવાની ભાવના કરે છે અને તે ભાવના શબ્દના તથા શ્રોત્રના રૂપને પણ લાગુ પડે છે. આકાશની ભાવનાને પામીને ઘાટું થયેલું મન ઘાટા ચલનના ક્રમથી પોતાની વાયુરૂપ થવાની ભાવના કરે છે અને તે ભાવના સ્પર્શના તથા ત્વચાના રૂપને પણ લાગુ પડે છે. શબ્દસ્વરૂપવાળું આકાશ અને સ્પર્શસ્વરૂપવાળો વાયુ એ બંને જીવના જોવામાં આવતાં નથી. તેમની ભાવનાને પ્રાપ્ત થઈને ઘાટું થયેલું મન એમને એકબીજામાં ક્ષોભ પમાડીને અગ્નિની ભાવના કરે છે અને તે ભાવના રૂપના તથા ચક્ષુના સ્વરૂપને પણ લાગુ પડે છે. મન અગ્નિની ભાવનાથી ઘાટું થઈને ક્ષણમાત્રમાં નિર્મળ પ્રકાશની ભાવના કરે છે, એટલે પ્રકાશ વૃદ્ધિ પામે છે. પછી આકાશ, વાયુ તથા અગ્નિ (તેજ) એ ગુણોથી ઘાટાપણાને પામેલું મન જળના શીતળપણાની ભાવના કરે છે અને તે ભાવનાથી તરત અર્ધા ક્ષણમાં તે રસને તથા જિહ્‌વાને લાગુ પડતી જળની પ્રતીતિ થાય છે. પછી આકાશના, વાયુના, તેજના તથા જળના ગુણોને પામીને વધારે ઘાટું થયેલું મન પૃથ્વીના ઘાટા સ્વરૂપની ભાવના કરે છે અને તે ભાવનાથી ક્ષણમાત્રમાં જ ગંધને તથા પ્રાણને લાગુ પડતી પૃથ્વી બની જાય છે. પછી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધથી વીંટાયેલું મન પોતાના પાતળાપણાને છોડી દેતાં અગ્નિના કણ જેવા અને આકાશમાં સ્ફુરેલા જે રૂપને દેખે છે, તે રૂપ લિંગશરીર અથવા પુર્યષ્ટક કહેવાય છે. તેમાં કર્મેન્દ્રિય, જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ ભૂત, પ્રાણ, મન, અવિદ્યા, કામના તથા કર્મો રહેલાં છે. તેમાં અહંકારનો તથા બુદ્ધિનો પણ સમાવેશ થાય છે. તે લિંગશરીર પોતાના અંશોથી સર્વ પ્રાણીઓનાં હૃદયકમળમાં ભ્રમરની પેઠે રહેલું માનવામાં આવે છે. એ લિંગદેહમાં મન તીવ્ર ઉત્કંઠાથી પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે એવા સ્થૂલ દેહની ભાવના કરવા લાગે છે, એટલે તે પાકમાં આવેલા બીલાની જેમ જાડું થઈ જાય છે. આમ, જાડું થતાં જ તે પોતાના સ્વભાવને લીધે આકાશમાં સ્ફુરેલા તેમ જ મૂસમાં રહેલા અને પીગળેલા સોના જેવા એક આકારને ગ્રહણ કરી લે છે. પછી મન એ તેજના પુંજ જેવા પોતાના આકારમાં ઊંચે માથાવાળી, નીચે પગવાળી, પડખાંઓમાં બે હાથવાળી અને મધ્યમાં પેટવાળી—એક જાતની ભારે ચોક્કસ ભાવના કરે છે અને તેને લીધે પ્રકટ થયેલા અવયવોવાળા તેમ જ જ્વાળાઓની પંકિતઓના જેવા આકારવાળા એક બાળકનો દેખાવ થાય છે. તેના શરીરની રચના મનોરથોમાં બની ગઈ છે. આમ, પોતાની વાસનાઓના આવેશથી એ મનોમય બાળકનાં અંગો રચાયાં છે. જેમ ઋતુ પોતાના સ્વભાવને વધાર્યા કરે છે, તેમ તે વાસનાઓથી પોતાના શરીરને વધાર્યા કરે છે અને કાળે કરીને સ્પષ્ટ રીતે જોવામાં આવે એવા દેહવાળો થાય છે. પછી તે બુદ્ધિ, ધૈર્ય, બળ, ઉત્સાહ, વિજ્ઞાન તથા ઐશ્વર્યવાળો થાય છે અને તે સર્વ લોકોનો પિતામહ મહાત્મા બ્રહ્મા કહેવાય છે. પીગળતા સોના જેવી કાંતિવાળા અને મહાચૈતન્યમાંથી પ્રકટ થયેલા એ બ્રહ્મા મહાચૈતન્યમાં જે સત્તાથી રહ્યા છે, તે જ સત્તાથી

પોતામાં પોતાના અજ્ઞાનને જ આકાશ આદિ પંચીકૃત સ્થૂળ ભૂતોરૂપે બનાવે છે. તે એક સમયે અપાર, આદિ, મધ્ય તથા અંત વગરના મોટા આકાશને બનાવે છે, એક સમયે પ્રબળ ગતિવાળા વાયુને બનાવે છે, એક સમયે પ્રલયકાળના દાવાનળની જેમ જ્વાળાઓથી દીપતા તેજને બનાવે છે, એક સમયે નિર્મળ જળને બનાવે છે અને એક સમયે ઘણા વિસ્તારવાળી પૃથ્વીને બનાવે છે. એ પાંચ ભૂતોમાંથી કાળા વિષ્ણુને બનાવી લઈ, તેની નાભિમાં એક કમળ બનાવીને, તે કમળમાં પોતે રહે છે અને પ્રકટ થાય છે, ત્યારથી તે પોતાની વાસનાઓના સામર્થ્યને લીધે બીજા પણ એવા પ્રકારના સમુદ્રો, ભુવનો, વૃક્ષો, પર્વતો તથા પ્રાણીઓ આદિ પદાર્થોને બનાવ્યા કરે છે. અનેક રૂપોવાળા વિચિત્ર પદાર્થોને કલ્પનાથી જ બનાવ્યા કરતા એ બ્રહ્મા લીલામાત્રમાં કલ્પનાથી જ પાલક આકારોને બનાવે છે અને તે પદાર્થોનું પાલન કરે છે. પોતે પ્રકટ થયા ત્યારથી જ એ બ્રહ્મા આવી ખટપટમાં લાગી ગયા. એક સમયે તે અજ્ઞાનના પ્રાબલ્યથી પોતાના દેહને તથા વ્યવહાર આદિને ભૂલીને સૂઈ ગયા. પછી એ નિદ્રા જતી રહી ત્યારે, એટલે સૃષ્ટિના સમયરૂપ બીજો દિવસ પ્રાપ્ત થયો તે વખતે વળી તે પોતાના કલ્પનામય પ્રકાશિત શરીરને જોવા લાગ્યા. તે શરીર પ્રાણના તથા અપાનના પ્રવાહોવાળું, જાણે પદાર્થો ગોઠવાઈને બન્યું હોય એવું કરોડો રૂંવાડાંઓથી વ્યાપ્ત અને બત્રીસ દાંતવાળું હતું. તે બે સાથળનાં અસ્થિઓ તથા એક બરડાનું અસ્થિ મળીને ત્રણ મોટા સ્તંભોવાળું, પ્રાણરૂપ પાંચ દેવતાઓવાળું, નીચે બે પગવાળું, હાથ, પગ, માથું, છાતી તથા પેટ એ પાંચ ભાગોવાળું, મુખ આદિ નવ છિદ્રોવાળું અને ઉપર ચામડીરૂપ લેપને લીધે કૂણાશવાળું હતું. વળી તે વીસ આંગળીઓવાળું, વીસ નખોવાળું, બે હાથવાળું, બે સ્તનવાળું, બે નેત્રવાળું અને ઇચ્છા થાય તો જેમાં ઘણાં નેત્ર તથા ઘણા હાથ આદિ પણ કરી શકાય એવું હતું. તે ચિત્તરૂપી પક્ષીના માળારૂપ હતું, કામદેવરૂપી સર્પના રાફડારૂપ હતું. તૃષ્ણારૂપી પિશાચણીના નિવાસરૂપ હતું અને જીવરૂપ કેસરીને રહેવાની ગુફારૂપ હતું. તે અભિમાનરૂપી હાથીને બાંધવાના ખીલારૂપ હતું, હૃદયરૂપી કમળથી શોભીતું હતું અને અત્યંત સુંદરતાવાળું હતું. પોતાના આવા ઉત્તમ શરીરને જોઈને ત્રિકાલજ્ઞાની ભગવાન બ્રહ્મા વિચાર કરવા લાગ્યા કે, 'આ શ્યામતાવાળા, અપાર અને અનંત એવા આકાશમાં પહેલું શું હતું ?' આમ વિચારતાં જ બ્રહ્માને તરત તે વિષયનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. તે પ્રાપ્ત થતાં જ આગળ થઈ ગયેલી અનેક સૃષ્ટિઓ તેમના ધ્યાનમાં આવી અને તેમને અનુક્રમે સઘળા જીવોનાં પુણ્ય—પાપોનું પણ સ્મરણ થયું. પછી જેમ વસંતઋતુ પુષ્પો પ્રકટ કરે છે, તેમ બ્રહ્માએ જાણવામાં આવેલા વેદોના આધારથી વિચિત્ર પ્રકારના સંકલ્પો વારંવાર કરીને લીલામાત્રમાં પ્રજાઓને પ્રકટ કરી. જેમ અનેક આચાર—વિચારોવાળા ગંધર્વનગરને ઉત્પન્ન કરે તેમ બ્રહ્માઓને પ્રજાઓ ઉત્પન્ન કરી અને તે પ્રજાઓને સ્વર્ગ, મોક્ષ, ધર્મ, અર્થ તથા કામની સિદ્ધિ માટે વિચિત્ર પ્રકારનાં અનંત શાસ્ત્રો પણ રચ્યાં. હે રામ! આ રીતે જેમ વસંતઋતુમાંથી પુષ્પોની શોભા પ્રકટ થાય છે, તેમ બ્રહ્મારૂપ મનમાંથી આ સઘળી સૃષ્ટિ પ્રકટ થયેલી છે. હે રામ! આ જગતમાં બ્રહ્માનું રૂપ ધરનારું એ મન જ છે. વળી એ મનને જ કલ્પનામાત્રથી જ અનેક પ્રકારની રચનાઓવાળા ક્રિયાઓના વિલાસો ઉત્પન્ન કરીને સૃષ્ટિની શોભાને વિલક્ષણ સ્થિતિ આપી છે. ૧—૪૯

विविधविरचनैः क्रियाविलासैः कमलजरूपधरेण चेतसेव । रघुसुत परिकल्पनेन नीता स्थितिमतुलां जगतीह सर्गलक्ष्मीः ॥ ४९ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'સંસારાવતરણપ્રતિપાદનોપદેશ' નામનો સર્ગ ૪૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૫ મો*

જગત સ્વસત્તાથી નથી, પણ બ્રહ્મની સત્તાથી છે

वसिष्ठ उवाच

जगत्संपन्नमेवेदं संपन्नं किंचिदेव न।
शून्यमेव च भामात्रं मनोविलसितं स्थितम् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! આ જગત થયું પણ છે અને કાંઈ પણ થયું નથી; કારણ કે તે શૂન્ય જ છે, દેખાવમાત્ર જ છે અને માત્ર મનના વિલાસરૂપ જ છે. આ બ્રહ્માંડ મોટા રૂપવાળું છે, છતાં પણ આકાશની પેઠે તે શૂન્ય છે. આથી તેણે કોઈ પ્રદેશને કે કોઈ કાળને કાંઈ પણ રોકયો નથી. આ બ્રહ્માંડ માત્ર સંકલ્પના સ્વરૂપવાળું છે અને સ્વપ્નમાં દેખાયેલા નગર જેવું મિથ્યા છે. જે દેશમાં અને જે કાળમાં તે જોવામાં આવે છે, તે દેશમાં અને તે કાળમાં, બ્રહ્માંડ વગરનું કેવળ બ્રહ્મ જ છે, બીજું કાંઈ જ નથી. આકાશમાં ભીંત વગર અને રંગ વગર કલ્પાયેલા વિચિત્ર ચિત્ર જેવું આ જગત છે. તે જોવામાં આવે છે, છતાં પણ તે ખોટું છે અને કોઈએ ન બનાવ્યા છતાં ભ્રાંતિથી જ બનેલું છે. જેમ ચક્ષુ જોવા-માત્રમાં કારણરૂપ છે, તેમ મન સ્મરણમાત્રમાં કારણરૂપ છે. તેમને દેહ આદિ સઘળાં બ્રહ્માંડને સ્મરણમાત્રથી જ પ્રતીત થતું કલ્પી લીધું છે. જગત આભાસમાત્ર જ છે અને તે ઘડા, ખાડા તથા વસ્ત્રો આદિરૂપે મિથ્યા જ પ્રતીત થાય છે. ભીંત વગેરે જે પદાર્થો પ્રતીત થાય છે, તેઓ બ્રહ્મની સત્તાથી જુદી સત્તાવાળા નથી. જેમ કોશેટાનો કીડો પોતે જ પોતાના બંધનને માટે જાળ બનાવી લે છે, તેમ મને પોતે જ પોતાના બંધનને માટે આ શરીર કલ્પી લીધું છે. ચિત્ત જેને મિથ્યા સંકલ્પરૂપે ન કરી શકે અથવા ચિત્ત જેમાં મિથ્યા સંકલ્પરૂપે ગતિ ન કરી શકે એવો કોઈ દુષ્કર કે અગમ્ય પદાર્થ જ નથી. મનરૂપી ગુફાઓની અંદર ન ભરાય એવી કઈ શકિતઓ સર્વ શકિતઓવાળા જગદીશ્વરમાં ન સંભવે? અર્થાત્ એવી કોઈ શકિત નથી કે જે મનમાં ન હોય ને જગદીશ્વરમાં હોય. હે મહાબાહુ! સર્વ શકિતઓવાળું મહાચૈતન્ય સર્વદા વિદ્યમાન છે, તેને લીધે સર્વ પદાર્થોમાં સર્વદા સાચાપણું પણ સંભવે છે અને સર્વદા ખોટાપણું પણ સંભવે છે. સર્વ પદાર્થો મહાચૈતન્યમાં કલ્પિત હોવાને લીધે, મહાચૈતન્યની સત્તાથી સાચા છે અને પોતપોતાની સત્તાથી ખોટા છે. હે રામ! મન સ્વપ્નાવસ્થામાં વાસનાથી જ બીજા શરીરને ગ્રહણ કરી લે છે, તો તેવી રીતે આ શરીરને પણ તેણે જ ગ્રહણ કરેલું છે એમ વિચારો. મન સઘળી શકિતઓવાળું હોવાને લીધે સઘળા જગતની કલ્પના તેણે જ કરી છે એમ વિદ્વાનો સમજે છે. દેવ, અસુર, અને નર આદિ સઘળા પદાર્થો સંકલ્પથી જ બનેલા છે અને સંકલ્પ શાંત થાય, તો તેઓ તેલ વગરના દીવાઓની પેઠે શાંત થઈ જાય છે. હે મહાબુદ્ધિમાન! આ સઘળું જગત આકાશ જેવું શૂન્ય છે, કલ્પનામાત્ર-થી ઉદય પામેલું છે અને એક જાતનું બહુ લાંબું સ્વપ્ન જ પ્રતીત થયું છે, એમ સમજો. હે સુવિચારવાન વાસ્તવિક રીતે જોતાં આ જગ-તમાં કોઈ પદાર્થ કદી પણ જન્મતો નથી અને કદી પણ મરતો નથી, જન્મ—મરણ આદિ સઘળું મિથ્યા જ છે. જગત બ્રહ્મરૂપ છે, તેથી તે કદી કાંઈ પણ વધતું નથી અને કદી કાંઈ પણ ઓછું થતું નથી, તેમાં કયું છોલાઈ જાય એમ છે અને કયું તૂટી જાય એમ છે કે, તેને માટે શોક કરવો પડે? હે રામ! સૂક્ષ્મ વિચારથી આત્માને કલ્પિત જગતથી અત્યંત ન્યારો નહિ સમજતાં તેને દેહરૂપ સમજીને મૂર્ખોની પેઠે મનમાં શા માટે મૂંઝાયા કરો છો? જેમ સૂર્યના તાપને લીધે ઝાંઝવાનાં પાણી ખોટાં હોવા છતાં પણ દેખાય છે, તેમ મનની કલ્પનાથી આ સઘળા બ્રહ્માદિક પદાર્થો મિથ્યા હોવા છતાં પણ દેખાય છે. જગતમાં સઘળા દૃશ્ય પદાર્થો બે ચંદ્રના

* આ પિસ્તાળીસમા સર્ગમાં જગત બ્રહ્મની સત્તાથી છે અને પોતાની સત્તાથી નથી એમ નિરૂપણ કરવામાં આવશે.

વિભ્રમ જેવા છે, મનોરથની પેઠે ઊઠેલા છે અને કેવળ અજ્ઞાનથી ઘડાયેલા છે. જેમ વહાણથી જનારાને વૃક્ષો ચાલતાં હોવાની મિથ્યા બુદ્ધિ ઉદય પામે છે, તેમ સર્વ જીવોને આ સઘળાં દૃશ્યોની પરંપરા પણ મિથ્યા જ ઉદય પામેલી છે. આ જગત એક જાતની ઇન્દ્રજાળ છે. માયાએ રચેલા પાંજરારૂપ છે, મનની કલ્પનાથી જ બનેલું છે અને ખોટું હોવા છતાં સાચા જેવું પ્રતીત થાય છે, એમ સમજો. આ જે સઘળું જગત છે તે બ્રહ્મ જ છે, માટે તેમાં ભેદનો સંભવ જ ક્યાંથી હોય? ભેદ જ કેવો હોય? અને તે ભેદ ક્યાં રહે? 'આ પર્વત છે અને આ વૃક્ષ છે' એવી રીતે ભારે આડંબરવાળો આ વિભ્રમ ખોટો હોવા છતાં પણ મનની ભાવનાની દૃઢતાને લીધે સાચા જેવો જણાય છે. હે રામ! આ જગત વિચાર વગરના પુરુષને અનેક જન્મોમાં ભમાવે એવું છે, માટે કામના સહિત, તૃષ્ણા સહિત અને કલ્પના સહિત એ જગતની ભાવનાને છોડી દઈને નિષ્પ્રપંચ આત્મસ્વરૂપની જ ભાવના કરો. જેમ સ્વપ્ન મોટા આડંબરવાળું હોવા છતાં પણ માત્ર ભ્રાંતિ જ હોય છે અને વાસ્તવિક નથી, તેમ ચિત્તે પ્રાપ્ત કરેલું આ જગત પણ ભ્રાંતિ જ છે અને વાસ્તવિક નથી. માટે હે રામ! આ જગત પણ એક જાતનું લાંબું સ્વપ્ન જ છે, એમ સમજો. આ સંસારનો આડંબર માત્ર દેખાવમાં જ રમણીય છે. તે મિથ્યા જ છતાં ગ્રહણ કરવામાં આવે છે અને આશાઓરૂપી ઝેરી નાગણીઓના રાફડારૂપ છે માટે તેને છોડી દો. આ જગત મિથ્યા જ છે એમ જાણીને તેમાં રુચિ જ રાખો નહિ. સમજુ પુરુષ ઝાંઝવાનાં પાણીને જાણ્યા પછી તે માટે દોડતો જ નથી. જે મૂઢ બુદ્ધિવાળો પુરુષ પોતાના સંકલ્પથી ઊઠેલી મનોરાજ્યની લક્ષ્મીને સાચી માનીને તેને અનુસર્યા કરે છે, તે પુરુષ દુઃખોનું પાત્ર જ બને છે. સાચી વસ્તુ ન હોય તો લોકો ભલે ખોટી વસ્તુ ઉપર દોડ કરે, પરંતુ જે પુરુષ સાચી વસ્તુને ત્યજી દઈને ખોટી વસ્તુ ઉપર દોડ કરે છે તે, નાશ જ પામે છે. જેમ રજ્જુમાં સર્પનો ભય મનના વ્યામોહરૂપ જ છે, તેમ આ જગત પણ મનમાં વ્યામોહરૂપ જ છે. કેવળ વાસનાઓની વિચિત્રતાને લીધે લાંબા કાળથી જગત દેખાયા કરે છે. જગતના પદાર્થો જળની અંદરના ચંદ્રના પ્રતિબિંબની પેઠે મિથ્યા ઉદય પામેલા છે. તેઓ ચંચળ છે. મૂર્ખ જ તેનાથી ઠગાય, પણ તમારા જેવા તત્ત્વવેત્તાએ તેનાથી ઠગાવું જોઈએ નહિ. જે પુરુષ આ સંસારની ભાવનાથી સુખ મળવાનું માનતો હોય, તે પુરુષને માત્ર અગ્નિની ભાવનાથી જ ટાઢ મટવાનું માનનારા જેવો મૂર્ખ જ સમજવો જોઈએ. જેમ મનની કલ્પનાને લીધે હૃદયમાં ખોટું નગર પણ જોવામાં આવે છે, તેમ આ વિસ્તીર્ણ જગતરૂપી ખોટું જડ—પિંજર પણ મનની કલ્પનાથી જ જોવામાં આવે છે. આ જગત મનના રાગથી ઉદય પામે છે અને મનના રાગનો નાશ થતાં જ તે નાશ પામે છે. આ જગત ગંધર્વનગરની જેમ ખોટી રીતે વૃદ્ધિ પામેલું પ્રતીત થાય છે. આથી હે રામ! આ જગતનો નાશ થઈ જાય છે, તો કશી હાનિ થવાની નથી, અને આ જગત વૃદ્ધિ પામે, તો તેથી કશો લાભ પણ થવાનો નથી. હૃદયમાં મનની કલ્પનાથી ઉદ્ભવેલું મોટું નગર ભાંગી જાય તો કોનું શું ઘટી જાય છે? અને વૃદ્ધિ પામે તો કોનું શું વધી જાય છે? જેમ બાળકો રમકડાંઓમાં પુત્ર આદિની કલ્પના કરી લે છે, તેમ મહાચૈતન્યમાં આ જગતના પ્રવાહની કલ્પના મન વડે જ કલ્પાયેલી છે. જેમ ઇન્દ્રજાળનું જળ ભ્રષ્ટ થઈ જાય અથવા નષ્ટ થઈ જાય, તો કોઈનું કાંઈ જતું નથી, તેમ આખો સંસાર પણ ભ્રષ્ટ થઈ જાય અથવા નષ્ટ થઈ જાય તોપણ કોઈનું કાંઈ જતું નથી. જે ખોટું હોય તે નષ્ટ થઈ જાય તો તેથી કોઈને કશી હાનિ થતી નથી, તો આ સંસાર પણ ખોટો છે, માટે તેના નાશથી કશી હાનિ માનવી નહિ. આ સંસાર એ રીતે મિથ્યા જ છે, માટે તેમાં કોઈ પણ પદાર્થ માટે હર્ષ કે શોક કરવો યોગ્ય નથી. હે મોટી

બુદ્ધિવાળા રામ! જે પદાર્થ અત્યંત ખોટા જ છે તેમાંથી શું જતું રહેવાનું છે? આમ જ્યારે કશી જ હાનિ થવાની નથી, ત્યારે દુઃખ આવવાનો પણ શો પ્રસંગ છે? સઘળા જગતને બ્રહ્મરૂપે ગણીને અત્યંત સત્ય માનીએ, તોપણ જે વસ્તુ અત્યંત સત્ય છે તેમાંથી કશું જતું નથી કે તેમાં કશું આવતું નથી, તો જગતના પદાર્થોને સારુ શા માટે સુખ—દુઃખ ધરવાં જોઈએ? અથવા હે મહામતિ! નામ—રૂપોને લઈને જગતને અત્યંત અસત્ય માનીએ, તો જે વસ્તુ અત્યંત અસત્ય છે, તેમ કશો અંશ વધવાનો સંભવ નથી, માટે જગત સંબંધી સુખોની વૃદ્ધિથી હર્ષ ધરવાનો શો પ્રસંગ છે? મોટી ખટપટ કરાવનારો આ સંસાર અત્યંત ખોટો જ છે, તેમાં ગ્રહણ કરવા યોગ્ય એવી શી વસ્તુ છે કે જ્ઞાની પુરુષને તેની ઈચ્છા થાય? તેમ જ બ્રહ્મમાં કલ્પિત હોવાને લીધે કેવળ બ્રહ્મમય જ હોવાથી સંસાર અત્યંત સત્ય પણ છે, તો અત્યંત સત્ય પદાર્થમાં એવું શું ત્યજી દેવા યોગ્ય હોય કે જ્ઞાની પુરુષો તેને ત્યજી દે? મિથ્યા સંસારમાં ગ્રહણ કરવા યોગ્ય કે તજી દેવા યોગ્ય કાંઈ છે જ નહિ. જગત અત્યંત અસત્ય છે, તોપણ તેમાં કશાને માટે સુખ દુઃખ ધરવાનો અવકાશ નથી. અને જગત અત્યંત સત્ય છે, તોપણ તેમાં કશાને માટે સુખ—દુઃખ ધરવાને અવકાશ નથી. જ્ઞાની પુરુષને દુઃખો પહોંચતાં જ નથી, પણ મૂર્ખ તો જગત સંબંધી ઈષ્ટ પદાર્થના વિનાશથી બહુ દુઃખ પામે છે. હે રામ! 'જે પદાર્થ આદિમાં પણ ન હોય તથા અંતમાં પણ ન હોય, તે પદાર્થ મધ્યમાં પણ હોતો નથી.' એ નિયમ પ્રમાણે જે પુરુષ જગતને ખોટું ધારે છે, તેને જગત ખોટું જ જોવામાં આવે છે. જગત પોતાના નામ—રૂપાત્મક અંશોથી આદિમાં તથા અંતમાં નહિ હોવાથી મધ્યમાં પણ નથી જ. 'જે પદાર્થ આદિમાં પણ સત્ય હોય તથા અંતમાં પણ સત્ય હોય તે પદાર્થ મધ્યમાં પણ સત્ય હોય છે.' એ નિયમ પ્રમાણે જે પુરુષ સર્વ જગતનો સાચું ધારે છે તેને જગત સાચું જ જોવામાં આવે છે. કલ્પિત જગત પોતાના અધિષ્ઠાન પરબ્રહ્મરૂપે સર્વદા સત્ય જ છે. હે રામ! જળમાં પ્રતિબિંબરૂપે જે ચંદ્ર તથા આકાશ આદિ જોવામાં આવે છે. તેને મૂઢપણાવાળાં બાળકો જ લેવાની ઈચ્છા કરે છે, પણ મનુષ્યો કદી પણ તેને લેવાની ઈચ્છા કરતા નથી. તેમ બ્રહ્મમાં જે આ મિથ્યાભૂત જગત જોવામાં આવે છે, તે જગતનું ગ્રહણ કરવાની અજ્ઞાનીઓ જ ઈચ્છા કરે છે, પણ જ્ઞાનીઓ કદી કરતા નથી. દેખવામાં મોટા આકારવાળાં પણ સત્યતા વગરનાં પ્રયોજનોથી બાળક સંતોષ પામે છે, પણ તે સંતોષ પરિણામે દુઃખને અર્થે જ થાય છે અને સુખને માટે થતો નથી. આથી હે કમળલોચન રામ! તમે મિથ્યાભૂત જગતના પદાર્થોથી સંતોષ પામવામાં બાળક સમાન થાઓ નહિ, પણ અવિનાશી પદને જોઈને નિત્ય તથા સ્થિર સુખનો જ આશ્રય કરો. 'મારા દેહ સહિત આ સઘળું જગત વાસ્તવિક રીતે છે જ નહિ' એવો નિશ્ચય રાખીને તમે દેહાદિના વિનાશ માટે કશો શોક રાખો નહિ, તેમ જ 'મારા દેહ સહિત આ સઘળું જગત વાસ્તવિક રીતે બ્રહ્મની સત્તાથી જુદી સત્તાવાળું નથી અને જે બ્રહ્મ છે તે હું જ છું' એવો નિશ્ચય રાખીને તમે ફરી વાર જન્મ—મરણની ચિંતા પણ રાખો નહિ.

વાલ્મીકિ મુનિએ ભરદ્વાજને આટલે સુધી કથા કહી ત્યાં દિવસ જતો રહ્યો, સૂર્યાસ્ત થયો અને મુનિઓની સભા વાલ્મીકિ મુનિને પ્રણામ કરીને સાયંકાળનાં નિત્યકર્મો કરવા સારુ ત્યાંથી ઊઠીને નાહવા ગઈ. રાત્રિ વીત્યા પછી જ્યારે સૂર્યનાં કિરણો ફૂટ્યાં, ત્યારે એ સભા પાછી વાલ્મીકિ મુનિની પાસે આવી. ૧—૫૧

इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम सायं-तनाय विधयेऽस्तमिनो जगाम । स्नातुं सभा-कृतनमस्करणा जगाम श्यामाक्षये रविकरश्च सहाजगाम ॥५१॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'યથાભૂતાર્થયોગોપદેશ' નામનો સર્ગ ૪૫ મો સમાપ્ત

વાલ્મીકિનો નવમો દિવસ સમાપ્ત

સર્ગ ૪૬ મો*

જીવન્મુક્તના ગુણોનું વર્ણન

वसिष्ठ उवाच

रम्ये धनेषु दारादौ शोकस्यावसरो हि कः।
इन्द्रजाले क्षणाद्दृष्टे नष्टे का परिदेवना ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! પ્રિય ધન કે પ્રિય સ્ત્રી—પુત્ર આદિ પ્રાપ્ત થાય, તો હર્ષનો શો અવસર છે અને તેઓ નાશ પામે તો શોક શા માટે કરવો ? ઇન્દ્રજાળ ક્ષણમાં જોવામાં આવે અથવા નષ્ટ થઈ જાય, તો તેને માટે હર્ષ કે વિલાપ શો કરવો ? જેમ ગંધર્વનગરનું કોઈ ઘર પડી જાય કે શણગારાય તે તેથી દુઃખ કે સુખ ધરવું યોગ્ય નથી, તેમ મિથ્યા એવા પુત્રાદિકનું કાંઈ માઠું કે સારું થાય, તોપણ દુઃખ કે સુખ ધરવું યોગ્ય નથી. પ્રિય ધન કે પ્રિય સ્ત્રી-પુત્રાદિક વૃદ્ધિ પામે તો તેમાં હર્ષનો શો પ્રસંગ છે ? ઝાંઝવાનાં પાણી વૃદ્ધિ પામવાથી જળની ઇચ્છાવાળાઓને શો આનંદ થાય ? ધન કે સ્ત્રીઓ વૃદ્ધિ પામે તો દુઃખ માનવું યોગ્ય છે, પણ સુખ માનવું યોગ્ય નથી. મોહરૂપી માયાની વૃદ્ધિ થતાં કોણ પ્રસન્ન થાય ? જે ભોગો વધવાથી મૂર્ખને રાગ ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ ભોગો વધવાથી સમજુને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, ધનનો કે સ્ત્રી આદિનો નાશ થાય તો જેમ શોક કરવો યોગ્ય નથી, તેમ હર્ષ કરવો પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે એમના નાશથી કલ્યાણ થતું નથી, પણ એમનામાં આસક્તિ નહિ રાખવાથી કલ્યાણ થાય છે. ધન આદિ વિદ્યમાન હોવા છતાં તેને વિનાશી જાણવાવાળા વિવેકી સાધુપુરુષો તો તે પદાર્થો વડે વૈરાગ્ય પામે છે. આથી હે રામ ! તત્ત્વ સમજીને તમે સંસાર સંબંધી વ્યવહારોમાં જે જે ભ્રષ્ટ થાય તેની ઉપેક્ષા કરો અને જે જે પ્રાપ્ત થાય તેનો આસક્તિ નહિ રાખતાં ઉપયોગ કરો. નહિ પ્રાપ્ત થયેલા ભોગોની અંતઃકરણથી ઇચ્છા જ કરવી નહિ અને આવેલા ભોગોનો આસક્તિ રાખ્યા વગર ઉપયોગ કરવો એ જ પંડિતનું લક્ષણ છે. કામદેવરૂપી શત્રુ મારી નાખવાની ઇચ્છાથી સજ્જ થઈને ગુપ્ત રીતે ઊભેલો છે. આથી તમે ચેતીને વિહાર કરો એટલે તમે કોઈ જાતની મૂર્ખતા કરી કહેવાય નહિ. પરમપદને જાણવા છતાં પણ સમજણની ભૂલને લીધે આ સંસારના આડંબરમાં એક જાતની ઠગાઈ રહી છે એમ જેઓ સારી પેઠે જાણતા નથી, તેઓ માર્યા જ જાય છે. ગમે તે યુક્તિથી દૃશ્યોના અનર્થપણાને સિદ્ધ કરનારી જે પુરુષની બુદ્ધિ, દૃશ્યોમાંથી નિવૃત્ત થઈ હોય, તે નિર્મળ બુદ્ધિવાળો પુરુષ પરમાર્થના આગ્રહવાળો હોવાને લીધે મોહરૂપી સમુદ્રમાં ડૂબતો નથી. આ સઘળું જગત ખોટું છે' એવા નિશ્ચયને લીધે, જેને જગત સંબંધી કોઈ પણ વસ્તુમાં આસક્તિ હોય નહિ, તે સર્વજ્ઞ પુરુષને ખોટી અવિદ્યા પોતાની બાથમાં લઈ શકતી નથી. જગતમાં રુચિ અને અરુચિ એ બંનેને છોડી દઈને જેની બુદ્ધિ 'હું અને આ સઘળું જગત એક જ છે' એવા વિચારમાં રહે છે, તે પુરુષ મોહરૂપી સમુદ્રમાં ડૂબતો નથી. કાર્યોમાં તથા કારણોમાં વ્યાપ્ત થઈને રહેવું જે સત્તામાત્ર પદ છે, તે હું છું' એમ બુદ્ધિથી નિશ્ચયપૂર્વક સમજીને તમે બહારના તથા અંદરનાં સઘળાં દૃશ્યોને તજો પણ નહિ અને ગ્રહણ પણ કરો નહિ. હે રામ ! તમે સઘળાં કામો કરવા છતાં પણ અત્યંત વૈરાગ્યવાળા, સ્વસ્થ, સઘળા નિવાસોથી રહિત અને આકાશની જેમ નિર્લેપ રહો. જે વિદ્વાનને પ્રવૃત્તિ કરવા છતાં પણ જેમ ઇચ્છા પણ ન હોય અને અનિચ્છા પણ ન હોય, તેની બુદ્ધિ, કમળપત્ર જેમ જળથી લેપાતું નથી તેમ કોઈ વિષયોથી લેપાતી નથી. હે રામ ! તમે આત્મજ્ઞાન સંપાદન કરીને આસક્તિથી રહિત થઈ જાઓ. પછી તમારાં પાતળાં થઈ ગયેલાં મન અને ઇન્દ્રિયો ભલે પોતાની

* આ છેંતાળીસમા સર્ગમાં સંસારમાં વિહાર કરતાં પણ જે ગુણો રાખવાથી સંસારમાં ડૂબી જવાનું નથી અને જે ગુણો જીવન્મુક્ત પુરુષોમાં રહે છે, તે ગુણોનું નિરૂપણ કરવામાં આવશે.

ક્રિયાઓ કરે અથવા ન કરે તેની કંઈ ચિંતા નથી. "આ મારું છે, આ મારું છે" એમ કરીને વિષયોમાં દોડતા તમારા મિથ્યાભૂત મનને તમે મૂર્ખ થઈને વિષયોમાં ડુબાડો નહિ. પછી એ મન ભલે દર્શન આદિ ક્રિયાઓ કરે કે ન કરે. હે રામ! જ્યારે આ વિષયોની શોભા તમારા હૃદયમાં તમને પોતાને જ રુચશે નહિ, ત્યારે તમે જાણવાનું જાણી ચૂકેલા અને સંસારરૂપી સમુદ્રને તરી ગયેલા (જીવન્મુક્ત) થશો. તમને વિષયોની રુચિ પડી જશે એટલે પછી તમે સમાધિ કરો કે ન કરો, તોપણ તમને અનાયાસે મુક્તિ પ્રાપ્ત થયા વગર રહેશે નહિ. હે રામ! જેમ પુષ્પમાંથી ગંધને જુદો કરવામાં આવે, તેમ જીવન્મુક્તનું પદ પામવાને માટે તમારા વિવેકી મનને ઉત્તમ વિચારો ગોઠવી વાસનાઓના સમૂહમાંથી જુદું પાડો. વાસનાઓરૂપી જળથી ભરેલા આ સંસારરૂપી સમુદ્રમાં જેઓ વિચારરૂપી વહાણમાં ચડે છે, તેઓ તરે છે અને બીજા લોકો ડૂબી જાય છે. વિવેક તથા વૈરાગ્ય આદિ સાધનોથી તીક્ષ્ણ કરેલી અને સુખ—દુ:ખાદિકનું સહન કરવામાં ધીરજવાળી બુદ્ધિથી તમે આત્માના તત્ત્વનો સારી પેઠે વિચાર કરો અને પછી પોતાના સ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરો. હે રામ! તત્ત્વને જાણનારા અને જ્ઞાનથી સંપન્ન ચિત્તવાળા વિદ્વાન પુરુષો જેમ વિહાર કરે છે, તેમ વિહાર કરવો યોગ્ય છે, પણ મૂઢ પુરુષોની જેમ વિહાર કરવો યોગ્ય નથી. નિરંતર તૃપ્ત રહેનારા અને મહાન બુદ્ધિવાળા મહાત્માઓએ જીવન્મુક્ત પુરુષોના આચારોને અનુસરવું જોઈએ, પણ ભોગો ભોગવવાની લંપટતા ધરાવનારા બીજા પામરોના આચારોને અનુસરવું જોઈએ નહિ. બ્રહ્મના અને જગતના તત્ત્વને જાણનારા મહાત્મા પુરુષો જગતના સઘળા વ્યવહારો કરે છે, તેમ છતાં કશું છોડતા પણ નથી અને કશું ઈચ્છતા પણ નથી. તત્ત્વજ્ઞાનને લીધે સંસારનાં સઘળાં સુખોને અપુરુષાર્થ સમજનારા મહાત્મા પુરુષો કદી ક્યાંય પણ પરાક્રમ આદિના ઉત્કર્ષને માટે, અભિમાનને માટે, ગુણોને અર્થે લક્ષ્મીને અર્થે કંગાળપણું કરતા નથી. મહાત્મા પુરુષો સૂર્યની પેઠે શૂન્યમાં પણ મૂંઝાતા નથી, દેવતાઓના બગીચામાં પણ આસક્ત થતા નથી અને પોતાની મર્યાદાને પણ કદી છોડતા નથી. ઈચ્છાઓથી રહિત થયેલા, આવી પડેલા વ્યવહારને અનુસરનારા, શાસ્ત્રોક્ત વૈરાગ્ય આદિ સાધનોની સંપત્તિવાળા અને સ્વસ્થ રહેનારા મહાત્માઓ આ દેહરૂપી રથમાં બેસીને આનંદથી વિચરે છે. હે સુંદર રામ! તમે પણ આ વિસ્તીર્ણ વિવેકને પ્રાપ્ત થયા છો અને આ બુદ્ધિના બળથી જ્ઞાનમાં સ્થિતિ પામેલા છો. આ ચોખ્ખા વિચારનો આશ્રય કરીને તમે માન તથા મત્સરથી રહિત રહીને આ પૃથ્વીની પીઠ પર વિહાર કરો. એમ કરવાથી તમને જીવન્મુક્તિરૂપ પરમ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે. હે નિષ્પાપ! સઘળી તૃષ્ણાઓનો ત્યાગ કરીને વિષયોનું કૌતુક જોવાની ઈચ્છાને પણ દૂર કરીને અને મનમાં પરમ શીતળતાનું ગ્રહણ કરીને તમે સ્વસ્થપણે રહીને વિહાર કરો.

વાલ્મીકિ બોલ્યા: એ પ્રમાણેના નિર્મળ અભિપ્રાયવાળા વસિષ્ઠ મુનિની નિર્મળ વાણી સાંભળીને રામ તરત સાફ કરાયેલા દર્પણની જેમ શોભવા લાગ્યા, અને જ્ઞાનરૂપી મધુર અમૃતથી અંદર ભરપૂર થઈને તે પૂનમના ચંદ્રની જેમ શીતળતાને પામ્યા. ૧—૩૩

इत्थं गिरा विमलया विमलाशयस्य रामो मुनेः सपदि मृष्ट इवावभासे। ज्ञानामृतेन मधुरेण विराजितांतः पूर्णः शशांक इव शीतलतां जगाम॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો
'જીવન્મુક્ત—સ્થિતિ—ગુણ—વર્ણન' નામનો
સર્ગ ૪૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૭ મો*

અનિયમિત ક્રમવાળાં ત્રૈકાલિક કરોડો બ્રહ્માંડો વગેરેનું વર્ણન

राम उवाच

भगवन् सर्वधर्मज्ञ सर्ववेदांगपारग ।
आश्वस्त इव तिष्ठामि शुद्धाभिर्भवदुक्तिभिः ॥१॥

રામ બોલ્યા : હે સઘળા ધર્મોને જાણનારા અને સકળ વેદોના તથા શાસ્ત્રોના પારને પહોંચેલા ભગવન્ ! આ આપનાં પવિત્ર વચનોથી મને કેટલીક ધીરજ મળવા જેવું થયું છે. ઘણાં ઘણાં ઉત્તમ અર્થોવાળાં, સ્વચ્છતાથી ભરેલાં, વિચિત્ર યુક્તિઓવાળાં અને આત્મતત્ત્વનો પ્રકાશ કરવા સારુ ઉદય પામેલાં આપનાં વચનો સાંભળતાં હું તૃપ્ત થતો નથી. જીવોની રાજસ અને સાત્ત્વિક જાતિઓ કહેવાના પ્રસંગમાં આપે જે પ્રમાણસિદ્ધ બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ કહી છે, તે ઉત્પત્તિ વિષે હવે આપ સ્પષ્ટ રીતે વર્ણન કરો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! લાખો બ્રહ્માઓ, લાખો શંકરો, લાખો ઈન્દ્રો અને લાખો નારાયણો થઈ ગયા છે. આ બ્રહ્માંડમાં તથા બીજાં વિચિત્ર બ્રહ્માંડોમાં પણ જુદા જુદા આચારોવાળા અને જુદા જુદા વિહારોવાળા બ્રહ્માઓ, શંકરો, ઈન્દ્રો, નારાયણો અને બીજા પણ દેવો તથા મનુષ્યો આદિ પ્રાણીઓ અસંખ્યાત છે. ભૂતકાળમાં થયે ગયેલાં, વર્તમાનમાં રહેલાં અને હવે પછી થવાનાં અનંત બ્રહ્માંડોમાં એકી વખતે ઘણા ઘણા જીવો થઈ ગયા છે, ઘણા ઘણા જીવો છે અને બીજા ઘણા ઘણા જીવો ઉત્પન્ન થશે. હે મહાબાહુ ! બ્રહ્માંડોમાં એ બ્રહ્માદિક દેવતાઓની ઉત્પત્તિઓ જાણે ઈન્દ્રજાળમાં થતી હોય એવી થાય છે. કોઈ સમયે બ્રહ્માથી સૃષ્ટિઓ થાય છે, કોઈ સમયે શિવથી સૃષ્ટિઓ થાય છે, કોઈ સમયે વિષ્ણુથી સૃષ્ટિઓ થાય છે અને કોઈ સમયે બીજા મુનિઓથી પણ સૃષ્ટિઓ થાય છે. બ્રહ્મા કોઈ સમયે કમળમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, કોઈ સમયે પાણીમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, કોઈ સમયે ઈંડામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને કોઈ સમયે આકાશમાંથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે. કોઈ બ્રહ્માંડમાં શિવ જ સર્વના અધિપતિ છે, કોઈ બ્રહ્માંડમાં સૂર્ય જ સર્વના અધિપતિ છે, કોઈ બ્રહ્માંડમાં ઈન્દ્ર જ સર્વના અધિપતિ છે, કોઈ બ્રહ્માંડમાં વિષ્ણુ જ સર્વના અધિપતિ છે અને કોઈ બ્રહ્માંડમાં એક એક દેવ જ સર્વમય છે. કોઈ સૃષ્ટિમાં પૃથ્વી પ્રથમ ગીચ ઝાડોથી વ્યાપ્ત થઈ હતી, કોઈ સૃષ્ટિમાં પ્રથમ મનુષ્યોથી વ્યાપ્ત થઈ હતી અને કોઈ સૃષ્ટિમાં પ્રથમ પર્વતોથી વ્યાપ્ત થઈ હતી. કોઈ સૃષ્ટિમાં પૃથ્વી માટીમય થઈ હતી, કોઈ સૃષ્ટિમાં પથરામય થઈ હતી, કોઈ સૃષ્ટિમાં સુવર્ણમય થઈ હતી અને કોઈ સૃષ્ટિમાં તાંબામય થઈ હતી. આ બ્રહ્માંડમાં પણ ઘણા વિચિત્ર પદાર્થો છે અને બીજાં બ્રહ્માંડોમાં પણ જુદા જુદા પ્રકારના વિચિત્ર પદાર્થો છે. કેટલાંએક બ્રહ્માંડો એક એક પ્રકાશવાળાં છે અને કેટલાંએક બ્રહ્માંડો પ્રકાશ વગરનાં પણ છે. જેમ મહાસાગરમાં અનંત તરંગો પ્રકટ થાય છે અને અનંત તરંગો તિરોહિત થઈ જાય છે, તેમ આ બ્રહ્મતત્ત્વરૂપી મોટા આકાશમાં અનંત બ્રહ્માંડો પ્રકટ થાય છે અને અનંત બ્રહ્માંડો તિરોહિત થઈ જાય છે. જેમ સમુદ્રમાં તરંગો થાય છે, નિર્જળ પ્રદેશમાં ઝાંઝવાનાં પાણી થાય છે અને આંબામાં મોર થાય છે, તેમ પરબ્રહ્મમાં બ્રહ્માંડો થાય છે. સૂર્યનાં કિરણોમાં દેખાતાં ઝીણાં ઝીણાં રજકણો કોઈ કાળે ગણી પણ શકાય, પરંતુ બ્રહ્મતત્ત્વમાં જે ચપળ આકારવાળાં બ્રહ્માંડોના સમૂહો પ્રકટ થાય છે, તેમની કોઈ કાળે પણ ગણના થઈ શકે નહિ. જેમ વર્ષા આદિ ઋતુઓમાં આકુળ—વ્યાકુળ મચ્છરોના સમૂહો ઉત્પન્ન થઈ થઈને પાછા નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ પરબ્રહ્મમાં આકુળ—વ્યાકુળ —

* આ સુડતાળીસમા સર્ગમાં અનિયમિત ક્રમોવાળા ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યનાં કરોડો બ્રહ્માંડો, બ્રહ્માઓ અને દેવતાઓ આદિનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

બ્રહ્માંડોના સમૂહો વારંવાર ઉત્પન્ન થઈને પાછા નષ્ટ થઈ જાય છે. જેમના આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ નિરંતર થયા કરે છે તેવી આ સૃષ્ટિઓની પરંપરાઓ કયા કાળથી આરંભાયેલી છે એ જાણવામાં આવતું નથી. જેમના પ્રથમ આરંભનો કાળ જ ધારી શકાતો નથી તેવી આ સૃષ્ટિઓ સમુદ્રમાં તરંગોની જેમ પરબ્રહ્મમાં સ્ફુરે છે. હમણાંની સૃષ્ટિઓની પહેલાં બીજી સૃષ્ટિઓ હતી, બીજી સૃષ્ટિઓની પહેલાં ત્રીજી સૃષ્ટિઓ હતી અને ત્રીજી સૃષ્ટિઓની પહેલાં ચોથી સૃષ્ટિઓ હતી. એવી રીતે સૃષ્ટિઓ કેટલી થઈ તથા તેઓમાં પહેલી કઈ થઈ હતી, એ વિષે કોઈ જાતનો નિર્ણય જ નથી. જેમ નદીમાં તરંગો થઈ થઈને લીન થઈ જાય છે, તેમ પરબ્રહ્મમાં સુર, અસુર તથા મનુષ્ય સહિત સઘળી પ્રાણીઓની જાતિઓ થઈ થઈને પાછી લીન થઈ જાય છે. જેવું આ બ્રહ્માંડ છે, તેવાં જ હજારો બ્રહ્માંડની હજારો પંક્તિઓ જેમ વર્ષોમાં ઘડીઓ ક્ષય પામી જાય છે તેમ ક્ષય પામી ગયેલી છે. આ વિસ્તીર્ણ હૃદયાકાશમાં રહેલા બ્રહ્મમાં વર્તમાનકાળમાં પણ બીજાં ઘણાં ઘણાં બ્રહ્માંડો છે. જેમ આકાશમાં ધ્વનિઓ થઈ થઈને પાછા નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ બ્રહ્મમાં અનેક બ્રહ્માંડો થઈ થઈને પાછાં નષ્ટ થઈ જાય છે. કેટલાંક બ્રહ્માંડો હવે પછી પણ ઉત્પન્ન થશે અને તેઓ પાછાં એમ જ નષ્ટ થઈ જશે. જેમ માટીના સમૂહમાં ભવિષ્યમાં બનનાર ઘડાઓ રહ્યા છે, અને અંકુરમાં ભવિષ્યમાં થનાર પલ્લવો રહ્યાં છે. તેમ બ્રહ્મમાં અનેકાનેક ભવિષ્યમાં ઉત્પન્ન થનારાં બ્રહ્માંડો પણ રહ્યાં છે. જ્યાં સુધી સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી વિચાર કરીને 'આ સઘળું કાંઈ જ નથી' એમ બાધ કરવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી પરબ્રહ્મરૂપ આકાશમાં મોટા આકારોવાળાં તથા મોટા વિકારોવાળાં બ્રહ્માંડો થયા કરશે. આ સઘળી સૃષ્ટિઓને અજ્ઞાનીઓએ કલ્પી કાઢી છે. તે આકાશની વેલની જેમ વિસ્તાર પામે છે, તે ઊગે છે અને આથમે છે. તે સાચી પણ નથી તેમ ખોટી પણ નથી, પરંતુ અનિર્વચનીય છે. આ સઘળી સૃષ્ટિઓ તરંગોની પેઠે વારંવાર દેખાઈને તરત નાશ પામતી જાય છે. સર્વ બ્રહ્માંડોની સૃષ્ટિઓ વિચિત્ર આકારોવાળી છે. પ્રાણીઓની વિચિત્ર ચેષ્ટાઓવાળી છે, વિચિત્ર વિકારોવાળી છે અને વિચિત્ર રૂપોવાળી છે, પણ તેમ છતાં જેમ સૃષ્ટિઓ પાણીથી જુદી નથી, તેમ સઘળાં બ્રહ્માંડોની સઘળી સૃષ્ટિઓ આત્મતત્ત્વથી જુદી નથી. એમ તત્ત્વવેત્તાઓનો સિદ્ધાંત છે. મૂર્ખ લોકો તો 'જેમ વાદળાંમાંથી વૃષ્ટિઓ આવે છે, તેમ ઈશ્વરમાંથી આ સૃષ્ટિઓ આવે છે' એમ માને છે. જેમ 'શીમળા' નામના ઝાડની શિરાઓ, શાખાઓ, પાંદડાંઓ અને ગાંઠો શીમળાથી ભિન્ન નથી, તેમ વિદ્વાનોના જોવામાં આવતી તથા અવિદ્વાનોના જોવામાં આવતી સઘળી સૃષ્ટિઓ પણ વાસ્તવિક રીતે જોતાં આત્મતત્ત્વથી ભિન્ન નથી. હે રામ! જેમ માળાના મણકાઓમાં દોરો એક જ હોય છે, તેમ સ્થૂળ ભૂતોથી થયેલી દેહાદિકની સૃષ્ટિઓમાં તથા સૂક્ષ્મ ભૂતોથી થયેલી ઇન્દ્રિયાદિકની સૃષ્ટિઓમાં મેલરૂપ માયા એક જ છે અને તે માયા આત્મતત્ત્વમાં કલ્પાયેલી છે. કોઈ સૃષ્ટિમાં પ્રથમ આકાશ સ્થૂલ થાય છે અને તેમાંથી બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી બ્રહ્મા આકાશમાંથી થયેલા કહેવાય છે. કોઈ સૃષ્ટિમાં પ્રથમ વાયુ સ્થૂલ થાય છે અને તેમાંથી બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થાય છે. માટે બ્રહ્મા વાયુમાંથી થયેલા કહેવાય છે. કોઈ સૃષ્ટિમાં પ્રથમ તેજ સ્થૂલ થાય છે અને તેમાંથી બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થાય છે, માટે બ્રહ્મા તૈજસ કહેવાય છે. કોઈ સૃષ્ટિમાં પ્રથમ જળ સ્થૂલ થાય છે અને તેમાંથી બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થાય છે, માટે બ્રહ્મા જળમાંથી થયેલા કહેવાય છે. કોઈ સૃષ્ટિમાં પ્રથમ પૃથ્વી સ્થૂલ થાય છે અને તેમાંથી બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થાય છે, માટે બ્રહ્મા પાર્થિવ કહેવાય છે. આકાશ આદિ પાંચ ભૂતોમાં જ્યારે જે એક ભૂત બીજાં ચારને દબાવીને અધિક વધે છે, ત્યારે બ્રહ્મા તે વધેલા ભૂતમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે અને ઉત્પન્ન થઈને તે પછીથી

જગતની રચના કરે છે. પૂર્વ કલ્પની વાસનાઓના સંસ્કારવાળો બ્રહ્મા કોઈ સમયે જળ વધે તો તેમાંથી, કોઈ સમયે વાયુ વધે તો તેમાંથી, કોઈ સમયે તેજ વધ્યું હોય તો તેમાંથી અને કોઈ સમયે આકાશ વધ્યું હોય તો તેમાંથી અને કોઈ સમયે પૃથ્વી વધી હોય તો તેમાંથી પોતાની મેળે જ અકસ્માત્ ઉત્પન્ન થાય છે. બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થયા પછી કોઈ સમયે તેના મોઢામાંથી, કોઈ સમયે તેના પગમાંથી, કોઈ સમયે તેના આગલા ભાગમાંથી, કોઈ સમયે તેના પાછલા ભાગમાંથી, કોઈ સમયે તેના નેત્રમાંથી અને કોઈ સમયે તેના હાથમાંથી પ્રાણીઓ આદિ ઉત્પન્ન થાય છે. કોઈ સૃષ્ટિમાં વિષ્ણુની નાભિમાં કમળ ઉત્પન્ન થાય છે અને કમળમાંથી બ્રહ્મા વૃદ્ધિ પામે છે, તેથી બ્રહ્મા કમળથી ઉત્પન્ન થયેલા પણ કહેવાય છે. પાણીની ચપળ લહરીની પેઠે શોભતી આ સૃષ્ટિ માયા છે, સ્વપ્નના જેવી ભ્રાંતિ છે, ભ્રાનથી રચાયેલી કૂદડી જેવી છે અને મનોરાજ્યની જેમ કલ્પિત છે. આવી આ સૃષ્ટિમાં 'અંદર શું તત્ત્વ છે અને તે નવો કેમ સંભવે' એ કાંઈ પૂછવા જેવું છે? 'બાળકે મનથી કલ્પેલા રાજ્યમાં અંદર શું તત્ત્વ છે અને તેનું રાજ્ય થવું કેમ સંભવે' એ તે ક્યાંય પુછાય? કોઈ સમયે શુદ્ધ પરમાત્મામાં મનનો રંગ લાગવાથી સુવર્ણમય જેવું અને જેની અંદર બ્રહ્મા હોય છે એવું ઈંડું પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થાય છે. કોઈ સમયે માયાથી કલ્પાયેલો પુરુષ માયાથી કલ્પાયેલા પાણીમાં પોતાનું વીર્ય નાખે છે અને વીર્ય નાખવાને લીધે પાણીમાંથી કમળ અથવા મોટું બ્રહ્માંડ ઉત્પન્ન થાય છે. કોઈ સમયે પૂર્વ કલ્પનો સૂર્ય આ કલ્પમાં બ્રહ્મા થાય છે, કોઈ સમયે પૂર્વ કલ્પનો વરુણ આ કલ્પમાં બ્રહ્મા થાય છે અને કોઈ સમયે પૂર્વ કલ્પનો વાયુ આ કલ્પમાં બ્રહ્મા થાય છે. હે રામ! આ પ્રમાણે આ વિચિત્ર પ્રકારની અનેક સૃષ્ટિઓમાં બ્રહ્માની ઘણી ઘણી વિચિત્ર ઉત્પત્તિઓ થઈ ગઈ છે. બાકી પરમાર્થતઃ એ સૃષ્ટિઓ અસત જ છે. આ સઘળી સૃષ્ટિ કેવી છે, તેના ઉદાહરણ માટે મેં તમારી પાસે એક બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ કહી અને તેમાં કાંઈ નિયમ જ નથી. આ પ્રમાણે સઘળી સૃષ્ટિઓની સ્થિતિ વિષે સમજી લેવું. 'આ જે સંસાર છે તે મનનો જ વિલાસ છે' એમ તમને સમજાવવા માટે મેં તમારી પાસે સૃષ્ટિ થવાની પદ્ધતિ કહી. જીવોની સાત્ત્વિક આદિ જે જાતિઓ છે તેઓ પણ આ રીતે જ થયેલી છે એમ સમજવાને સારુ પણ તમારી પાસે સૃષ્ટિની એ પદ્ધતિ કહી. વારંવાર સૃષ્ટિ થયા કરે છે, વારંવાર નાશ થયા કરે છે, વારંવાર દુઃખ થયા કરે છે, વારંવાર સુખ થયા કરે છે, વારંવાર જ્ઞાનીઓ થયા કરે છે, વારંવાર અજ્ઞાનીઓ થયા કરે છે, વારંવાર બંધ હોવાની કલ્પનાઓ થાય છે અને વારંવાર મોક્ષ હોવાની કલ્પનાઓ થાય છે. વળી વારંવાર સૃષ્ટિ સંબંધી ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાન પદાર્થોમાં સ્નેહ દૃષ્ટિઓ થાય છે. જેમ પ્રકાશ કરનારા દીવાઓ વારંવાર ઠરી જાય છે અને વારંવાર પ્રકટ થાય છે, તેમ બ્રહ્માદિકનાં શરીરો પણ વારંવાર મટી જાય છે અને વારંવાર પ્રકટ થાય છે. દીવાઓની ઉત્પત્તિમાં તથા બ્રહ્માનાં શરીરોની ઉત્પત્તિમાં અને દીવાઓના વિનાશમાં તથા બ્રહ્માનાં શરીરોના વિનાશમાં કાળની અધિકતા વિના બીજું કશું અંતર નથી. (દીવાઓ થોડી વાર રહે છે અને થોડી વારમાં નાશ પામે છે અને બ્રહ્માના શરીરો ઘણા કાળ સુધી રહે છે અને ઘણે કાળે નાશ પામે છે.) ફરી ફરી સત્યયુગ થાય છે, ત્રેતાયુગ થાય છે, દ્વાપરયુગ થાય છે અને કળિયુગ થાય છે. આ ચક્રની પેઠે જગત વારંવાર આવર્તન પામ્યા જ કરે છે. જેમ પ્રત્યેક પ્રાતઃકાળે વળી દિવસ થાય છે, તેમ પ્રત્યેક સૃષ્ટિનાં વળી મન્વંતરોના આરંભ થાય છે. વળી કલ્પોની પરંપરાઓ થાય છે, તથા તે તે કાર્યોના આરંભાદિક થાય છે. કાળના દિવસ, રાત્રિ, પહોર અને ઘડી આદિ અંશોના સપાટામાં આવતું—જતું આ સઘળું જગત વારંવાર થાય છે અને તે છતાં કાંઈ પણ વારંવાર થતું નથી.

જે પ્રમાણે પથરા* આદિના પછાડ વગરના અત્યંત તપેલા લોઢાના ગોળામાં અગ્નિના કણો સ્વાભાવિક રીતે રહે છે, તે પ્રમાણે પરબ્રહ્મમાં આ સઘળા પદાર્થો સ્વાભાવિક રીતે સર્વદા રહેલા છે. જેમ વૃક્ષમાં ફળ તથા પુષ્પ આદિ સઘળું કોઈ સમયે ગુપ્ત અને કોઈ સમયે દેખાય એવું રહે છે, તેમ પરબ્રહ્મમાં આ સઘળું જગત ગુપ્ત અને કોઈ સમયે દેખાય એવું રહ્યું છે. આ સઘળું જગત ચૈતન્યના વિવર્તરૂપ છે અને તે વિવર્ત સર્વદા આવા જ આકારવાળો છે.જેમ નેત્રના ઊંચકવાથી ચંદ્રમાં બેપણું પ્રતીત થાય છે, તેમ માયાના સંબંધથી પરમાત્મામાં સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થયેલી પ્રતીત થાય છે. જેમ ચંદ્રમાંથી વિસ્તીર્ણ કિરણો પ્રકટ થાય છે, તેમ પરબ્રહ્મમાંથી આ વિસ્તીર્ણ દેખવા માત્ર સૃષ્ટિઓ પ્રકટ થાય છે. આ સૃષ્ટિઓ પરબ્રહ્મથી જુદી નથી, તે છતાં અજ્ઞાનને લીધે ન્યારી હોય એવી લાગે છે. હે રામ! સર્વશકિત-ઓવાળા પરબ્રહ્મમાં વાસ્તવિક રીતે અસંગપણું અને અદ્વિતીયપણું છે, એટલા માટે તે પરબ્રહ્મ-માં આ સંસાર કદી પણ છે જ નહિ. તેમ જ હે રામ! પરબ્રહ્મમાં જગત કદી પણ આવા આકારમાં અસંભવવાળું હોય એમ નથી, કારણ કે સર્વ શકિતઓવાળા પરબ્રહ્મમાં જગતનું બીજ-પણું સર્વદા છે. આ પ્રમાણે છે, એટલા માટે અધિષ્ઠાનરૂપ ચૈતન્યની સત્તાથી જ પ્રકાશતો આ સંસાર જ્યાં સુધી તેનું અધિષ્ઠાન નહિ જણાય ત્યાં સુધી રહેશે અને અધિષ્ઠાન જણાશે ત્યારે નહિ રહે એમ હમણાં કહી શકાય છે અને તેમ કહેવું યોગ્ય છે. હે મહાબુદ્ધિમાન રામ! જ્ઞાનીની દૃષ્ટિથી આ સઘળું જગત બ્રહ્મ જ છે, એટલા માટે સંસાર છે જ નહિ, એમ કહેવું ઘટે છે, અને અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિથી આ સંસાર કદી પણ વિચ્છિન્ન થતો નથી, એટલા માટે સંસાર ખોટો છતાં પણ સર્વદા છે, એમ કહેવું પણ ઘટે છે. હે રઘુનંદન! આ જગત વારંવાર થયા કરે છે, માટે 'આ જગત કદી પણ આવું ન હોય એમ થતું નથી' એમ મીમાંસક લોકોનું નિત્યપ્રવાહરૂપે માનવું પણ ખોટું કહેવાય એમ નથી. જગતના સર્વ પ્રદેશોમાં પદાર્થો વીજળીની પેઠે ક્ષણે ક્ષણે નાશ પામવાના સ્વભાવવાળા જોવામાં આવે છે, એટલા માટે 'આ સઘળું જગત ક્ષણિક છે' એમ બૌદ્ધ લોકોનું કહેવું પણ અઘટિત કહી શકાય એમ નથી. ચંદ્ર તથા સૂર્ય આદિના પ્રકાશવાળી સઘળી દિશાઓમાં પર્વતો, પૃથ્વી તથા સમુદ્રો આદિ સ્થિર જોવામાં આવે છે એટલા માટે 'આ સઘળું જગત પોતાની જુદી સત્તાવાળું છે' એમ સાંખ્ય-લોકોનું માનવું પણ સારા જેવું છે. પરમવ્યાપક પરબ્રહ્મની અંદર તે તે વાદીઓના સંકલ્પો ની જાળથી કલ્પવામાં આવેલા તે તે પ્રકારોમાં ન સંભવે એવો એકે પ્રકાર નથી, પરંતુ એટલું છે કે, અસંગ અને અદ્વિતીય બ્રહ્મમાં સંકલ્પોની જાળ ઊઠવી એ જ અસંભવિત છે.+

આ સઘળું જગત અને જન્મ—મરણ વારં-વાર થયા કરે છે, સુખ—દુઃખો વારંવાર થયા કરે છે, સાધનો તથા કર્મો વારંવાર થયા કરે છે, દિશાઓ વારંવાર થયા કરે છે, આકાશ વારંવાર થયા કરે છે, સમુદ્રો વારંવાર થયા કરે છે અને પર્વતો પણ વારંવાર થયા કરે છે. જેમ અનેક છિદ્રોવાળાં ઘરોમાં એક જ સૂર્યની પ્રભા અનેકરૂપે ઉદય પામે છે, તેમ બ્રહ્મમાં વારંવાર અનેકરૂપે સૃષ્ટિ ઉદય પામે છે. વળી તે દૈત્યો થાય છે. વળી દેવો થાય છે, વળી લોકાંતરોની રચનાઓ થાય છે, વળી સ્વર્ગની તથા મોક્ષની ઇચ્છાઓ થાય છે, વળી ઈન્દ્ર થાય છે અને ચંદ્ર પણ થાય છે. વળી નારાયણદેવ થાય છે, દાનવો આદિ થાય છે, દિશાઓ થાય છે, અને વળી તે દિશાઓમાં સુંદર ચંદ્ર, સૂર્ય, વરુણ તથા પવન ચોલવા માંડે છે. વળી મેરુપર્વતરૂપી ડોડીવાળી, સહ્યાદ્રિરૂપી કેસરાવાળી અને અદૃષ્ટોરૂપી મકરંદોથી ભરપૂર

* આ જગતના વારંવાર થવારૂપ જે વાત ચાલે છે તેને વચમાં છોડી દઈને હવે પ્રાસંગિક વાત ચલાવે છે

+ પ્રાસંગિક વાતને પૂરી કરી હવે ચાલતી વાત લે છે.

રહેનારી આ ઉભય લોકરૂપ (પૃથ્વી તથા આકાશરૂપ) કમલિની પ્રફુલ્લિત થાય છે. વળી સૂર્યરૂપી કેસરી સિંહ આકાશરૂપી વનને દબાવે છે અને પોતાનાં કિરણોરૂપી નખોના સમૂહોથી અંધકારોરૂપી હાથીઓની ઘટાઓને ભેદી નાખવા સારુ છલંગ મારે છે. વળી ચંદ્ર ચલાયમાન થતી સ્વચ્છ મંજરીના જેવી સુંદરતા ધરાવનારાં પોતાનાં કિરણો પ્રસારે છે અને દિશાઓરૂપી સ્ત્રીઓનાં મુખોને શોભાવનારાં સુખદાયી અમૃતને વધારવા માંડે છે. વળી સ્વર્ગરૂપી વૃક્ષમાંથી પુણ્યોના ક્ષયરૂપી પવને છૂટા પાડેલા દેવતાઓરૂપી પુષ્પોના સમૂહો વારંવાર વીંખાઈને ધરતી પર પડવા લાગે છે. વળી કાળરૂપી તેતર પક્ષી કર્મોરૂપી પાંખોથી સંસારના આરંભરૂપી કાંઈક ફડફડાટ કરીને ચાલવા લાગે છે. એક ઇન્દ્રરૂપી ભ્રમર જતો રહ્યા પછી, વળી બીજા ઇન્દ્રરૂપી ભ્રમરો નવી સામગ્રીઓ ગોઠવીને સ્વર્ગરૂપી કમળમાં આવે છે. વળી જેમ પ્રલયકાળનો પવન વિષ્ણુ સહિત સમુદ્રને મેલો કરી નાખે છે, તેમ સત્યયુગે પવિત્ર કરેલા કાળને કળિયુગ મેલો કરી નાખે છે. વળી કાળરૂપી કુંભાર અનેક પ્રાણીઓરૂપી શરાવડાં બનાવે છે અને કલ્પરૂપી ચાકડાને વેગથી નિરંતર ફેરવવા માંડે છે. વળી જેમાં પૂર્વના અભ્યાસ પ્રમાણે સંકલ્પો થાય છે, એવું જગત સુકાઈ જતા વનની પેઠે, સારી સ્થિતિ વિનાનું થઈને રસરહિત થઈ જાય છે. વળી સૂર્યોના તથા અગ્નિઓના સમૂહોથી બળી ગયેલાં અનંત શરીરોવાળું અને સર્વ પ્રાણીઓનાં અસ્થિઓથી ભરેલું જગત સ્મશાન જેવું થઈ જાય છે. વળી મેરુ આદિ પર્વતોના જેવાં મોટાં પ્રલયનાં વાદળાંઓના વરસાદોથી જગત સમુદ્રમય થઈ જાય છે. અને તે જળમાં નાચતા, ધોળી કાંતિવાળા મહારુદ્ર, તે જળના ફીણના મોટા પુંજ જેવા લાગે છે. વળી વાયુ વિનાનું, જળ વગરનું અને સઘળી વસ્તુઓથી ખાલી થયેલું બ્રહ્માંડ આકાશની પેઠે અપૂર્વ જેવા શૂન્યપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. વળી કેટલાંક વર્ષો સુધી અધિકાર ભોગવીને કાળે કરીને જેનું શરીર જીર્ણ થઈ ગયું હોય છે, એવો બ્રહ્મા જીવિતનો ત્યાગ કરીને પોતાના આત્મામાં લીન થાય છે. હે રામ! આ પ્રમાણે બ્રહ્માંડનો પ્રલય થયા પછી વળી મન બીજા કાળમાં પરબ્રહ્મની અંદર જ તેવાં ને તેવાં બીજાં અનેક બ્રહ્માંડોને સર્જે છે. જે જે બ્રહ્માંડો સર્જાય છે, તે તે સઘળાં ગંધર્વનગરો જેવાં જ સર્જાય છે. હે રામ! ફરી સૃષ્ટિનો આરંભ થાય છે, વળી સર્વ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ થાય છે અને ફરી પાછો પ્રલય થતાં સર્વનો નાશ થાય છે. એ રીતે આ સઘળું ચક્રની પેઠે ફર્યા કરે છે. હે રામ! આ લાંબા ભ્રમરૂપ મહામાયાના આડંબરમાં 'આ સાચું અને આ ખોટું' એમ કયો નિર્ણય કરવાનો હોય અને નિર્ણય કરીને શું કહી શકાય? હે રામ! આ સંસારરૂપી ચક્ર 'દાશૂર' નામના બ્રાહ્મણે કહેલી રાજાની આખ્યાયિકાની પેઠે કલ્પનાથી રચાયેલા આકારવાળું છે, વસ્તુ વગરનું છે અને વાસ્તવિક રીતે છે જ નહિ. આ જગત અજ્ઞાનથી ઉદય પામેલા બે ચંદ્રના ભ્રમ સમાન વિકલ્પોથી અવિચ્છિન્ન પ્રવાહની જેમ વિસ્તીર્ણ થયેલું છે. જે કર્તા વિદ્યમાન જ નથી, તેણે તે બનાવેલું છે. અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મની સત્તાથી જ તે રહેલું છે, તો હવે તમને શા કારણથી મોહ રહે છે? તમે જે મોહનું કારણ ધારો છો, તે છે જ નહિ, અને જે છે તે અખંડ બ્રહ્મ જ છે, માટે કારણ વગરનો આ તમારો મોહ યોગ્ય નથી.

अविरलमिदमाततं विकल्पैरसदुदितैरपि तैर्द्विचन्द्रकल्पैः विरचितमसतानुपन्नसत्यं जगदिह तेन विमूढता किमुन्था । ९० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'જગદ્દ્રાસનિર્ણય—યોગોપદેશ' નામનો સર્ગ ૪૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૮ મો*

દાશૂરાખ્યાન-અગ્નિએ દાશૂરને વરદાન આપ્યું

वसिष्ठ उवाच

क्रियाविशेषबहुला भोगैश्वर्यहताशयाः ।
नापेक्षंते यदा सत्यं न पश्यंति शठास्तदा ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! પોતાને તથા બીજાઓને પણ ઠગનારા પામર લોકો અનેક પ્રકારનાં કર્મો કર્યા કરે છે, ભોગોની તથા ઐશ્વર્યની તૃષ્ણાને પરવશ થયેલા હોય છે અને સત્ય વસ્તુને જાણવાની અપેક્ષા જ રાખતા નથી, તેથી તેઓ સત્યને જાણી શકતા નથી. જેઓ બુદ્ધિનો પાર પામેલા હોય છે અને જિતેન્દ્રિય હોય છે, તેઓ જગતની માયાને તુચ્છ ગણીને પરમ તત્ત્વને હસ્તામલકની પેઠે જુએ છે. જેમ સર્પ કાંચળીને તજી દે છે, તેમ વિચારવાળો જીવ જગતની માયાને તુચ્છ જોઈને મમતાને તથા અહંતાને તજી દે છે. હે રામ! અહંતા તથા મમતાને તજી દઈને આસક્તિથી રહિત થયેલો જીવ લાંબા કાળ સુધી વ્યવહારોમાં રહે તોપણ અગ્નિથી શેકાયેલા બીજની જેમ તે પુનર્જન્મ પામતો નથી. આ શરીર આધિઓથી તથા વ્યાધિઓથી ઘેરાયેલું રહે છે અને આવતી કાલ સુધી કે આજે પણ તેના જીવવાનો વિશ્વાસ નથી, છતાં અજ્ઞાની લોકો એ શરીરનું જ હિત કરવાનો યત્ન કરે છે, પણ આત્માનું હિત કરવાનો યત્ન કરતા નથી. હે રામ! તમે પણ અજ્ઞાનીની પેઠે આ શરીરે ઇચ્છેલા વિષયોનું સંપાદન કરો નહિ. એ પ્રકારના વિષયોનું સંપાદન તો પરિણામે દુ:ખદાયી જ છે. તમે તો કેવળ આત્મામાં જ નિષ્ઠા રાખો.

રામ બોલ્યા : હે પ્રભુ! આપ કહી ગયા કે આ સંસારરૂપી ચક્ર 'દાશૂર' નામના બ્રાહ્મણે કહેલી આખ્યાયિકાની જેમ કલ્પનાથી રચાયેલા આકારવાળું છે અને વસ્તુ વગરનું છે.' તો તે દાશૂરે કઈ આખ્યાયિકા કહી હતી, એ આપ મને કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! જગતના મિથ્યાપણાના એક ઉદાહરણરૂપે હું હવે દાશૂરે કહેલી આખ્યાયિકા કહું છું, તે તમે સાંભળો. આ પૃથ્વી ઉપર વિચિત્ર ફૂલઝાડવાળો અને લક્ષ્મીવાળો- 'માગધ' નામનો એક વિખ્યાત દેશ છે. એ દેશમાં કદંબોનાં વનોના વિસ્તારની લીલાથી જંગલો વ્યાપ્ત છે અને પક્ષીઓના સમૂહો પોતાની વિચિત્રતારૂપ આશ્ચર્યોથી સઘળાંઓનાં મનનું આકર્ષણ કરે છે. તેની સમીપમાં અપાર ધાન્યો ઉત્પન્ન થાય છે, તેને સોહામણાં ઉપવનો છે અને તેની સઘળી નદીઓના કિનારાઓ કમળોથી, ઉત્પલોથી તથા 'કલ્હાર' નામનાં સૌગંધિક કમળોથી વ્યાપ્ત રહે છે. તેના બગીચાઓમાં હિંડોળાઓ ઉપર હીંચકતી સુંદર સ્ત્રીઓ ગાયનોનાં ધ્વનિઓની ભારે છત બાંધી દે છે અને કામીજનોએ રાત્રિમાં ભોગવેલાં કામદેવનાં બાણ જેવાં પુષ્પોથી પ્રાતઃકાળે પૃથ્વી વ્યાપ્ત થઈને રહે છે. એ દેશમાં એક ગિરિવર છે. તે કણેરના વૃક્ષોથી વ્યાપ્ત છે, કેળનાં વનોથી પરિપૂર્ણ છે, નીચ કદંબોથી ઘેરાયેલો છે અને ગુચ્છોથી સુશોભિત છે. તેમાં પુષ્પોના સમૂહોથી ઘેરાયેલા પવનો વાય છે અને તે કેસરના જેવી રાતી ધૂળવાળો છે. તેમાં બતકોના કોલાહલ છે અને પ્રેમભરેલા સારસપક્ષીઓના કલરવ બોલ્યા કરે છે. તેમાં વિચિત્ર પક્ષીઓ અને વૃક્ષો છે. એ પવિત્ર પર્વતમાં મહાતપસ્વી, મહાધર્માત્મા, વિષયોની આસક્તિથી રહિત, તપની સાથે ઉત્તમ યોગ કરનારો અને ઉત્તમ બુદ્ધિવાળો એવો એક 'દાશૂર' નામનો મુનિ કદંબના ઝાડના અગ્ર ભાગ ઉપર નિવાસ કરીને રહ્યો હતો.

રામ બોલ્યા : હે ભગવન્! એ 'દાશૂર' નામનો તપસ્વી એ વનમાં શા માટે રહ્યો હતો? વળી તે 'કદંબ' નામના મોટા ઝાડની ટોચ

---

* આ અડતાળીસમા સર્ગમાં ભોગ આદિની તૃષ્ણાઓની નિંદા કરવામાં આવશે; દાશૂરની ઉત્પત્તિ કહેવાશે અને તે દાશૂરને પ્રસન્ન થયેલા અગ્નિદેવની પાસેથી વરદાન મળ્યાનું કહેવાશે.

ઉપર કેમ રહ્યો હતો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! એનો પિતા પ્રસિદ્ધ 'શરલોમા' એ જ પર્વતમાં રહેતો હતો. તે જાણે બીજો બ્રહ્મા હોય એવો જણાતો હતો. જેમ બૃહસ્પતિને 'કચ' નામનો પુત્ર થયો હતો, તેમ એ શરલોમાને 'દાશૂર' નામનો એક પુત્ર પ્રાપ્ત થયો હતો. શરલોમાએ એ સુપુત્રની સાથે વનમાં રહીને પોતાના જીવિતનો સમય કાઢ્યો. હવે જેમ પક્ષી એક માળાને તજીને બીજા માળામાં જાય છે, તેમ એ શરલોમાએ ઘણાંઘણાં વર્ષો સુધી સુખ-દુઃખ ભોગવ્યાં અને પછી મનુષ્યદેહનો ત્યાગ કરીને દેવલોકમાં ગયો. તેની સ્ત્રી પણ તેની પાછળ સતી થઈ. આમ, ભાગ્યના યોગથી પિતા તથા માતા એ બંનેનું મરણ થયું એટલે એ દાશૂર વનમાં એકલો પડયો અને ટિટોડાની પેઠે દીનતા ભરેલી રીતે રોવા લાગ્યો. માબાપના થયેલા વિયોગના શોકને લીધે તેનું અંતઃકરણ અત્યંત સંતાપ પામ્યું અને તે હેમંત ઋતુમાંના કમળની પેઠે કરમાઈ ગયો. હે રામ! એ બાળક અત્યંત રાંક બની ગયો, ત્યારે તે વનમાં એક દેવતાએ પોતાના શરીરને અદૃશ્ય રાખીને તેને આ વચનથી આશ્વાસન આપ્યું કે, 'હે ઋષિપુત્ર! હે મહાવિચક્ષણ! તું અજ્ઞાનીની પેઠે કેમ રડે છે? સંસારનું સ્વરૂપ જ ચંચળ છે, એ તું કેમ જાણતો નથી? હે સાધુ! પ્રાણીઓ જન્મે છે, જીવે છે અને પછી અવશ્ય મરે છે, આ સંસારની એવી રીતની સર્વદા ચંચળ સ્થિતિ જ છે. હે મુનિ! બ્રહ્માના શરીર આદિ જે જે દૃશ્ય પદાર્થો છે તે તે સઘળા પદાર્થોનો પણ વિનાશ થવાનો છે, એમાં સંશય નથી. આ પ્રમાણે છે, એટલા માટે તું પિતાના મરણનો વ્યર્થ ખેદ કરે નહિ. જેમ સૂર્ય ઊગે છે તો તેનો અસ્ત પણ અવશ્ય થાય છે, તે પ્રમાણે જે જન્મે છે તેનું મરણ પણ અવશ્ય થાય છે, જેમ મયૂરને મેઘની ગર્જનાથી ધીરજ મળે, તેમ રોઈરોઈને રાતાં થયેલાં નેત્રોવાળા એ દાશૂરને, એ આકાશવાણી સાંભળવાથી ધીરજ મળી. પછી એ દાશૂરે ઊઠીને ભક્તિભાવથી પિતાની આવશ્યક ઔર્ધ્વદૈહિક ક્રિયા કરી અને પછી ઉત્તમ સિદ્ધિ મેળવવાને માટે તપ કરવાનો તેણે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો. વનમાં બ્રાહ્મણ જાતિને યોગ્ય એવી તપશ્ચર્યા કરતાં કરતાં તે દાશૂરને શ્રોત્રિય(વેદિયા)પણું પ્રાપ્ત થયું. એ વેદિયાપણામાં જે તે પદાર્થોમાં શુદ્ધાશુદ્ધપણું કલ્પવાની ભારે પંચાત (અહીશ-આભડીશ વગેરે છોછ) રાખવી પડે છે. જેણે પરમ તત્ત્વને જાણ્યું ન હતું, એવા એ વેદિયાની બુદ્ધિ સઘળી પૃથ્વી પવિત્ર છતાં પણ તે તે પ્રકારના શુદ્ધાશુદ્ધપણાના વહેમને લીધે કયાંય વિશ્રાંતિ પામી નહિ. આ સઘળું પૃથ્વીતળ શુદ્ધ જ છે. છતાં વેદિયો દાશૂર વહેમને લીધે તેને અશુદ્ધ જેવું ગણતો અને કોઈ સ્થળે પ્રસન્ન થતો નહિ. પછી તેણે પોતાની કલ્પનાથી વિચાર ગોઠવ્યો કે, 'શુદ્ધ તો કેવળ ઝાડની ટોચ છે, એટલા માટે મારે તેની ઉપર રહેવું જ યોગ્ય છે. હવે હું એવું તપ આરંભું કે જેથી મને પક્ષીઓની જેમ વૃક્ષોની શાખાઓ ઉપર અને પાંદડાંઓ ઉપર રહેવાની શક્તિ મળે.' આ પ્રમાણે વિચાર કરીને તેણે લાંબા કાળ સુધી તપ કર્યું, પણ ધારેલો મનોરથ પાર પડયો નહિ એટલે તેણે છેવટે અગ્નિને પ્રજ્વલિત કર્યો અને પોતાની કાંધમાંથી માંસ કાપીકાપીને તે પ્રદીપ્ત અગ્નિમાં હોમવા માંડયું. તેણે આ પ્રમાણે કરવા માંડયું, એટલે અગ્નિદેવને વિચાર થયો કે, 'હું સઘળા દેવતાઓના મુખરૂપ છું; તેમાં બ્રાહ્મણનું માંસ પડવાથી સઘળા દેવતાઓનાં ગળાં બળીને ભસ્મ થઈ જવાનો સંભવ છે, તો હવે તેમ થવા દેવું એ યોગ્ય નથી.' આવા વિચારથી ઝગહળતી ઝાળવાળા ભગવાન અગ્નિદેવે તે બ્રાહ્મણને પ્રત્યક્ષ રૂપથી દર્શન દીધું, માનો ઝળહળતાં કિરણોવાળા સૂર્યદેવે બૃહસ્પતિને દર્શન આપ્યાં. આમ દર્શન આપીને તેમણે કહ્યું કે. હે ધીર! હે બાળક! જેમ માણસ ભંડારમાંથી પોતે રાખેલા મણિને લઈ લે તેમ તું મારી પાસેથી જે જોઈતું હોય,

તે વરદાન માગી લે.' અગ્નિદેવ આ પ્રમાણે બોલ્યા એટલે દાશૂર બ્રાહ્મણે સુંદર અર્ઘ્યપુષ્પોથી તથા સ્તુતિવાક્યોથી તેમનું પૂજન કર્યું અને પછી માગ્યું કે, 'હે ભગવન્ ! આ સઘળી પૃથ્વી શૂદ્રોથી, ચાંડાળોથી, કૂતરાઓથી તથા બિલાડાં આદિ પ્રાણીઓથી ભરપૂર છે. તેથી મને તેમાં ક્યાંય રહેવાનું પવિત્ર સ્થળ મળતું નથી, માટે મને વૃક્ષોની ઉપર સ્થિતિ કરવાની શક્તિ આપો.' આ પ્રમાણે મુનિપુત્ર દાશૂરે વિનંતિ કરી એટલે સર્વ દેવતાઓના મુખરૂપ એવા મહાસમર્થ અગ્નિદેવ 'તથાસ્તુ' કહીને અંતર્હિત થઈ ગયા. આમ સંધ્યાકાળના કમળ જેવા રાતા અગ્નિદેવ ક્ષણમાત્રમાં અંતર્ધાન થઈ ગયા અને સિદ્ધ થયેલા મનોરથવાળો એ દાશૂર પૂનમના ચંદ્રની જેમ શોભવા લાગ્યો. સંતોષ પામેલો એ દાશૂર ઈચ્છિત વરદાન મળવાને લીધે અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલી અને સ્વચ્છંદ મંદહાસ્યથી શોભતી મુખમંડળની કાંતિથી સઘળી કળાઓવાળા ચંદ્રને તથા પ્રફુલ્લિત થયેલા કમળને પણ હસવા લાગ્યો. (અર્થાત્ તેના મુખની શોભા પૂર્ણચંદ્રની શોભાથી તથા પ્રફુલ્લિત કમળની શોભાથી પણ અધિક થઈ ગઈ.) ૧—૪૩

अधिगताभिमताननमंडलद्युतिभरेण जहास स तुष्टिमान् । शशिनमात्तकलाकुलमंबुजं विकसितं च सितस्मितशोभिना ॥४३॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'દાશૂરવરપ્રદાનવર્ણન' નામનો સર્ગ ૪૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૯ મો*

કદંબવૃક્ષનું વર્ણન

વસિષ્ઠ उवाच

अथ काननमध्यस्थं चुंबितांबुदमंडलम् । मध्याह्नखिन्नसूर्याश्वसेवितस्कंधमंडलम् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! પછી દાશૂરે એક કદંબ જોયો. તે કદંબ વનની મધ્યમાં ઊગ્યો હતો. તે વાદળાંના મંડળને ચુંબન કરતો ઊભો હતો અને તેના શાખા—સમૂહમાં જાણે મધ્યાહ્નકાળે સૂર્યના થાકેલા ઘોડાઓ વિસામો લેતા હતા.+ એ કદંબ જાણે લાંબી લાંબી શાખાઓરૂપી હાથોથી દિશાઓના મધ્યમાં વિસ્તીર્ણ ચંદરવો બાંધ્યો હોય એવો જણાતો હતો. પ્રફુલ્લિત થયેલાં પુષ્પોરૂપી નેત્રોથી તે જાણે દિશાઓને જોતો હોય એવો જણાતો હતો. વાયુએ રજ વગરના કરેલા ઘણા ઘણા ભમરાઓ તેના ઉપર ફરતા હતા તેથી તે જાણે કાળા કેશવાળો હોય એવો જણાતો હતો. હાલતાં પાંદડાંરૂપી હસ્તોથી તે જાણે દિશાઓરૂપી પોતાની સ્ત્રીઓનાં મુખને લૂછતો હોય એવો જણાતો હતો. તેનાં રાતાં પલ્લવો દાંતની પંક્તિ જેવી લાગતી અનેક લતાઓની સ્વચ્છ મંજરીઓના પુંજોથી શોભી રહ્યાં હતાં. આથી તે જાણે પાન ચાવવાથી રાતા થયેલા હોઠોથી વનની પંક્તિઓરૂપી સ્ત્રીઓની સામે મંદહાસ્ય કરતો હોય એવો જણાતો હતો. ચારે બાજુ લતાઓની ઉપર પડેલાં પુષ્પોના કેસરાઓના પરાગોને લીધે, તેની ચારે બાજુ મંડળ બંધાઈ ગયું હતું આથી તે જાણે ઉદયના સમયમાં કિરણોના મંડળોવાળો પૂનમનો ચંદ્ર હોય એવો લાગતો હતો. એની શાખાઓની પંક્તિઓનાં પલ્લવોની કુંજોમાં ચકોર પક્ષી મો શબ્દ કરતાં હતાં અને એ શાખાપંક્તિઓથી તે ઢંકાઈ ગયો હતો. આથી તે જાણે વેદાદિકનું અધ્યયન કરનારા સિદ્ધલોકોના નિવાસોથી પ્રાપ્ત થયેલો ઊંચો સત્યલોક હોય એવો જણાતો હતો. તેની મોટી મોટી શાખાઓનાં પીઠો ઉપર મયૂરો બેઠાં હતા અને તેમનાં વિચિત્ર લાંબાં પિચ્છો લટકી રહ્યાં હતાં, આથી તે જાણે વાદળાંઓની

* આ ઓગણપચાસમા સર્ગમાં શાખાઓ આદિથી અત્યંત શોભી રહેલા એક કદંબનું અનેક અલંકારો આપીને વર્ણન કરવામાં આવશે.

+ આ સર્ગમાં ચોત્રીસ શ્લોક છે, જેમાં 'દાશૂરે કદંબ વૃક્ષ જોયું' એવું એક જ વાક્ય છે, અને તેનું ક્રિયાપદ છેલ્લા ચોત્રીસમા શ્લોકમાં છે, તેથી શ્લોકના અંકો છેવટે જ ભેગા મૂકવા જોઈએ, પરંતુ વાચક વર્ગને અગવડ પડે નહિ એ હેતુથી અંકો છૂટક મૂકેલા છે.

નીચે ખેંચાયેલાં ઇન્દ્રધનુષ્યોની પંક્તિઓવાળું આકાશ હોય એવો શોભતો હતો. તેની ધરતી પર ઝૂકી રહેલી ડાળડાળનાં પલ્લવોમાં ' ચામર ' નામનાં ધોળાં હરણાં ભરાઈ બેઠાં હતાં. તે હરણાં અર્ધા દેખાતાં નહોતાં ને વળી દેખાઈ દેખાઈને વારંવાર અદૃશ્ય થઈ જતાં હતાં. આ હરણોથી પૂર્ણ હોવાને લીધે તે જાણે અર્ધા દેખાતા, અર્ધા નહિ દેખાતા અને વળી પ્રત્યેક દિવસે દેખાઈ દેખાઈને અસ્ત પામતા ચંદ્રો વડે વર્ષ જેમ શોભે તેમ શોભતો હતો. 'કપિંજલ' નામનાં પક્ષીઓનાં, મધુર કોકિલાઓના અને ચક્રવાક પક્ષીઓના ઉત્તમ શબ્દો વડે તે જાણે ગાયન કરતો હોય એમ લાગતો હતો. હંસોના સમૂહો શાખાઓની ઉપર કરેલા માળાઓમાં વિનોદ કરતા હતા. તેથી તે જાણે ઊંચે જુદા જુદા નિવાસોમાં રહેલા સિદ્ધલોકોથી ઘેરાયેલું બ્રહ્માંડ હોય એવો લાગતો હતો. કૂંપળિયારૂપી ચંચળ હસ્તોવાળી અને ભ્રમરોરૂપી નેત્રોવાળી પુષ્પોની મંજરીઓરૂપ અપ્સરાઓથી તે જાણે સ્વર્ગલોક હોય એવો દેખાતો હતો. પોતાના શ્યામ પત્રોથી, પીંગળાં પુષ્પોથી અને બીજી લતાઓનાં પુષ્પોના જુદા જુદા રંગવાળા પરાગોથી તે જાણે વીજળીઓવાળો અને ઇન્દ્રધનુષ્યવાળો મેઘ હોય એવો લાગતો હતો. તેને શાખાઓરૂપી હજારો ભુજાઓ હતી. તે આકાશને પણ અવકાશ વગરનું કરતો હતો અને તેણે ચંદ્ર તથા સૂર્યને પણ પોતાના કુંડળરૂપ કર્યા હતા. આથી તે જાણે વિશ્વરૂપ ધારણ કરી નાચવા ઊભેલા નાગયણ હોય એવો લાગતો હતો. નીચેના ભાગમાં મોટા સર્પો હોવાથી અને ઉપરના ભાગમાં તારાઓ સરખાં લતાઓનાં અસંખ્યાત પુષ્પો હોવાથી તે જાણે બીજું નીચે નાગલોકવાળું અને ઉપર તારામંડળવાળું ભૂગોળથી સંયુક્ત ખગોળ હોય એવો લાગતો હતો. પોતાની આસપાસ પર્વતનાં સઘળાં વનો હોવાને લીધે તે જાણે પ્રજાઓથી વીંટાયેલા બ્રહ્મા હોય એવો જણાતો હતો. પૃથ્વી ઉપર ફળોનો, પલ્લવોનો તથા પુષ્પોનો જાણે તે એક મોટો ભંડાર હોય એવો જણાતો હતો. તેની અપાર કળીઓ પુષ્પોના પરાગોથી ઢંકાઈ ગઈ હતી, આથી તે જાણે સૂર્યનાં કિરણોથી ઢંકાયેલા તારાઓના સમૂહવાળું આકાશ હોય એવો લાગતો હતો. તેની મોટી મોટી ડાળો ઉપર ઘણા ઘણા માળાઓમાં ચપળ પક્ષીઓ બેઠાં હતાં, એથી તે જાણે અનેક માણસોથી વ્યાપ્ત થયેલા દેશોવાળું ભૂતળ હોય એવો લાગતો હતો. તે જાણે સર્વ વનદેવીઓનું ઉત્તમ અંતઃપુર હતો. એ અંતઃપુરમાં મંજરીઓરૂપી સુંદર પતાકા હતી, લતાઓનાં મંડળોરૂપી શણગાર હતો. પુષ્પોરૂપી કળીચૂનાનો લેપ હતો અને પુષ્પોના સમૂહોથી તે ભરપૂર હતો. ચકોર, ભમર, પોપટ તથા કોયલ વગેરેના કોમળ શબ્દોથી તે મનોહર લાગતો હતો અને મોટાંમોટાં છિદ્રોરૂપી ગોખોમાં ગીચોગીચ ગુચ્છોથી ઢંકાયેલો હતો. તે ઉત્તમ પક્ષીઓના સંચારવાળો હતો અને તે સેવન કરનારા લોકોની આવજાવાળો હતો. એ કદંબમાં ભ્રમરોના શબ્દોવાળી પુષ્પોના કેસરાઓની પંક્તિઓ ચારે બાજુથી પડતી હતી, આથી તે જાણે તરંગોના શબ્દોવાળી અને ચારે બાજુથી ધોધરૂપે પડતી નદીઓવાળો પર્વત હોય એવો જણાતો હતો. મંદવાયુથી ચલાયમાન થતાં, દિવસે દિવસે ખીલતાં અને જથાબંધ એવાં પુષ્પોથી તેમ જ પત્રોથી વીંટાયેલી શાખાઓવાળો હોવાને લીધે તે ધોળાં વાદળાંઓથી વીંટાયેલાં શિખરોવાળા પહાડ જેવો લાગતો હતો. ઊંચાઈને લીધે હાથીઓનાં ગંડસ્થળોથી ઘસાયેલા ઊભા ગોઠણની પેઠે અક્કડ રહેનારા, પાટલાની પેઠે પ્રસરેલા અને મોટા વિસ્તારવાળા બેથાને લીધે તે નીચેના ભાગમાં વૃક્ષોના વૃંદવાળા મોટા પર્વતો જેવો લાગતો હતો. વિચિત્ર વર્ણોવાળી, પાંખોવાળી અને મોટી શાખાઓની કોટરોમાં રહેનારાં પક્ષીઓના સમૂહથી વીંટાયેલો હોવાને લીધે તે પાર્ષદોથી વીંટાયેલા વિષ્ણુ જેવો લાગતો હતો. ગુચ્છોરૂપી આંગળીઓના સમૂહોને હલાવીને, તે જાણે વનના પવનોથી નાચ કરતી લતાઓને બતાવવા—કરવાની ક્રિયા

શીખવતો હોય એવો જણાતો હતો. 'મારી પાસે જે કોઈ અર્થીઓ આવે, તેમને રાખવાનાં ઠેકાણાં મારી પાસે થોડાં નથી પણ ઘણાં છે' એવા સંતોષને લીધે, તે જાણે લતાઓનાં મંડળો-રૂપી હસ્તોના ચાળા કરીને નાચતો હોય એવો જણાતો હતો. મદોન્મત્ત ભ્રમરાઓના ગુંજારવ-વાળો હોવાને લીધે, પોતે જાણે લતાઓરૂપી સઘળી સ્ત્રીઓના પ્રેમનું પાત્ર હોય એવો ગર્વ ધરીને અને શૃંગારરસમાં મગ્ન થઈને સુંદર રાગથી ગાતો હોય એવો દેખાતો હતો. પુષ્પોને ફેંકતો અને કોયલોના તથા ભ્રમરોના સુંદર શબ્દો-વાળો હોવાને લીધે તે જાણે આકાશમાંથી આવતા સિદ્ધલોકોને પ્રેમપૂર્વક પુષ્પોથી વધાવીને આવકાર આપતો હોય એવો જણાતો હતો. પુષ્પોની કળીઓની સ્વચ્છ પ્રભા દાંતની પ્રભા જેવી લાગતી હતી તેથી તે જાણે દૂર રહેલાં પાંચ કલ્પવૃક્ષોની લતાઓને, પુષ્પોને અને ફળોને હસી કાઢતો હોય એવો જણાતો હતો. એની ઉપરનાં પક્ષીઓનાં મંડળો આકાશમાં ઊંચે જતાં હતાં, તેથી તે જાણે પારિજાતને જીત-વાને માટે ઊંચી ડોક કરીને આકાશની અંદર દોડતો હોય એવો જણાતો હતો. મધ્યભાગોમાં ચળકતા ભ્રમરોવાળા અને ઘાટી પંક્તિઓવાળા ઉત્તમ ગુચ્છોથી સહસ્રાક્ષપણુ (હજારો નેત્રવાળાપણું) પામીને તે જાણે હજાર નેત્રવાળા ઈન્દ્રને જીતી લેવાને સજ્જ થયો હોય એવો જણાતો હતો. કોઈ સ્થળમાં નાગલોકોની ફેણો ઉપરના સ્વચ્છ મણિઓના જેવા દેખાતા પુષ્પોના ગુચ્છોથી વ્યાપ્ત હોવાને લીધે તે જાણે આકાશને જોવા સારુ પાતાળમાંથી શેષનાગ નીકળ્યો હોય એવો દેખાતો હતો. પુષ્પોના ધોળા પરાગથી ખરડાયેલો હોવાને લીધે તે જાણે ભસ્મ ચોળેલા બીજા સદાશિવ હોય એવો જણાતો હતો. છાયાથી અને લતાઓનાં ફળોથી સર્વ લોકોને સુખદાયી હોવાથી તે જાણે કેવળ ભક્તજનોને જ સુખ આપ-નારા સદાશિવથી પણ અધિક હોય એવો જણાતો હતો. એ કદંબને ઘેરી કુસુમલતાઓરૂપી નવા માંડવાઓ હતા અને એ લતાઓનાં ઘાટાં પાંદ-ડાંઓના સમૂહોમાં પુષ્પોની કળીઓ ખીલી હતી. એ કદંબ પક્ષીઓરૂપી વતનીઓથી ગીચો-ગીચ ભરેલો હતો. આ રીતે તે જાણે આકાશમાં રહેલું કોઈ મોટું નગર હોય એવો જણાતો હતો. ૧—૩૪

निबिडदलनिवाहभिन्नकोशैः कुसुमलतानवमंडपैरुपेतम् । पुरमिव गगने कदंबवृक्षं खगकुलनागरसंकुलं ददर्श ॥३४॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'દાશૂરકદંબવર્ણન' નામનો સર્ગ ૪૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૦ મો*

કદંબવૃક્ષ પર બેઠેલા દાશૂરે દશે દિશાઓને દીઠી

वसिष्ठ उवाच

तमथासौ तथाबुद्धिः फलपल्लवजालीनम् । आनंदमंथरमनाः पुष्परूपाचलोपमम् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! પછી પૃથ્વીનાં સર્વ સ્થળોમાં જેને અપવિત્રપણાની શંકા હતી તેવો એ દાશૂર ફળોથી તથા પલ્લવોથી શોભી રહેલા અને જાણે પુષ્પોનો પહાડ હોય એવા એ કદંબને જોઈને મનમાં બહુ જ આનંદ પામ્યો અને તેના ઉપર ચડયો. વનમાં જાણે આકા-શને અને પૃથ્વીને સ્થિર રાખવાનો થાંભલો ઊભો કર્યો હોય એવો એ કદંબ ઊંચો હતો. જેમ વિષ્ણુ પ્રલયના સમુદ્રમાં રહેલા વડ ઉપર ચડે છે, તેમ દાશૂર તે કદંબ ઉપર ચડયો. તે એ કદંબની આકાશ પર્યંત પહોંચેલી એક શાખાના છેલ્લા પાંદડા ઉપર બેઠો અને ત્યાં તેણે અ-પવિત્રપણાની શંકા નહિ રાખતાં એકાગ્રપણાથી તપ આરંભ્યું. એક દિવસે તે દાશૂર નવાં પલ્લવોથી બનાવેલા કોમળ આસન પર બેઠો હતો, ત્યાં તેણે કૌતુકથી ચપળ થયેલાં નેત્રો વડે જરાવાર સઘળી દિશાઓને જોઈ. તે દિશાઓ નદીઓરૂપ એક

---

* આ પચાસમા સર્ગમં કદંબના અગ્ર ઉપર બેઠેલા દાશૂરના જોવામાં આવેલી દિશાઓનું સ્ત્રીઓના રૂપકથી વર્ણન કરવામાં આવશે.

જ સેરવાળા હારોથી રમણીય હતી અને તેઓ ગિરિરાજરૂપ ગોળ સ્તનવાળી હતી. તેને નિર્મળ આકાશરૂપ કેશપાશ હતા અને કાળાં વાદળાંઓરૂપ ઝૂલતાં જુલફાં હતાં. તેમને નીલ પલ્લવોરૂપી વસ્ત્રો હતાં, પુષ્પોના સમૂહોરૂપી મસ્તકોનાં આભરણો હતાં અને તેમણે સમુદ્રોરૂપી મહામૂલ્યવાન પૂર્ણ કળશો ધારણ કર્યા હતા; તેમણે પ્રફુલ્લિત કમળને ધારણ કર્યાં હતાં, તેમના મુખમાંથી સુગંધયુક્ત વાયુઓ વહેતા હતા. તેમાં કોયલ આદિના શબ્દોરૂપ ગાયનો ચાલતાં હતાં અને ઝરણાંઓરૂપી ઝાંઝરો ઝળકતાં હતાં. તેમને સ્વર્ગ આદિ લોકોરૂપી મસ્તકો હતાં, પૃથ્વીના પ્રદેશોરૂપી પગો હતા, વનોની પંક્તિઓરૂપી રૂંવાડાંની પંક્તિઓ હતી, જંગલોરૂપી મોટા નિતંબો હતા અને ચંદ્ર તથા સૂર્યરૂપ કુંડલો હતાં. તેમને શાળ આદિ અન્નના ક્યારાઓરૂપ ચપળ અંગો હતા, ચંદનનાં વૃક્ષોરૂપ રકાબીઓ હતી અને શિખરોરૂપી સ્તનોમાં લાગેલા બરફ જેવાં ઊજળાં વાદળાંઓરૂપી વસ્ત્રો હતાં. તેમને મહાસાગરોના જળનાં પૂરોરૂપી નવીન શણગાર ધરવાનાં દર્પણો હતાં. તારાઓના સમૂહોરૂપી પરસેવાનાં બિંદુઓ હતાં, સુગંધી પવનોરૂપી નિઃશ્વાસ હતો અને ભુવનોરૂપી રહેવાનાં અંતઃપુરો હતાં. તેમને તે તે ઋતુઓમાં ઉત્પન્ન થતાં પાંદડાં આદિરૂપ કાંચળીઓ હતી, પોતામાં લાગેલાં સૂર્યનાં રાતાં કિરણોરૂપ કેસરો હતાં, વિચિત્ર પુષ્પોરૂપી ફૂલમાળાઓ હતી અને ચંદ્રનાં કિરણોરૂપી સુખડનાં લેપનો હતાં. આમ, વિસ્તીર્ણ વનોવાળી, વિસ્તીર્ણ પ્રદેશોવાળી, વિસ્તીર્ણ વાદળાંરૂપી વિચિત્ર વેશોને ધારણકરનારી અને પુષ્પોથી નિરંતર શણગારાયેલી ત્રૈલોક્યને ભોગવવાની વનિતાઓ સમી એ દશે દિશાઓને ગગનમાં ગયેલી કદંબલતાના દલ ઉપર બેઠેલા દાશૂરે હર્ષપૂર્વક જોઈ. ૧–૧૨

गगनगतलतादलोपविष्टः प्रसृतवनावनिवारिवाहवेषाः । त्रिभुवनवनिता ददर्श हृष्टः कुसुमनिरंतरमंडिता दशाशाः ॥१२॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'દાશૂર દિગવલોકન' નામનો સર્ગ ૫૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૧ મો*

દાશૂરે વનદેવીને પુત્ર આપ્યો અને તે પુત્રને જ્ઞાન આપ્યું

वसिष्ठ उवाच

ततः प्रभृति तत्रासौ प्रसिद्धस्तापसाश्रमे । कदंबदाशूर इति शूरस्तपसि दारुणे ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! કદંબની ઉપર રહેલો અને દારુણ તપ કરવામાં શૂરતા ધરાવનારો એ દાશૂર ત્યારથી તપસ્વીઓના આશ્રમોમાં 'કદંબદાશૂર' એ નામથી ઓળખાવા લાગ્યો. એ શાખાનાં પલ્લવ ઉપર બેસીને, જરા વાર દિશાઓને જોઈને તેણે તરત અંતઃકરણને તેમાંથી પાછું વાળી લીધું અને પછી પદ્માસન વાળીને બેઠો. પછી પરમાર્થથી અજાણ્યા, માત્ર ક્રિયાઓમાં જ તત્પર રહેલા અને તે તે સંસાર સંબંધી ફળોના સંકલ્પરૂપ કંગાળપણાથી ભરેલા મનથી તે યજ્ઞો કરવા લાગ્યો. આકાશ પર્યંત પહોંચેલી કદંબની શાખાઓના પત્ર ઉપર બેઠેલા અને કર્મોમાં એકાગ્ર ચિત્તવાળા તે દાશૂરે અનુક્રમે આધાનથી માંડી અશ્વમેધ પર્યંત યજ્ઞો સંબંધી સઘળી ક્રિયાઓ પોતાના મનથી જ કરી. કદંબની શાખા ઉપર બેઠાં બેઠાં તેણે ગોમેધ અને નરમેધ આદિ ઘણી ઘણી દક્ષિણાવાળા માનસિક યજ્ઞોથી જ દશ વર્ષ સુધી દેવતાઓનું યજન કર્યું. એટલા કાળ સુધી વેદોક્ત કર્મો કરવાને લીધે તેનું મન રાગ–દ્વેષાદિક મળોથી રહિત થયું. આમ મળો ટળી જવાને લીધે એનું મન અવકાશવાળું થયું, એટલે આત્મપ્રસાદરૂપ જ્ઞાન બળાત્કારથી તે મનની અંદર પ્રાપ્ત થયું. આમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી તેનું અજ્ઞાનરૂપી આવરણ વીંખાઈ ગયું અને તેનો વાસનારૂપી મળ ધોવાઈ ગયો. એવા એ દાશૂરે એક દિવસ એ શાખા ઉપર મોઢા આગળ એક વનદેવીને બેઠેલી જોઈ. તે વિશાળ નેત્રોવાળી

* આ એકાવનમા સર્ગમાં દાશૂરને માનસિક યજ્ઞોથી આત્મબોધ ઉત્પન્ન થવાની, વનદેવીમાં પુત્ર ઉત્પન્ન થવાની અને દાશૂરે તે પુત્રને જ્ઞાન આપ્યાની કથા કહેવામાં આવશે.

હતી, અત્યંત દીપતાં પુષ્પોનાં વસ્ત્રોવાળી હતી, કામનાથી ભરેલી હતી, સુશોભિત મુખવાળી હતી અને મદથી ઝૂમતાં નેત્રોવાળી હતી. તે નીલકમળના જેવી સુગંધવાળી હતી અને મનનું અત્યંત આકર્ષણ કરનારી હતી. નિર્દોષ અંગોવાળી, ઢાળેલા મુખવાળી અને કોયલો તથા કુસુમના સમૂહોથી લચી ગયેલી વનલતા સમાન તે વનદેવીને દાશૂરે પૂછ્યું કે, 'હે કમલપત્ર સમાન નેત્રોવાળી! કાંતિની છટાને લીધે બીજાઓનાં મનમાં કામદેવને ઉત્પન્ન કરનારી તું કોણ છે? જેમાં કોઈ સ્ત્રી સખીનો ટેકો લઈને બેસે, તેમ તું આ પુષ્પોવાળી લતાનો ટેકો લઈને શા માટે બેઠી છે?' દાશૂરે આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે મૃગના બચ્ચાના સરખાં નેત્રોવાળી અને પુષ્ટ ગૌર સ્તનોવાળી એ વનદેવીએ કોમળ વચનોથી મનનું આકર્ષણ કરનારું આ વચન કહ્યું કે, 'આ પૃથ્વીતળમાં જે જે મનોરથો અતિદુર્લભ હોય છે, તે તે મનોરથો પણ મહાત્મા પુરુષોની પ્રાર્થના કરવાથી તરત મળે છે. હે બ્રહ્મન્! લતાઓથી વ્યાપ્ત રહેનારા અને તમારા કદમ્બે શોભાવેલા આ વનમાં હું લતાઓરૂપી ક્રીડાના ઘરોની અંદર રહેનારી વનદેવી છું. ગયા ચૈત્રમાસના શુકલપક્ષની તેરસને દિવસે કામદેવના આરાધન સંબંધી ગાયન તથા ભોજન આદિ કરવાનો ઉત્સવ હતો તે પ્રસંગમાં નંદનવનની અંદર વનદેવીઓનો સમાજ એકઠો થયો હતો. હે નાથ! એ સઘળી વનદેવીઓના સમાજમાં હું પણ ગઈ હતી. એ કામદેવના ઉત્સવમાં એ મારી સઘળી સખીઓને મેં પુત્રોવાળી દીઠી અને 'હું એક જ વાંઝણી છું' આમ મારા જાણવામાં આવ્યું; તેથી હું બહુ જ ખેદ પામી છું. સઘળા મનોરથોના સમૂહને પૂર્ણ કરવામાં મોટા કલ્પવૃક્ષ સમાન આપ વિદ્યમાન છતાં હું વાંઝણી રહીને અનાથની પેઠે શોક કરું એ યોગ્ય કહેવાય? હે ભગવન્! મને પુત્ર આપો. જો નહિ આપો તો વાંઝણીપણાના દુઃખ સંબંધી બળતરાને શાંત કરવા સારુ, હું મારા દેહને અહીં અગ્નિમાં આહુતિરૂપ કરી દઉં છું.' હે રામ! એ સુંદરીએ એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે ધૈર્યથી ભ્રષ્ટ નહિ થયેલા પણ દયાથી ઘેરાયેલા એ મહાત્મા દાશૂર મુનિ જરા હસ્યા, પછી પોતાના હાથમાં રહેલું ફૂલ તેને આપીને તેમણે કહ્યું કે, 'હે સુંદરી 'આ પુષ્પ લઈને તું જા, એથી જેમ ઉત્તમ લતા પુષ્પને જન્મ આપે છે, તેમ તું એક મહિને ભ્રમર સરખાં નેત્રોવાળા અને જગતમાં પૂજ્ય એવા એક સ્વરૂપવાન પુત્રને જન્મ આપીશ. પરંતુ તેં કષ્ટ પામીને અને આત્મઘાતના સંકલ્પ ઉપર આવીને મારી પાસેથી પુત્ર માગ્યો છે, એટલા માટે એ પુત્ર બીજી વનદેવીઓના પુત્રોની જેમ વિષયોમાં લંપટ નહિ થાય પણ તત્ત્વને જાણનારો થશે.' એટલે હે રામ! એ સ્વરૂપવાળી વનદેવી પ્રસન્ન મુખમંડળવાળી થઈ અને 'હું તમારી અંગસેવા કરીશ.' એમ પ્રાર્થના કરવાને ઉત્સુક થઈ. દાશૂરમુનિએ તેને આટલાં વચન કહીને વિદાય કરી. પછી એ વનદેવી પોતાના સ્થાનમાં ગઈ અને દાશૂર પોતે એકલો જ કદંબ ઉપર રહ્યો. વચમાં ઋતુઓથી તથા સંવત્સરોથી અનુક્રમે ચાલ્યા કરતો કેટલોક કાળ વ્યતીત થયો. પછી લાંબે કાળે કમળ સમાન નેત્રોવાળી એ જ વનદેવી બાર વર્ષના પુત્રને સાથે લઈને તે મુનિની પાસે આવી. એ વનદેવી પ્રણામ કરીને આગળ બેઠી. જેમ આંબાના ઝાડની પાસે ભ્રમરી ગુંજારવ કરે તેમ ચંદ્ર સરખા મુખવાળા તે દાશૂર મુનિની પાસે તે મધુર વચનોથી બોલી કે, હે ભગવન્! આ સ્વરૂપવાન કુમાર આપણા બંનેનો પુત્ર છે અને તેને મેં સઘળી વિદ્યાઓમાં વિચક્ષણ કર્યો છે. પરંતુ હે પ્રભુ! કેવળ આને બ્રહ્મવિદ્યા મળી નથી અને એ વિદ્યાથી જ આ સંસારરૂપી ઘાણીમાં ફરી વાર પિલાવું પડતું નથી. હે કૃપાનાથ! હવે આપ જ કૃપા કરીને આ પુત્રને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરો. સારા કુળમાં જન્મેલા પુત્રને મૂર્ખ રાખવાનું કોણ ઇચ્છે? વનદેવીએ એ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે દાશૂર મુનિએ તેને કહ્યું કે, હે અબળા! આ પુત્રરૂપ ઉત્તમ શિષ્યને તું અહીં જ રાખી જા.' એમ કહીને તેણે તેને વિદાય કરી. વનદેવી-

ના ગયા પછી, તે પુત્ર પોતાના પિતાની પાસે શિષ્ય થઈને રહ્યો. જેમ ધીમાન અરુણ સૂર્યની પાસે રહે છે, તેમ તે ત્યાં સેવામાં પરાયણ થઈને રહ્યો. તેને બ્રહ્મચર્ય આદિ ક્લેશો ભોગવતાં પરોક્ષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે એમ જાણીને દાશૂર મુનિએ તેને લાંબા કાળ સુધી વિચિત્ર ઉક્તિઓથી બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો. તેણે તેને સેંકડો આખ્યાયિકાઓથી, આખ્યાનોથી, જોઈ જોઈને કલ્પેલાં દૃષ્ટાંતોથી, ઈતિહાસોના વૃત્તાંતોથી, વેદોના તથા વેદાંતોના નિશ્ચયોથી અને વિસ્તારપૂર્વક કથનના ક્રમોથી જે રીતે તેમના અર્થોનો અનુભવ પ્રાપ્ત થાય અને આત્મવિદ્યામાં દૃઢ વ્યુત્પત્તિ થાય, તે રીતે ધીરે ધીરે બોધ આપ્યો. જેમ મેઘ પોતાની ગર્જનાથી મોરને જાગ્રત કરે છે, તેમ ઘણે ઊંચે રહેલા મહર્ષિ દાશૂર મુનિએ આત્મબોધના ચમત્કારને લીધે સર્વોત્તમ રસવાળાં અને અત્યંત યોગ્ય અર્થોવાળાં વાક્યોના સમૂહથી પોતાની પાસે રહેલા તે પુત્રને આત્મવિચારમાં જાગ્રત કર્યો. ૧—૩૪

अनुभववशतो रसातिरिक्तैरलमुचितार्थवचोगणैर्महात्मा । जलद इव शिखंडिनं पुरःस्थं तनयमबोधयदंबरे महर्षिः ॥ ३४ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'દાશૂરસુતાનુબોધન' નામનો સર્ગ ૫૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ પર મો*

'જગત મનઃકલ્પિત છે' એ સમજાવવા માટે ખોત્થરાજાનું ચરિત્ર

वसिष्ठ उवाच

कदाचिदथ मार्गेण तेन कैलासवासिनीम् । अहं जातुमदृश्यात्मा व्योमवीथीगतोऽगमम् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! હું આકાશમાં જ્યોતિશ્ચક્રની અંદર સપ્તર્ષિઓના મંડળમાં રહું છું. એક દિવસ હું એ મંડળમાંથી અદૃશ્યરૂપે બહાર નીકળ્યો, આકાશમાંથી નીચે ઊતર્યો અને જે માર્ગે એ દાશૂર મુનિનો કદંબ હતો તે માર્ગે થઈને, કૈલાસ પર્વતમાંથી વહેતી 'મંદાકિની' નામની નદીમાં નાહવાને માટે ગયો. ત્યાં રાત્રિના સમયે એ ઉત્તમ કદંબની પાસે પહોંચ્યો. હું ત્યાં પહોંચ્યો એટલામાં તો કમળની કળીમાં લાગેલા ભ્રમરનો ગુંજારવ સંભળાય, તેમ તે વનમાં શાખાઓના અવકાશમાંથી તે દાશૂર મુનિના ભાષણનો શબ્દ મારા સાંભળવામાં આવ્યો. તે ભાષણ વનદેવીના પુત્રને બોધ આપવા માટે ચાલતું હતું. એ સમયે દાશૂર પોતાના પુત્રને નીચે પ્રમાણે કહેતો હતો.

દાશૂર બોલ્યો: હે મહાબુદ્ધિમાન પુત્ર! વાસ્તવિક રીતે આ સંસારના જેવી, મહાન આશ્ચર્ય આપનારી એક આખ્યાયિકા તારી પાસે કહું છું તે તું સાંભળ. મોટા બળવાળો, ત્રૈલોક્યમાં વિખ્યાત, સંપત્તિવાળો અને આખા જગતને સ્વતંત્ર રાખવાની શક્તિવાળો એક 'ખોત્થ' નામનો રાજા છે. જેમ ધનવાન લોકો મસ્તકો ઉપર ચૂડામણિને ધારણ કરે છે, તેમ સઘળા ભુવનોના અધિપતિઓ પણ એ રાજાની આજ્ઞાને મસ્તકો ઉપર ધારણ કરે છે. સાહસો કરવામાં જ રુચિ ધરાવનારો અને અનેક આશ્ચર્યો ઉપજાવનારા વિહારો કરનારો એ મહાત્મા રાજા ત્રણે લોકમાં કોઈથી પણ વશ કરી શકાયો નથી. બહુ જ સુખ તથા દુઃખ આપનારી એ રાજાની હજારો ક્રિયાઓ સમુદ્રના અસંખ્ય તરંગોની જેમ કોઈથી ગણી શકાય એમ નથી. જેમ આકાશ મૂઠીથી દબાવી શકાતું નથી, તેમ એ પ્રબળ રાજાનું બળ જગતમાં શસ્ત્રોથી, અગ્નિઓથી કે કોઈથી પણ દબાવી શકાતું નથી. રચનાથી શોભતી અને મોટા આરંભવાળી એ રાજાની લીલાની થોડીઘણી નકલ કરવાને ઈન્દ્ર, વિષ્ણુ કે સદાશિવ જેવા પણ સમર્થ નથી. હે મહાબાહુ! એ રાજાના ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ એમ ત્રણ દેહો છે; અને તે દેહો સઘળા વ્યવહારો કરવામાં સમર્થ છે, તથા સઘળા જગતમાં વ્યાપીને રહ્યા છે,

* આ બાવનમા સર્ગમાં 'સઘળું જગત મન વડે જ કલ્પેલું છે તથા મિથ્યા છે' એમ કહેવા સારુ ખોત્થ નામના રાજાનું કલ્પિત ચરિત્ર કહેવામાં આવશે.

એ ત્રણ દેહવાળો ખોત્થરાજા ઘણા વિસ્તારવાળા આકાશમાં ઉત્પન્ન થયો છે, આકાશમાં જ રહ્યો છે અને પક્ષીની જેમ આકાશમાં જ ફર્યા કરે છે. એ રાજાએ તે જ અપાર આકાશમાં એક નગર બનાવ્યું છે અને તેમાં ચૌદ મોટા રાજમાર્ગો છે. એ માર્ગો ત્રણ વિભાગોમાં વહેંચાયેલા છે. તેમાં વનો, ઉપવનો તથા ક્રીડા કરવાના પર્વતોની પંક્તિઓ શોભી રહી છે. તેમાં મોતીની લતાઓના સંગમવાળી સાત વાવો બનાવવામાં આવી છે. એક ઠંડો અને એક ગરમ એવા બે તેજસ્વી અક્ષય દીવાઓ ત્યાં પ્રકાશ કર્યા કરે છે. ત્યાં ઊંચે જવાનો તથા નીચે જવાનો ખરીદવારૂપ વેપાર ધમધોકાર ચાલ્યા કરે છે. એ જ મોટા નગરમાં એ રાજાએ જંગમપણાવાળાં અને નવી નવી શોભાથી ભરેલાં કેટલાંએક માટીનાં ભોંયરાં બનાવ્યાં છે. એ ભોંયરાંઓમાંનાં કેટલાંએક ભોંયરાંઓને ઊંચે રાખ્યાં છે; કેટલાંએકને નીચે રાખ્યાં છે અને કેટલાંએકને મધ્યમાં રાખ્યાં છે એમાંનાં કેટલાંએક લાંબા કાળે નાશ પામે છે અને કેટલાંએક શીઘ્ર નાશ પામે છે, સઘળાં ભોંયરાંઓ કાળા ખંડનાં છાજોથી ઢાંકેલાં છે, નવ દ્વારોથી શણગારેલાં છે, નિરંતર ચાલતા પવનોથી ઠંડાં અને ઊનાં થયાં કરે છે અને તેઓ ઘણા ગોખોવાળાં છે. તેઓ પાંચ દુષ્ટ દીવાઓના અજવાળાવાળાં છે, ત્રણ ત્રણ થાંભલાઓવાળાં છે અને ધોળાં કાષ્ઠથી જડાયેલાં છે. તેમને લીસા લેપથી કોમળ કરવામાં આવ્યાં છે અને તેઓ પડખાંઓમાં બબ્બે ગલીઓવાળાં છે. એ મહાત્મા રાજાએ માયાથી તે ભોંયરાંઓમાં રક્ષણ કરનારા મોટા યક્ષો બનાવ્યાં છે અને તે યક્ષો સર્વદા પ્રકાશથી ભય પામે છે. જેમ પક્ષી માળાઓમાં ક્રીડા કરે, તેમ એ ચાલનારાં અનેક ભોંયરાંઓમાં તે રાજા અનેક પ્રકારની ક્રીડા કરે છે. હે પુત્ર! ત્રણ શરીરવાળો એ રાજા એ ભોંયરાંઓમાં તે યક્ષોની સાથે લીલામાં મગ્ન થઈ, નિવાસ કરીને પાછો બીજા ભવિષ્યમાં થનારા નગરમાં જવાની ઇચ્છા કરે છે. ચપળતાવાળા એ રાજાને કોઈ સમયે જ્યારે; 'ભવિષ્ય રચનાવાળા કોઈ નગરમાં જાઉં' એવો દૃઢ વિચાર થાય છે, ત્યારે તે રાજા જાણે ભૂતના વળગાડવાળો હોય તેમ પૂર્વના નગરમાં ઊડીને દોડે છે અને દોડીને ગંધર્વનગર જેવા નગરને પ્રાપ્ત થાય છે. હે પુત્ર! બહુ ચપળતાવાળા એ રાજાને કોઈ સમયે 'હું નહિ જેવો થઈ જાઉં' એવી ઇચ્છા થાય છે, તો તે ઇચ્છાને લીધે તરત તે નહીં જેવો થઈ જાય છે. પણ પાછો જેમ જળમાંથી તરંગ પ્રકટ થાય છે તેમ તે પોતાના પૂર્વના સ્વભાવથી જ પ્રકટ થાય છે અને વળી ભારેભારે આરંભોવાળો વ્યવહાર કરવા માંડે છે. એ રાજા કોઈ સમયે પોતાના વ્યવહારની ખટપટને લીધે જ રોગ અને શત્રુ આદિથી પરાભવ પામે છે અને 'હું કિંકર છું' મૂર્ખ છું તથા દુખિયો છું' એમ શોક કરવા લાગે છે. કોઈ સમયે જેમ વર્ષાઋતુમાં થયેલા થોડાક વરસાદથી નદીનો વેગ ડહોળાઈ જાય છે, તેમ એ રાજાપોતાનાં આગલાં સુખોના સ્મરણથી ડહોળાઈ જાય છે. હે પુત્ર! એ મોટા મહિમાવાળો, 'ખોત્થ' રાજા પવનના વેગથી આકુળ થયેલા સમુદ્રની જેમ કોઈ સમયે ઉત્કર્ષ પામે છે. કોઈ સમયે વેગમાં આવી જાય છે; કોઈ સમયે ઊછળવા લાગે છે, કોઈ સમયે ચલિત થાય છે, કોઈ સમયે પ્રૌઢ દેખાવવાળો થાય છે અને કોઈ સમયે પ્રૌઢ દેખાવવાળો છતાં પણ ડહોળાઈ જાય છે. ૧–૨૯

जयति गच्छति वल्गति जृंभते स्फुरति भाति न भाति च भासुरः। सुत महामहिमा स महीपतिः पतिरपामिव वातरयाकुलः ॥२९॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો
'ખોત્થવિભવવર્ણન' નામનો સર્ગ ૫૨ મો
સમાપ્ત

સર્ગ ૫૩ મો*

ખોત્થરાજાના કલ્પિત ઉદાહરણનો સિદ્ધાંત

વસિષ્ઠ ઉવાચ

अथापृच्छत्सुतस्तत्र जंबूद्वीपे महानिशि ।
कदंबाग्रावचूडस्थं पितरं पावनाशयम् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! ત્યાં મધ્યરાત્રિએ જંબૂદ્વીપના કદંબની ટોચ ઉપર બેઠેલા પવિત્ર મનવાળા પોતાના પિતા દાશૂર મુનિને પુત્રે આ પ્રમાણે પૂછ્યું.

પુત્ર બોલ્યો : હે પિતા! ઉત્તમ આકારવાળો 'ખોત્થ' નામનો એ રાજા કોણ છે અને આ તમે મારી પાસે શું કહ્યું? એ યથાર્થ રીતે કહો. ભવિષ્યમાં થનારા નગરનું હોવું કેમ સંભવે અને વર્તમાનકાળમાં તેમાં જવું કેમ સંભવે? આ તો ભવિષ્યકાળના અને વર્તમાનકાળના વિરોધને લીધે તમારું વચન મને મૂંઝવી નાખે છે.

દાશૂર બોલ્યા : હે પુત્ર! હવે આ વાતનો તને વાસ્તવિક અભિપ્રાય કહું છું તે સાંભળ, એટલે આ સંસારરૂપી ચક્રનું સ્વરૂપ તારા સમજવામાં આવશે. સંસારનું ચક્ર સત્તાવગરના અજ્ઞાનથી જ ઉત્પન્ન થયેલું છે; અને તેથી મિથ્યા હોવા છતાં પણ બહુ વિસ્તીર્ણ થયું છે. એ વિષય સમજાવવાને માટે જ મેં તારી પાસે આ આખ્યાન કહ્યું છે. જે 'ખોત્થ' નામનો રાજા કહ્યો તે મન છે, એમ સમજવું. 'એ મન નિરાકાર પરબ્રહ્મરૂપી આકાશમાંથી ઊઠેલું છે, એટલા માટે તેને ખોત્થ કહ્યું છે. (ખ એટલે આકાશમાંથી અને ઉત્થ એટલે ઊઠેલું એવો અર્થ છે.) એ મન પોતાની મેળે જ પ્રકટ થાય છે અને પોતાની મેળે જ લીન થાય છે. આ સઘળું ઘણા વિસ્તારવાળું જગત મનને જ અધીન છે; કારણ કે મન પ્રકટ થાય તો જગત પ્રકટ થાય છે અને મન લીન થાય તો જગત લીન થઈ જાય છે.' જેમ શાખાઓ વૃક્ષોના અવયવરૂપ છે અને શિખરો પર્વતના અવયવરૂપ છે, તેમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ તથા રુદ્ર આદિ દેવો મનના જ અવયવરૂપ છે. (તેઓ મનની આજ્ઞા પ્રમાણે જ ચાલે છે અને એમાંથી મનનાં કાર્યો જેવું કાંઈ પણ કાર્ય બની શકતું નથી.) એ મનના સાત્ત્વિક સંકલ્પ, રાજસ સંકલ્પ અને તામસ સંકલ્પ એ ત્રણ દેહ છે અને તેઓ સઘળા વ્યવહારો કરવામાં સમર્થ છે; તેમ જ સઘળા જગતમાં વ્યાપી રહ્યા છે. એ મન પોતાના અધિષ્ઠાન પરબ્રહ્મરૂપ આકાશમાં જ ઉત્પન્ન થયું છે, પરબ્રહ્મરૂપ આકાશમાં જ રહ્યું છે અને પરબ્રહ્મરૂપ આકાશમાં જ ફર્યા કરે છે; કારણ કે કલ્પિત પદાર્થનાં ઉત્પત્તિ આદિ, અધિષ્ઠાનથી જુદાં હોતાં નથી. એ મને પરબ્રહ્મરૂપ અપાર આકાશમાં, વાસનાઓના અનુસંધાન માત્રથી બ્રહ્માપણું પામીને, આ બ્રહ્માંડરૂપ નગર બનાવ્યું છે અને તેમાં પાતાળ આદિ ચૌદ લોકરૂપ મોટા રાજમાર્ગો છે. (એ રાજમાર્ગો સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એ ત્રણ વિભાગોમાં વહેંચાયેલા છે.) નંદનવન આદિ વનોની તથા ઉપવનોની પંક્તિઓ તેમાં શોભી રહી છે. સહ્યાદ્રિ, મંદરાચળ તથા મેરુ પર્વત આદિ પર્વતોની પંક્તિઓ તેમાં શોભી રહી છે. વળી તેમાં સૂર્યનાં કિરણોથી ચળકતા ઊંચા ઊંચા ચપળ તરંગોવાળી નદીઓરૂપી મોતીની લતાઓએ જેમાં પોતાનો સંગમ કર્યો છે, એવા સાત સમુદ્રોરૂપી વાવો છે. સાત સમુદ્રોને વાવો કહેવાનું કારણ એ છે કે, તેઓમાં શેરડીનો રસ તથા દૂધ આદિ રૂપી જળ ભરેલાં છે, મણિઓ તથા રત્નોરૂપી કમળકંદો થાય છે અને વડવાનળોરૂપી રાતાં કમળો રહેલાં છે. ઠંડો દીવો કહ્યો તે ચંદ્ર સમજવો અને ઊનો દીવો કહ્યો તે સૂર્ય સમજવો. 'ઊંચે જવાના તથા નીચે જવાના ખરીદવારૂપ વેપાર ચાલ્યા કરે છે' એમ જે કહ્યું તેનો અર્થ એ છે કે પુણ્યરૂપી ધન ખર્ચીને સ્વર્ગ આદિ ઊંચા લોકોમાં જવાનું મેળવાય છે અને પાપોરૂપી ધન ખર્ચીને નરક આદિ નીચા લોકોમાં જવાનું

* આ ત્રેપનમા સર્ગમાં જગત સંકલ્પથી જ કલ્પાયેલું છે એ વિષયના ઉદાહરણરૂપે ખોત્થરાજાના વૃત્તાંતનો સાચો અભિપ્રાય કહેવામાં આવશે.

મેળવાય છે. મનુષ્યોની, દેવોની અને અધમોની યોનિઓ આ સંસારમાં પુણ્ય—પાપોથી જ ખરીદવામાં આવે છે. મનરૂપી રાજાઓ ક્રીડા કરવાને માટે, બ્રહ્માંડરૂપી નગરમાં માંસરૂપી માટીના શરીરોરૂપી વિચિત્ર ભોંયરાં બનાવ્યાં છે. એ શરીરોમાંના દેવતાઓ નામનાં કેટલાંએક શરીરો સ્વર્ગ આદિ ઊંચા લોકોમાં રાખવામાં આવ્યાં છે, સર્પ આદિ નામનાં કેટલાંએક શરીરો નીચે એટલે પાતાળલોકમાં રાખવામાં આવ્યાં છે અને માણસ આદિ નામનાં કેટલાંએક શરીરો મધ્યમાં એટલે પૃથ્વી પર રાખવામાં આવ્યાં છે. તે જાતજાતનાં શરીરો પ્રાણ આદિ વાયુયંત્રના પ્રવાહથી ચાલે છે, માંસરૂપી માટીથી ભરેલાં છે અને સફેદ હાડકાંરૂપી લાકડાંવાળાં છે. ચામડીના લેપ વડે તેઓ ચીકણાં અને તગતગતાં છે. એ શરીરોમાંનાં કેટલાંએક શરીરો ઘણે કાળે નાશ પામે છે અને કેટલાંએક તુરત નાશ પામે છે. એ શરીરોરૂપી ભોંયરાંઓ કેશોરૂપી કાળાં ખડનાં છાજોથી ઢંકાયેલાં છે. તેઓ કાન, આંખ તથા નાક આદિ નવ દ્વારોથી શણગારેલાં છે અને નિરંતર ચાલતા પ્રાણવાયુથી ઊનાં થાય છે, તેમ જ નિરંતર ચાલતા અપાનવાયુથી ઠંડાં થાય છે. તેઓ કાન, નાક, મોઢાં તથા તાળવાં આદિરૂપ ઘણા ગોખોવાળાં છે, ભુજા આદિ અંગોરૂપ દેહીવાળાં છે અને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોરૂપી દીવાઓના પ્રકાશવાળાં છે. હે મહાબુદ્ધિમાન! એ મનરૂપી પ્રબળ રાજાએ તે શરીરોરૂપી વિચિત્ર ભોંયરાઓમાં રક્ષણ કરવાને માટે સંકલ્પરૂપી માયાથી અહંકારોરૂપી મોટા યક્ષો બનાવ્યા છે અને તેઓ પોતાનો ક્ષય કરનારા આત્મદર્શનરૂપ પ્રકાશથી સર્વદા ભય પામે છે. વાયુરૂપી યંત્રના પ્રવાહથી ચાલનારાં એ શરીરોરૂપી અનેક ભોંયરાંઓમાં, તે મનરૂપી રાજા મિથ્યા સંકલ્પથી ઊઠેલા અહંકારોરૂપી મોટા યક્ષોની સાથે, સર્વદા અત્યંત ક્રીડા કરે છે. જેમ કોઠીમાં બિલાડો હોય, જેમ ધમણમાં સર્પ હોય અને જેમ વાંસમાં મોતી હોય, તેમ શરીરમાં અહંકાર છે. જેમ સમુદ્રમાં તરંગો પેઠે દીવાઓની જ્યોત ક્ષણમાત્રમાં ઉદય પામે છે અને ક્ષણમાત્રમાં શાંત થઈ જાય છે, તેમ શરીરોરૂપી ભોંયરાંઓમાં સંકલ્પો ક્ષણમાત્રમાં ઉદય પામે છે અને ક્ષણમાત્રમાં શાંત થઈ જાય છે. એ જ મનરૂપી મોટા રાજાની ક્રીડા સમજવી. એ મનરૂપી રાજા જાગ્રતમાં નવા બ્રહ્માંડરૂપી જે નગરને નિર્માણ કરે છે, તેને જ સ્વપ્નાવસ્થામાં સંકલ્પને લીધે તે ક્ષણમાત્રમાં જુએ છે. એ તેનું 'પૂર્વ (જાગ્રત)ના નગરમાંથી ઊડીને ગંધર્વનગર જેવા બીજા નગરમાં જવું' સમજવું એ મનરૂપી રાજા જાગ્રતમાં તથા સ્વપ્નમાં ભમીને તે ભમવાના પરિશ્રમને મટાડવા સારુ સુષુપ્તિમાં તરત અવિદ્યારૂપ થઈ જાય છે, તેથી નહિ જેવો થઈ જાય છે; પણ તે પાછો બાળકે કલ્પેલા પિશાચથી જેમ માત્ર સંકલ્પરૂપ પોતાના પૂર્વ સ્વભાવ વડે જ પ્રકટ થાય છે અને પ્રકટ થઈને મોટામોટા આરંભોવાળો વ્યવહાર કરવા માંડે છે. એ વ્યવહાર તેના પોતાના અનંત દુઃખને માટે જ થાય છે, પણ આનંદને માટે કદી થતો નથી. એ મનરૂપી રાજા ગાઢ અંધારાના જેવી અંધતા આપનારા આ જગતરૂપી મોટા દુઃખને પોતે જ પ્રકટ થઈને બનાવે છે અને પોતે જ નષ્ટ થઈને નષ્ટ કરી નાખે છે. જેમ એક વાંદરાએ અર્ધા વહેરાયેલા લાકડા વચ્ચે નાખેલા ખીલાને પોતાના અટકચાળાપણાથી કાઢી લીધો અને પછી તે અર્ધું વહેરાયેલું લાકડું ભેગું થઈ જવાને લીધે વૃષણો ચગદાઈ જતાં તે દુઃખી થયો હતો, તેમ મનરૂપી રાજા પણ પોતાના જ અટકચાળાપણાથી દુઃખી થાય છે અને તેથી તેને રોવું પડે છે. જેમ અકસ્માત્ ટપકતાં મધનાં બિંદુઓ ચાટવાનાં મળવાથી ગધેડો ઊંચી ડોક કરીને આનંદ માની લે છે, તેમ મનરૂપી રાજા કોઈ સમયે પોતે જ સંકલ્પથી બનાવેલા વિષયસુખનો અંશ મળતાં પ્રફુલ્લિત થઈને આનંદ માની લે છે. એ મનરૂપી રાજા બાળકની જેમ પોતે પોતાના સંકલ્પથી જ ક્ષણમાત્રમાં આસક્ત બની જાય છે, ક્ષણમાત્રમાં વૈરાગ્ય પામી જાય છે

અને ક્ષણમાત્રમાં વિકાર પામી જાય છે. આથી હે પુત્ર! એ મનને સઘળા બાહ્ય પદાર્થોમાંથી પાછું વાળી દે અને તેને તત્ત્વજ્ઞાનથી નિર્મૂળ કરી નાખીને, જે રીતે તારી બુદ્ધિ તારા આત્મતત્ત્વમાં વિશ્રાંતિ લે તેમ તું કર. એ મનરૂપી દુષ્ટ રાજાના સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ સંકલ્પોરૂપી ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ એવા ત્રણ દેહો જ જગતની સ્થિતિના કારણરૂપ છે. મન જો તામસ સંકલ્પરૂપી અધમ દેહવાળું હોય, તો તે નિરંતર દુષ્ટ વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને નરકમાં પડવારૂપ મોટું કંગાળપણું પામીને છેવટે કીટ—પતંગની યોનિને પ્રાપ્ત થાય છે. તે મન જો સાત્ત્વિક સંકલ્પરૂપ ઉત્તમ દેહવાળું હોય, તો તે ધર્મમાં તથા ઉપાસનામાં તત્પર રહે છે અને મોક્ષપદથી દૂર નહિ એવી દેવ આદિની યોનિને પ્રાપ્ત થાય છે. જો મન રાજસ સંકલ્પરૂપ મધ્યમ દેહવાળું હોય, તો તે સ્ત્રી—પુત્ર આદિની વાસનાઓથી રંગાઈ રહીને સંસારમાં મનુષ્યોની યોનિને પ્રાપ્ત થાય છે; પણ હે મહામતિ! જો એ ત્રણે દેહને છોડી દે, તો પોતે જ ક્ષીણ થઈ ને પરમ પદને પામે છે. હે પુત્ર! આમ છે એટલા માટે તું વૈરાગ્ય વડે સઘળી ઇન્દ્રિયોને બાહ્ય વિષયોમાં જતી રોકીને તથા મન વડે જ મનને નિયમિત કરીને બહારના તથા અંદરના વિષયો સહિત સંકલ્પનો નાશ કર. જો તું હજારો વર્ષ સુધી દારુણ તપશ્ચર્યા કરીશ, અથવા તારા અવિનાશી દેહને શિલામાં પછાડીને ચૂરેચૂરા કરી નાખીશ, અથવા અગ્નિમાં કે તેથી મોટા વડવાગ્નિમાં પ્રવેશ કરીશ અથવા ખાડામાં કે ખડ્ગની ધારાના વેગમાં પડીશ; અથવા તને વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, દત્તાત્રેય, દુર્વાસા કે બીજો કોઈ તપસ્વી અત્યંત કરુણાથી ઉપદેશ આપશે, અથવા તું પાતાળમાં, પૃથ્વીમાં કે સ્વર્ગમાં જઈને રહીશ, તોપણ સંકલ્પોનો નાશ કર્યા વિના તારે સંસારથી તરવાનો બીજો કોઈ જ ઉપાય નથી. માટે હે પુત્ર! સંકલ્પોનો ક્ષય કે જે બાધરહિત છે, નિર્વિકાર છે, સુખરૂપ છે અને પરમ પાવન છે, તેને વિષે સાધનચતુષ્ટય મેળવીને તું તે કરવાનો જ પરમ ઉદ્યોગથી યત્ન કર. હે નિર્દોષ પુત્ર! સંસાર સંબંધી સઘળા પદાર્થો સંકલ્પરૂપી તંતુમાં પરોવાયેલા છે અને એ તંતુ કપાઈ જાય તો એ પદાર્થો વીંખાઈ જઈને ક્યાં જાય છે, એનો પત્તો પણ મળતો નથી. 'સંકલ્પ સત્ય હોય તો મોક્ષમાં પણ દ્વૈત રહેવું જોઈએ, અસત્ય હોય તો મોક્ષ જ સિદ્ધ થતો નથી અને સત્ય પણ હોય તથા અસત્ય પણ હોય તો મોક્ષમાં પણ કોઈ સમયે બંધ પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ છે. એવી રીતના વિકલ્પો કરવા અયોગ્ય જ છે; કારણ એ સઘળા વિકલ્પો સંકલ્પમાત્રથી જ સામટા ઉત્પન્ન થાય છે, માટે તે સંકલ્પ ઉપર ફાવી શકતા નથી; અને જ્યારે સંકલ્પ ઉપર પણ ફાવી શકતા નથી, ત્યારે બ્રહ્મનો તો સ્પર્શ પણ કરી શકે નહિ તેમાં કહેવું શું? સૂક્ષ્મ શરીર, સ્થૂળ શરીર તથા તે ઉભયમય સઘળું જગત સંકલ્પથી જ થયેલું છે, બીજા કોઈથી થયું નથી. તો હવે એ સંકલ્પ અને સઘળું જગત—એમાંથી કોણ સાચું કહી શકાય એમ છે? કોઈ પણ નથી. હે સમજુ પુત્ર! જે જે પદાર્થ જે જે પ્રકારે સંકલ્પિત કરવામાં આવે છે, તે તે પદાર્થ ક્ષણમાત્રમાં તે તે પ્રકારનો થઈ જાય છે, એટલા માટે તું કદી કોઈ પણ પદાર્થનો સંકલ્પ કરીશ નહિ. તું સંકલ્પોથી રહિત થઈને વેઢિયા માણસની જેમ કેવળ આવી પડેલો વ્યવહાર કર્યા કર. સંકલ્પોનો ક્ષય થાય તો પરમ ચૈતન્ય મનરૂપ થતું જ નથી. તું સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ જ છે, પણ પોતાની ભ્રાંતિને લીધે, તે તે યોનિઓમાં તે તે પ્રાણીઓરૂપે ઉત્પન્ન થઈને વ્યર્થ જ જગત સંબંધી દુઃખોનો અનુભવ તારે કરવો પડે છે, તે યોગ્ય નથી જ. હે નિર્દોષ પુત્ર! આ પ્રમાણે છે, એટલા માટે જ્ઞાન પામ્યા વિના મરવું એ તે તે યોનિઓમાં મોટું સંકટ ભોગવવાને માટે જ થાય છે, તે તને પ્રાપ્ત થાય એ યોગ્ય નથી. સમજુ પુરુષો તો જેનાથી સઘળાં દુઃખો ટળી જાય એવો જ માર્ગ પકડે છે, બીજો માર્ગ પકડતા નથી. તું તત્ત્વવેત્તાપણાને પ્રાપ્ત થા, સંકલ્પોના સમૂહને બળાત્કારથી

અત્યંત નષ્ટ કરી નાખ, ચિત્તની વૃત્તિને અત્યંત શાંત કરી દે અને અખંડ સુખને માટે તે અદ્વૈત પદને સંપાદન કર. ૧—૫૦

अधिगतपरमार्थतामुपेत्य प्रसभमपास्य विकल्पजालमुच्चैः । अधिगमय पदं तदद्वितीयं विततसुखाय सुषुप्तचित्तवृत्तिः ॥ ५० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'સંસારનગરવિકલ્પયોગવિચાર' નામનો સર્ગ ૫૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૪ મો*

સંકલ્પની ઉત્પત્તિ વગેરેનું નિરૂપણ

पुत्र उवाच

**कीदृशस्तात संकल्पः कथमुत्पद्यते प्रभो ।
कथं च वृद्धिमाप्नोति कथं चैव विनश्यति ॥१॥**

પુત્ર બોલ્યો: હે સમર્થ પિતા! સંકલ્પ કેવો હોય છે, કેમ ઉત્પન્ન થાય છે, કેમ વધે છે અને કેમ નષ્ટ થાય છે? એ મને કહો.

દાશૂર બોલ્યો: અનંત અને સામાન્ય સત્તારૂપ આત્મતત્ત્વમાં મનપણાનો જે પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, તે જ સંકલ્પરૂપી વૃક્ષનો પહેલો અંકુર છે. જેમ વાદળું પ્રથમ નાનું હોય છે, પણ પાછળથી ધીરે ધીરે ઘાટું થઈ, આકાશમાં વ્યાપીને ભારે ઠંડી ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ સંકલ્પનો મનરૂપી પહેલો અંકુર પ્રથમ લેશમાત્ર હોય છે; તોપણ પાછળથી ધીરેધીરે ઘાટો થઈને અધિષ્ઠાનમાં ફેલાઈ જાય છે અને અધિષ્ઠાનને જડ પ્રપંચાકાર બનાવી દે છે. આત્મતત્ત્વરૂપી ચૈતન્ય એક અંશમાં માયાને લીધે પોતાથી જુદા જેવા જગતને ધારવા લાગતાં (મનરૂપ થતાં) જેમ બીજ અંકુરપણાને પામે છે, તેમ સંકલ્પપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. એ સંકલ્પથી બીજો સંકલ્પ પોતાની મેળે જ તરત થાય છે અને પોતાની મેળે જ તરત વધે છે. એથી દુઃખ જ થાય છે, પણ સુખ થતું નથી. જેમ સમુદ્ર જળમાત્ર જ છે, તેમ જગત સંકલ્પમાત્ર જ છે. તને સંકલ્પ વિના બીજું કોઈ પણ સંસારરૂપી દુઃખ નથી. જે સંકલ્પ છે, તે જ સંસાર છે. એ સંકલ્પ ખોટી રીતે જ કાકતાલીયના જેવા યોગથી તે ઝાંઝવાનાં પાણીની જેમ અને ચંદ્રમાં ખેપણાની ભ્રાંતિની પેઠે ઉત્પન્ન થયો છે અને ખોટો હોવા છતાં તે વૃદ્ધિ પામે છે. જેમ ખિજોરાંના ફળને ગળી જનારા માણસને ધોળા પદાર્થમાં સોનાની ખોટી પ્રતીતિ થાય છે, તેમ તારા સ્વરૂપમાં ખોટો સંકલ્પ પોતાની મેળે જ ઉદય પામ્યો છે. તારો જન્મ થયો છે એ પણ ખોટું છે અને તારું દેહરૂપે વર્તમાનપણું છે એ પણ ખોટું છે. જો મારો ઉપદેશ યથાર્થ રીતે ઠસી જાય તો સઘળુ અસત્ય નાશ પામી જાય. જે અજ્ઞાનને લીધે 'જે પૂર્ણાત્મા છે તે હું જ છું અને આ સુખદુઃખમય જન્મ આદિ ભાવો મને મિથ્યા જ છે' એવો વિશ્વાસ તને થતો નથી, તે જ અજ્ઞાનને લીધે તું પરિતાપ પામે છે. તને જન્મ આદિનો સંબંધ નહિ હોવા છતાં પણ તું ભ્રાંતિથી જન્મ્યો છે. પૂર્ણબ્રહ્મનો જન્મ થવો સંભવે જ કેમ? તું પોતાની મેળે સંકલ્પને લીધે જ નિરર્થક જડરૂપ થઈ ગયો છે. તું કલ્પના જ કર નહિ અને આ સ્થિતિમાં પૂર્વનાં સુખ-દુઃખાદિકનું સ્મરણ જ તજી દે. સંકલ્પ અને પૂર્વનાં સુખદુઃખાદિકનું સ્મરણ છોડી દે, એટલે તેટલું કરવાથી જ બ્રહ્મપદ પામવાની યોગ્યતા આવે છે. સંકલ્પનો ક્ષય થવાથી સંસાર સંબંધી ભયો પ્રાપ્ત થતા નથી અને તે સંકલ્પ પૂર્વનાં સુખ—દુઃખાદિકનું સ્મરણ નહિ કરવાથી પોતાની મેળે જ નાશ પામે છે. પુષ્પની પાંખડી હાથ વડે ચોળી નાખવામાં કાંઈક પ્રયત્ન કરવાની જરૂર પડે છે; પણ સંકલ્પનો નાશ તો સ્મરણ છોડી દેવાથી જ થાય છે, તેમાં તેટલો પ્રયત્ન કરવાની પણ જરૂર પડે એમ નથી. હે પુત્ર! ફૂલને ચોળી નાખવામાં હાથ ચલાવવારૂપ સહેજ પરિશ્રમ કરવો પડે છે, પરંતુ સંકલ્પનો ક્ષય કરવામાં એટલો પરિશ્રમ પણ કરવો પડે એમ નથી. જેને સંકલ્પનો

* આ ચોપનમા સર્ગમાં સંકલ્પની ઉત્પત્તિ, સંકલ્પનું રૂપ, સંકલ્પનું ઘાટાપણું અને સંકલ્પનો ઉચ્છેદ એનું નિરૂપણ કરવામાં આવશે.

નાશ કરવાની ઈચ્છા હોય, તેણે પૂર્વનાં સુખ દુ:ખાદિકનું સ્મરણ કરવું નહિ, એટલે લીલામાત્રથી અર્ધા નિમેષમાં જ સંકલ્પ હણાઈ જાય છે. પોતામાં પૂર્ણાનંદપણાના ચિંતનમાત્રથી પોતાનું ભુલાઈ ગયેલું સ્વરૂપ ઉપસ્થિત થાય છે. હે પુત્ર! જે વસ્તુ કષ્ટસાધ્ય હોય તેને પણ પ્રયત્નથી પ્રાપ્ત કરી લેવામાં આવે છે, ત્યારે તારું સ્વરૂપ ઉપસ્થિત કરી લેવું એ બહુ મોટી વાત નથી. એ સ્વરૂપ કોઈનું થઈ ગયું નથી અને એ કોઈ જાતની વિકૃતિ પામ્યું નથી. હે મુનિ! સંકલ્પને છોડી દેવાના સંકલ્પથી સંકલ્પને અને સ્વરૂપના મનનથી મનને કાપી નાખીને તું પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહે. એટલું કરવામાં શી અશક્યતા છે? હે મોટી બુદ્ધિવાળા! સંકલ્પ ઉપશાંત થઈ જાય, તો આ સઘળું સંસારરૂપી દુ:ખ મૂળ સહિત ઉપશાંત થઈ જાય છે. જે સંકલ્પ છે તે જ મન છે, તે જ જીવ છે, તે જ ચિત્ત છે, તે જ બુદ્ધિ છે અને તે જ વાસના છે. હે ઉત્તમ અર્થવેત્તા! મન જીવ, ચિત્ત, બુદ્ધિ અને વાસના એમાં નામથી જ જુદાઈ છે, પણ અર્થથી જુદાઈ નથી. અહીં સંકલ્પ વિના બીજું ક્યાંય કાંઈ પણ નથી, એટલા માટે હૃદયમાંથી સંકલ્પને જ કાપી નાખ; બીજી ચિંતા તું શા માટે કરે છે? જેમ નિર્જળ ભૂમિ વાસ્તવિક રીતે ઝાંઝવાનાં પાણીથી રહિત જ છે, તેમ તારું સ્વરૂપ જગતથી રહિત જ છે; કારણ કે ઝાંઝવાનાં પાણી અને જગત એ બંને મિથ્યા આરોપથી જ વિસ્તાર પામે છે. આ સઘળું જગત પોતે ખોટું છે અને ખોટા સંકલ્પે જ કરેલું છે; માટે ખોટું જણાયા પછી તેમાં પ્રીતિ રહેવાનો અવકાશ જ નથી. 'જગત સાચું છે' એવી વાસના ન રહે, તો પછી જગતમાં પ્રીતિ કેમ જ રહે? વાસનાના ક્ષયથી જ મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રાપ્ત થયા પછી બીજું કાંઈ પણ પામવાનું અવશેષ રહેતું નથી. આમ છે એટલા માટે ક્રમેક્રમે જગત ઉપર અનાદરને વધારીને સઘળા જગતને ખોટું જ જાણવું. દૃશ્યોનો અનાદર થાય તો પછી 'હું દેહ છું' એવું અનુસંધાન છૂટી જાય અને દેહના સુખ—દુ:ખથી પોતાને લેપ થાય નહિ. એમ દેહના સંબંધવાળાં સ્ત્રી—પુત્રાદિક પણ મિથ્યા જ છે, એવો નિર્ણય થવાથી તેમની ઉપર સ્નેહની પ્રવૃત્તિ પણ થતી નથી. આમ આસ્થા નીકળી જાય, એટલે હર્ષ, ક્રોધ, જન્મ કે મરણ થતાં જ નથી. મન જ પોતે ચૈતન્યમાં પ્રતિબિંબથી જીવ થઈને આ સઘળા ખોટા માનસિક નગર જેવા ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાન જગતને સુખ—દુ:ખ આદિના વિભ્રમોથી પરિવર્તન પમાડે છે અને ભારે ધામધૂમ કર્યા કરે છે. લોકમાં વાસનાઓથી ઘેરાયેલું જીવનું મન અનેક શક્તિઓથી ચળક્યા કરે છે, તેથી જીવ મલિન અને ચંચળ થઈને કામનાને લીધે જાતજાતની વ્યવસ્થા કર્યા કરે છે. હૃદયરૂપી વનમાં રહેનારો જીવરૂપી વાંદરો વાંદરાપણાને લાયક લીલાઓ કર્યા કરે છે. લાંબો આકાર લઈને તે વળી થોડી વારમાં ટૂંકો આકાર લે છે. સંકલ્પરૂપી જળના તરંગો કોઈ રીતે નિયમિત કરી શકાતા નથી. જરાક વિષયનું સ્મરણ કરવામાં આવતાં તે વધી જાય છે અને વિષયના સ્મરણનો ત્યાગ કરવામાં આવતાં તે પોતાના પરિવારો સહિત ટૂંકા થઈ જાય છે. જેમ અગ્નિના તણખા એક તૃણમાત્રથી પણ પ્રદીપ્ત થાય છે, તેમ સંકલ્પો અલ્પ વિષયથી પણ પ્રદીપ્ત થાય છે. હે પુત્ર! વીજળીના અગ્નિઓ જગતમાં અપ્રકટ આકારવાળા છે, પ્રદીપ્ત છે, ક્ષણભંગુર છે, ભ્રાંતિ આપનારા છે અને જડ(જળ)થી જ સ્થિતિ પામનારા છે, તેમ સંકલ્પો પણ જગતમા અપ્રકટ આકારવાળા છે, પ્રદીપ્ત છે, ક્ષણભંગુર છે, ભ્રાંતિ આપનારા છે, અને જડથી જ સ્થિતિ પામનારા છે. હે પુત્ર! જે પદાર્થ ખોટો હોય, તેને ટાળવાનો ઉપાય તરત થઈ શકે છે અને તેથી તે તરત ટાળી શકાય છે, એમાં કશો સંદેહ નથી; કેમ કે ખોટો પદાર્થ કદી પણ સાચો હોતો નથી. જો સંકલ્પ સાચો પદાર્થ હોય તો ટાળવો અશક્ય થઈ પડે પણ તે સાચો નથી અને અત્યંત ખોટો જ છે અને તેથી જ તે

સહેજે ટાળી શકાય એમ છે. હે પુત્ર! જો કેસસાની કાળાશની પેઠે સંસારરૂપી મેલ સ્વાભાવિક હોય, તો તેને ધોઈ નાખવામાં કોણ પ્રવૃત્તિ કરે? છતાં જે એવી પ્રવૃત્તિ કરે, તે મૂર્ખ કહેવાયા વગર કેમ રહે? સંસારરૂપી મેલ સ્વાભાવિક નથી, એ તો ચોખામાં રહેલા ફોતરા જેવો છે. આથી પુરુષપ્રયત્નથી તે ટળી જાય છે. હે પુત્ર! જોકે સંસારરૂપી મેલ અનાદિ કાળનો છે. તોપણ તેને જ્ઞાની પુરુષ અનાયાસથી જ ટાળી શકે છે. જેમ ચોખાનું ફોતરું અને ત્રાંબાની કાળાશ ક્રિયાથી નષ્ટ થાય છે, તેમ જીવનો સંસારરૂપી મેલ જ્ઞાનથી નષ્ટ થઈ જાય છે, એમાં કોઈ જાતનો સંદેહ નથી. એટલા માટે તું જ્ઞાનના અભ્યાસમા ઉદ્યમવાળો થા. ખોટા વિકલ્પોથી ઊઠેલા આ સંસારને તેં આટલા કાળ સુધી જીત્યો નથી એ બહુ ભૂલ કરી છે. એ તો થોડા પ્રયત્નથી જ અને થોડી વારમાં જ નષ્ટ થઈ જાય એમ છે. ખોટી વસ્તુ લાંબા કાળ સુધી કયાંય રહે કે? જેમ સારી પેઠે જોવાથી ચંદ્રના બેપણાનો વિભ્રમ ખોટો પડી જાય છે અને માણસને અંધારાને લીધે થયેલી પોતાની આંધળાપણાની ભ્રાંતિ દીવાના પ્રકાશથી ખોટી પડી જાય છે, તેમ આ સંસાર વિચારથી ખોટો પડી જાય છે. હે પુત્ર! આ સંસાર તારો નથી અને તું સંસારનો નથી. તું એવી ખોટી ભ્રાંતિને તજી દે. આ સંસાર ખોટો છે, છતાં સાચા જેવો દેખાય છે. તારે તેનું વારંવાર સ્મરણ કરવું યોગ્ય નથી. મોટી સંપત્તિથી દીપતા 'મારા આ ભોગવિલાસો સાચા છે અને વિનાશ નહિ પામે' એવો તારે મનમાં વૃથા વિભ્રમ રાખવો જ નહિ. તું, તારા વિસ્તાર પામેલા વિલાસો અને બીજું પણ જે કાંઈ દૃશ્ય છે તે સઘળું આત્મતત્ત્વ જ છે. કાંઈ પણ આત્મતત્ત્વથી જુદી સત્તાવાળું નથી. ૧—૪૨

मम गुरुविभवोज्ज्वला विलासा इति तव मास्तु मृषैव विभ्रमोऽन्तः । त्वमपि च वितताश्च ते विलासा विलसति सर्वमिदं तदात्मतत्त्वम् ॥४२

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'સંકલ્પચિકિત્સા' નામનો સર્ગ ૫૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૫ મો*

દાશૂર અને વસિષ્ઠનો સમાગમ તથા દાશૂરાખ્યાનની સમાપ્તિ

वसिष्ठ उवाच

इत्याकर्ण्य तदा तत्र रात्रावालपनं द्वयोः ।
अहं रघुकुलाकाशशशांक रघुनंदन ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રઘુકૂળરૂપી આકાશમાં ચંદ્રરૂપ રામચંદ્રજી! એ પ્રમાણે મધ્યરાત્રિના સમયે તે કદંબના ઝાડમાં એ બે બાપદીકરાનું ભાષણ સાંભળીને હું જેમ વરસીને છૂટું થયેલું વાદળું પર્વતના શિખર ઉપર ગુપચુપ ઊતરે, તેમ પત્રોથી, પુષ્પોથી તથા ફળોથી ઘેરાયેલા એ કદંબની ટોચ ઉપર આકાશમાંથી ગુપચુપ ઊતર્યો. ત્યાં ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવામાં શૂરપણું ધરાવનારો, મોટા તપને લીધે અગ્નિના જેવો તપસ્વી થયેલો, પોતાના શરીરમાંથી નીકળતા તેજથી પૃથ્વીને સુવર્ણમય જેવી કરી મૂકતો અને જગતને પ્રકાશિત કરતા સૂર્યની જેમ તે પ્રદેશને અજવાળતો, તે દાશૂર મારા જોવામાં આવ્યો. દાશૂરે પણ મને આવેલો જોઈ, આસન આપીને અર્ઘ્યથી તથા પત્ર—પુષ્પાદિ આપવાથી મારું સન્માન કર્યું. પછી મેં એ દાશૂર મુનિની સાથે સંસારમાંથી ઉદ્ધાર કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવનારી બ્રહ્મચર્ચા જ કરી. એ ચર્ચા તેણે પોતાના પુત્રને બોધ આપવાને માટે પ્રથમથી જ ચલાવી હતી. પછી મેં દાશૂરની ઇચ્છાથી તે કદંબને જોયો. તે કદંબ પોતાના સર્વ પ્રદેશોમાં કળીઓથી વ્યાપ્ત હતો અને કોઈને પણ વ્યાકુળ નહિ કરનારાં મૃગોના સર્વ સમૂહ વડે સેવાતો હતો. તે લતાઓનાં મંડળથી શણગારેલો હતો, તેથી વન જેવો લાગતો હતો. એ કદંબ મંદમંદ પવનથી ચલાયમાન થતાં પલ્લવોરૂપી મંદ હાસ્ય કરી

* આ પંચાવનમા સર્ગમાં દાશૂરે વસિષ્ઠની પૂજા કરી, દાશૂરે તથા વસિષ્ઠે પરસ્પર વાતો કરી, વસિષ્ઠે કદંબની શોભા જોઈ અને પ્રાતઃકાળે વસિષ્ઠ ત્યાંથી ગયા, એટલી કથા કહેવામાં આવશે.

રહ્યો હતો. ઝૂકી રહેલી શાખાઓની ટોચોમાં ફર્યા કરતાં ચંદ્ર જેવાં સુંદર ચમરોનાં પૂંછડાંઓથી તે ધોળાં વાદળાંઓના ટુકડાઓએ ઘેરી લીધેલા શરદઋતુના આકાશ જેવો શોભતો હતો. ઝાકળ-બિંદુની કણીઓરૂપ મોતીના હારથી તે શણગારેલો હતો અને સ્વચ્છ પુષ્પોના સમૂહોથી સઘળા અવયવોમાં ભરપૂર હતો. તે પોતાનાં પરાગ-રૂપી ચંદનોનાં લેપનોથી સંપૂર્ણ લેપાયેલો હતો અને પોતાનાં પાંદડાંઓરૂપી મોટાં રાતાં વસ્ત્રોથી સુશોભિત હતો. પુષ્પોના બહુ ભારથી નમી રહેવાને લીધે અને લતારૂપી સ્ત્રીના સંબંધવાળો હોવાને લીધે તે તરતના પરણેલા મોટા ઘરના વરરાજા જેવો લાગતો હતો. મુનિઓએ બાંધેલી પર્ણશાળાઓ જેવી લતાઓથી અને મંજરીઓથી સંયુક્ત હોવાને લીધે તે મહોત્સવના સમયમાં મંડપોથી તથા પતાકાઓથી શણગારેલા મોટા નગર જેવો લાગતો હતો. મૃગોએ ખંજવાળવા માટે પોતાનાં શરીરો ઘસવાથી ત્યાં પુષ્પો ખર્યાં હતાં અને તેમના પરાગોથી તે ભૂખરો થયો હતો. આથી તેણે જેણે પાસેના વનને નીચું પાડી દીધું હોય એવા મોટા આખલા જેવો લાગતો હતો. પુષ્પોમાંથી ખરેલા પરાગો વડે રાતા થયેલા મયૂરોથી સંયુક્ત હોવાને લીધે તે જાણે પર્વતોએ થાપણ રૂપે મૂકેલા સંધ્યાકાળનાં નાનાં વાદળાંઓથી સંયુક્ત હોય એવો લાગતો હતો. એ કદંબમાં મૂળથી તે છેક ટોચ પર્યંત ઘણીઘણી વનદેવીઓ ચારે બાજુ નિવાસ કરીને રહી હતી. એ વનદેવીઓ કૂંપળિયાં જેવા રાતા હસ્તોવાળી હતી, પુષ્પો જેવાં સ્વચ્છ મંદ હાસ્યોથી શોભતી હતી. મદ્યના મદથી આમતેમ હાલ્યા કરતી હતી, પુષ્પોના કેસરાઓ પોતાની ઉપર પડવાથી રોમાંચિત થતી હતી, કેશો પુષ્પોથી ભરપૂર હતી, વનના પવનની લહેરો લેતી હતી, હરણીઓ જેવી દૃષ્ટિઓમાં નિદ્રાથી ઘેરાયેલી હતી, ગુચ્છો જેવાં સ્તનોવાળી હતી, પુષ્પોમાંથી ખરતા પરાગના સમૂહરૂપી કેસરથી રાતાં થયેલાં વસ્ત્રોવાળી હતી અને લતાઓનાં વિસ્તારથી રચવામાં આવેલા નિવાસાના ઝરૂખાઓમાં બેઠી હતી. તેઓ હરિતવર્ણી સ્નિગ્ધ પુષ્પોવાળી લતાઓરૂપી હીંડોળાઓમાં લીલાથી હીંચકવાનો વિલાસ કરતી હતી. કોયલના જેવા સ્વરોથી ગાયનના આલાપ કરતી હતી અને ભ્રમર સરખાં નેત્રોવાળી હતી. એ કદંબમાં પુષ્પોની મંજરીઓની સમીપમાં મંજરીઓ સરખી જ કેટલીક વનદેવીઓ બેઠેલી હોવાને લીધે 'આમાં મંજરીઓ કઈ અને વનદેવીઓ કઈ' એવો સંદેહ ઉત્પન્ન થતો હતો. મદને લીધે આલસ્યવાળાં, પુષ્પોના પરાગથી ખરડાયેલાં, પરસ્પર અંગોનો અત્યંત મિલાપ કરીને બેઠેલાં, પુષ્પોના ગર્ભોરૂપી અંતઃપુરોમાં રહેલાં અને જેઓને રતિ સંબંધી પરિશ્રમ તુષારતી કળીઓથી શાંત થતો હતો, એવાં મદોન્મત્ત ભ્રમરોનાં જોડાં, ચારે બાજુ પરસ્પરના સ્નેહને ઘટે એવો ગુંજારવ કરી રહ્યાં હતાં. એ કદંબ જાણે ચારે બાજુ ફરી ફરીને આવેલી નીલમક્ષિકાઓરૂપી ગુપ્તચરોના મધુર ગણગણાટરૂપી રહસ્યભાષણોથી પાસેની વનરૂપી નગરીની ગુપ્ત ખબરો સાંભળવા સારુ જરા વાર ઊંચા કાન કરીને બેઠો હોય એવો લાગતો હતો. જરા વાર ધરતી પર ઝૂકી રહેલાં પલ્લવોરૂપી ગાલમશૂરિયાં ઉપર પોતાનાં અતિ સુંદર માથાંઓ રાખીને વાંદરાઓ ચંદ્રનાં કિરણો-રૂપી ધોળાં વસ્ત્રોથી ઢંકાયેલા અવયવોવાળી પૃથ્વી-ને જોયા કરતા હતા. વનસ્થલીઓનાં સંતાનો જેવાં જાણે પોતે દેહધારી વિવેક જ હોય એવાં નિર્દોષ અને ઝૂકી રહેલાં પાંદડાંઓના જથ્થામાં ભરાઈને બેઠેલાં, સુંદર હરણનાં બચ્ચાંઓથી એ કદંબની નીચેનો પૃથ્વીનો ભાગ બહુ શોભી રહ્યો હતો. માળાઓમાં અત્યંત નિર્ભયપણાથી નિશ્ચળ થઈને સૂતેલાં પક્ષીઓ, કેવળ તેઓના શ્વાસના શબ્દ ઉપરથી જાણવામાં આવતા હતાં. પાકવાથી ધરતી પર પડી ગયેલાં ફળોની અંદર રહી ગયેલા ભ્રમરો, તે ફળોને ખાવાને માટે આસપાસ ભેગાં થયેલાં બીજાં પ્રાણીઓના સમૂહથી ભય પામીને મૂંગા થઈ રહ્યા હતા. એ કદંબો તે વનને જપ કરવાની માળાઓની પેઠે લટકતા

લતાઓના ગુચ્છોથી સુગંધિત કરી મૂક્યું હતું. પલ્લવોમાં શોભી રહેલા પક્ષીઓના માળાઓથી તે કદંબના સઘળા ઉપરના ભાગો શ્યામ થઈ રહ્યા હતા. એ કદંબની નીચે ચારે બાજુ ધરતી પર પડેલાં ફળો અતિશય ધૂળથી ખરડાઈ રહ્યાં હતાં. હે રામ! હું ઝાઝું શું કહું? એ વૃક્ષમાં બીજાં પ્રાણીઓને રહેવામાં કામ ન આવે તે ભક્ષણ આદિ બીજા ઉપયોગમાં ન લાગે એવું કોઈ પાંદડું પણ ન હતું. એ વૃક્ષોના રાજા જેવા કદંબનાં નીચે, ધરતી પર ઝૂકી રહેલા પાંદડાંઓમાં મૃગો ક્ષણે ક્ષણે વિશ્રાંતિ લેતાં હતાં તથા સૂઈ રહેતાં હતાં અને ઊંચે રહેલાં પ્રત્યેક પાંદડાંઓમાં પક્ષીઓ ભરાઈ બેઠાં હતાં. હે રામ! આવા આવા અનેક ગુણોવાળા એ કદંબને જોતાં જોતાં મને એ રાત્રિ એક જાતના મહોત્સવ જેવી લાગી. પછી એ દાશૂર મુનિના પુત્રને મેં પણ અનુભવના પ્રકાશની રમણીયતાવાળી અનેક ઉત્તમ કથાઓથી ફરી વાર પરમ બોધ આપ્યો. જેમ બે કામી પુરુષોને શૃંગાર સંબંધી વાતો કરતાં કરતાં આખી રાત્રિ બે ઘડીની પેઠે વ્યતીત થઈ જાય, તેમ હું અને દાશૂર એ બંનેને પરસ્પરમાં બ્રહ્મવિદ્યા સંબંધી વાતો કરતાં કરતાં તે આખી રાત્રિ બે ઘડીની પેઠે વ્યતીત થઈ ગઈ. પ્રાતઃકાળમાં ઘાટાં પુષ્પોના જેવા આકારવાળા અને જાણે રતિમાં તૂટી ગયેલાં દેવાંગનાઓનાં મોતીઓ હોય એવા તારાઓ ધીરે ધીરે ઝાંખા પડવા લાગ્યા; એટલે છેક કદંબના છેડા સુધી પોતાના પુત્ર સહિત વળાવવા આવેલા તે દાશૂર મુનિને ત્યાંથી પાછા વાળીને હું મંદાકિનીમાં નાહવા ગયો. મંદાકિનીમાં યોગ્ય રીતે સ્નાન કરીને ત્યાંથી પાછો આકાશમાં જઈ સપ્તર્ષિઓના મંડળમાં પ્રવેશ કરીને, હું સ્વસ્થ થઈને રહ્યો. હે રામ! દાશૂર મુનિએ કહેલી ખોત્થરાજાની આખ્યાયિકા જગતના પ્રતિબિંબ જેવી છે અને ખોટી છતાં પણ સાંભળનારાઓને સાચાં પત્રોવાળી લાગે એવી છે. તે મેં તમારી પાસે કહી, તમને બોધ માટે જગતનું સ્વરૂપ સમજાવવાના વિષયમાં હું કહી ગયો છું કે, 'આ જગત દાશૂરે કહેલી રાજાની આખ્યાયિકા જેવું છે.' તમે દાશૂરે કહેલા સિદ્ધાંત ઉપર દૃષ્ટિ રાખીને આ દૃશ્ય પદાર્થોરૂપી લેપને છોડી દઈ, ધીર બનીને મહાત્મા થાઓ. એ લેપ તો ખોટો છતાં સાચો હોય એવો લાગે છે. હે રામ! સઘળા સંકલ્પો ખોટા છે. એટલા માટે સંકલ્પોને, સંકલ્પો કરનારા મનને અને મનના હેતુરૂપ અજ્ઞાનને તોડી નાખીને, તમે નિર્મળ આત્મતત્ત્વને જ જોયા કરો, એટલે પછી તમે થોડા કાળમાં જીવન્મુક્તિને પ્રાપ્ત થશો અને લોકોમાં પૂજ્ય થશો. ૧-૪૦

तस्माद्विकल्पं मलमात्मनस्त्वं निर्धूय पश्यामलमात्मतत्त्वम्। आसादयिष्यस्यचिरात्पदं तद्भविष्यसीज्यो भुवनेषु येन ॥४०॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'વસિષ્ઠદાશૂરમિલન' નામનો સર્ગ ૫૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૬ મો*

જગતની સત્તા અને અસત્તા તથા ચૈતન્યનું કર્તૃત્વ અને અકર્તૃત્વ

વસિષ્ઠ ઉવાચ

नास्तीदमिति निर्णीय सर्वं तत्त्यज रंजनाम्। यन्नास्ति तत्प्रति किल कैवास्थेह विचारिणाम्॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! આ જડ જગત છે જ નહિ એવો નિર્ણય કરીને સર્વમાંથી અહંતા—મમતાનો ત્યાગ કરો. જે વસ્તુ મુદ્દલ હોય જ નહિ, તે વસ્તુમાં વિવેકી પુરુષોને શી આસ્થા હોય? આ દેખાતું જગત જો હોય તો ભલે રહ્યું. તમે તો એથી ન્યારા છો. તે છતાં તમે તેમાં અહંતા—મમતા શા માટે બાંધો છો? જગત જડ છે અને તમે અસંગ ચૈતન્ય છો; માટે તમારે અને જગતને સંબંધ થવો ઘટતો જ નથી. જો તમે 'જગત છે પણ ખરું અને નથી પણ ખરું' એમ માનતા હો, તોપણ જે વસ્તુ હોવારૂપ

* આ છપ્પનમા સર્ગમાં જગતની સત્તાનો તથા અસત્તાનો અને ચૈતન્યના કર્તાપણાનો તથા અકર્તાપણાનો વિચારપૂર્વક નિર્ણય કરાવીને દૃશ્યોની ઉપર આસ્થાનું નિવારણ કરવામાં આવશે.

તથા ન હોવારૂપ, પરસ્પર વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળી હોવાથી અનિત્ય છે, તેનાં અહંતા—મમતા રાખવી કેમ યોગ્ય કહેવાય? હે રામ! જો આ જગત છે જ નહિ, તો તમારે બંધન જ નથી. એટલે તમે કેવળ સ્વચ્છ અને વ્યાપક આત્મતત્ત્વ જ છો, માટે તમારે બીજા પદાર્થમાં અહંતા મમતાને અવકાશ જ રહેતો નથી. આ જગત કોઈએ કરેલું હોય અથવા કોઈએ ન કરેલું હોય અથવા આત્માના સામીપ્યમાત્રને લીધે ભાસમાન થયું હોય, તોપણ તમારે તેમાં અહંતા—મમતા કરવી યોગ્ય નથી. વાસ્તવિક રીતે જોતાં આ જગત કોઈ કર્તાએ કરેલું છે, એમ નથી; તેમ કર્તા વગર થયેલું છે એમ પણ નથી; પરંતુ એમ છે કે જે અકર્તા છતાં પણ માયાને લીધે કર્તા જેવો છે, તેની સત્તાથી થયું છે. આ જગતરૂપી જાળ કર્તા વગરની હોય અથવા કર્તાવાળી હોય, તોપણ તમે તેનાથી એક થઈને બેસો નહિ. આત્મા સર્વ ઇન્દ્રિયોથી રહિત છે. તેને કર્તાપણું ઘટતું નથી, તોપણ જો કર્તાપણું માનીએ તો જેવું સૂર્યને ફેરવવામાં મેરુનો કલ્પિત કર્તાપણું છે, તેવું જ આત્માને કલ્પિત કર્તાપણું પ્રાપ્ત થાય છે; માટે વાસ્તવિક રીતે જગત કર્તા વગરનું છે અને કાકતાલીય ન્યાયની પેઠે આકસ્મિક જ છે. આકસ્મિક રીતે થયેલું આ જગત અનિર્વચનીય જ છે. માટે જે મૂર્ખ હોય તે જ તેમાં અહંતા—મમતા કરે; પણ જે સમજુ હોય તે તેમ કરે નહિ. હે રામ! જગત અત્યંત શૂન્ય છે એમ પણ નથી, કારણ કે નિરંતર દેખાયા કરે છે. તેમ નષ્ટ થઈને શૂન્ય થઈ જાય છે એમ પણ નથી; કારણ કે નષ્ટ થયા પછી પણ વારંવાર ઉત્પન્ન થાય છે. શૂન્યની ઉત્પત્તિ થવી ઘટે જ નહિ. વળી હે રામ! આ જગત આત્માની પેઠે સર્વદા રહેનાર છે એમ પણ નથી; કારણ કે તે નિરંતર ક્ષય પામતું જોવામાં આવે છે. તેમ ક્ષણિક છે એમ પણ નથી, કારણ કે જે વસ્તુ અનાદિ પૂર્વકાળમાં અને અનંત ઉત્તર કાળમાં પણ નથી હોતી, તે વસ્તુ વર્તમાન ક્ષણમાં હોય તોપણ તેના ન હોવાપણાનું જ અનુમાન થાય છે. આ પ્રમાણે જગત અનિર્વચનીય જ ઠરે છે, માટે તમારા જેવા સમજુ પુરુષે તેમાં અહંતા—મમતા કરવી યોગ્ય નથી. સર્વ ઇન્દ્રિયોથી રહિત શાંત આત્મા, જો પોતાના સામીપ્ય માત્રથી સર્વદા જગતને કર્યા કરતો હોય, તોપણ એવી રીતે થતા જગતમાં અભિમાન ધરીને મૂંઝાવું યોગ્ય નથી. જન્મ—મરણ આદિ દિશાઓથી ઘેરાયેલું આ વિસ્તીર્ણ જગત સ્વપ્નની પેઠે મિથ્યા સ્થિતિવાળું જ છે અને ખોટી રીતે થયેલું છતાં પણ સ્થિર તથા લાંબું જોવામાં આવે છે. કાળ અનાદિ અને અનંત છે. તેનો 'સો વર્ષ' એ તો બહુ જ નાનો ભાગ છે, તો એટલા ભાગમાં પ્રાપ્ત થયેલા આ મોટા આશ્ચર્યરૂપ મનુષ્યદેહમાં આત્મા એ અહંતા શા માટે ધરવી જોઈએ? જગતના પદાર્થો સ્થિર હોય, તોપણ સ્થિરપણાને લીધે જ લેવા યોગ્ય કે છોડી દેવા યોગ્ય ઘટતા નથી; માટે તેઓમાં આસ્થા રાખવી શોભતી નથી. જગત જડ છે અને આત્મા અસંગ ચૈતન્ય છે, તેથી પણ તેમને પરસ્પર સંબંધ થતો ઘટતો નથી; માટે જગતમાં આસ્થા રાખવી અયોગ્ય જ છે. જગતના પદાર્થો અસ્થિર હોય, તોપણ તેઓમાં આસ્થા રાખવી શોભતી નથી; જેમ કે દૂધના ફીણમાં આસ્થા લાગી હોય તો તે અંતે દુઃખ જ આપે છે. હે રામ! આત્મા સ્થિર છે અને દેહાદિક અસ્થિર છે, તે છતાં તેમને જે એક કરી દેવાં, એ તો પર્વતને અને ફીણને એક કરી દેવા બરાબર છે, માટે તેમ કરવું શોભતું જ નથી. જેમ મેરુપર્વત સૂર્યને ફેરવનાર છે, પણ વાસ્તવિક રીતે ફેરવનાર નથી, તેમ આત્મા સર્વનો કર્તા છે પણ વાસ્તવિક રીતે કાંઈ પણ કરતો નથી. જેમ દીવો પ્રકાશનો કર્તા છે, પણ ઉદાસીન રહેનાર છે, તેમ આત્મા જગતનો કર્તા છે પણ ઉદાસીન રહેનાર છે. જેમ સૂર્ય પ્રાણીઓને દિવસે કરવાનાં સઘળાં કાર્યોનો નિર્વાહ કરે છે, પરંતુ છતાં તે કશું કરતો નથી, તેમ આત્મા સર્વ વ્યવહારનો નિર્વાહ કરે છે, પણ તે છતાં કશું કરતો નથી. જેમ સૂર્ય ચાલતો પ્રતીત થાય છે, પણ તે પોતાના ઠેકાણામાં જ રહેલો હોવાથી

વાસ્તવિક રીતે ચાલતો નથી, તેમ આત્મા સર્વને બનાવતો પ્રતીત થાય છે, પણ પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહેલો હોવાથી કશું બનાવતો નથી. હે રામ! 'આ જગત ગમે ત્યાંથી પણ આકસ્મિક થયેલા જેવું જણાય છે. જેમ અરુણા નદીના કિનારામાં અમસ્થી અમસ્થી જળની રેકરી વિસ્તીર્ણ થાય છે, તેમ જગત વિસ્તીર્ણ થયું છે' એમ જો તમે ડહાપણથી ધાર્યું હોય અને પ્રામાણિક રીતે શુદ્ધ ચિત્તથી વિચાર્યું હોય તો પછી તનારી દેહાદિકમાં અહંતા—મમતા કરવી યોગ્ય નથી. હે રામ! ઊંબાડિયું ફેરવતાં પ્રતીત થયેલા ચક્કરમાં સ્વપ્નમાં અને ભ્રાંતિમાં ભરોસો રાખવો એ કેવી વાત કહેવાય? તેઓમાં તે શો ભરોસો હોય? જેમ કોઈ અકસ્માત્ આવેલો માણસ મૈત્રીનું પાત્ર હોતો નથી, તેમ ભ્રાંતિથી જ ઉત્પન્ન થયેલું આ જગત વિશ્વાસ રાખવાને પાત્ર નથી. જેમ તમે ચંદ્રમાં ઊનાપણાની ભાવના કરતા નથી, સૂર્યમાં શીતળપણાની ભાવના કરતા નથી અને ઝાંઝવાનાં પાણીમાં જળપણાની ભાવના કરતા નથી, તેમ જગતની સ્થિતિમાં સત્યપણાની ભાવના કરો નહિ. તમે સંકલ્પના પુરુષને, સ્વપ્નના માણસને અને ચદ્રમાં દેખાયેલા બેપણાને જેવાં ધણો છો, તેવું જ આ જગતને ધણો. હે નિર્દોષ રામ! તમે જે છો તે જ છો; આથી મનમાંથી સંસારની શોભાના સત્યપણા વિષેની ભાવનાને છોડી દો અને આ સંસારમાં લીલામાત્રથી જ વિહાર કરો. અકર્તાપણાને તેમ જ અકર્તાપણાની ઇચ્છાને અને કર્તાપણાની તથા કર્તાપણાની ઇચ્છાને છોડી દઈને. તમે આ સંસારમાં લીલામાત્રથી જ વિહાર કરો. આત્મા સર્વવ્યાપક છે, છતાં સર્વથી રહિત છે. તેના સામીપ્ય માત્રથી જગતનો નિયમ ચાલ્યા કરે છે. જેમ દીવાની ઇચ્છા વિના પણ દીવાના સામીપ્યથી માગ પદાર્થો પ્રકાશે છે અને જેમ વાદળાંઓની ઇચ્છા વિના પણ વાદળાંઓના સામીપ્યમાત્રથી ઇન્દ્રજવનાં ઝાડ પ્રફુલ્લિત થાય છે, તેમ આત્માની ઇચ્છા વિના પણ આત્માના સામીપ્ય માત્રથી બ્રહ્માંડો પોતાની મેળે પ્રકાશે છે. જેમ સઘળી ઇચ્છાઓથી રહિત એવો સૂર્ય આકાશમાં રહેવાથી તેના સાન્નિધ્યથી વ્યવહાર થયા કરે છે, તેમ આત્માની સત્તારૂપ સાન્નિધ્યથી સઘળી ક્રિયાઓ થયા કરે છે. જેમ ઇચ્છા વિનાના રત્નનો કેવળ સ્થિતિમાત્રથી પ્રકાશ થયા કરે છે, તેમ ઇચ્છાવિનાના આત્માની સત્તામાત્રથી જગતનો સમૂહ થયા કરે છે. આ પ્રમાણે આત્મામાં કર્તાપણું અને અકર્તાપણું બંને રહ્યાં છે. આત્મા ઇચ્છા વિનાનો છે, એટલા માટે અકર્તા છે અને તેના સત્તારૂપ સાન્નિધ્યમાત્રથી જગત થાય છે એટલા માટે કર્તા પણ છે, આત્મા સઘળા ઇન્દ્રિય આદિ પદાર્થોથી રહિત છે, એટલા માટે અકર્તા છે તથા અભોક્તા છે અને તે આત્મા ઇન્દ્રિય આદિમાં વ્યાપક છે, એટલા માટે કર્તા પણ છે, તથા ભોક્તા પણ છે. હે રામ! આત્મામાં કર્તાપણું અને અકર્તાપણું એ બંને છે; તો હવે તેઓમાંથી જે સ્વીકારવાથી કલ્યાણ ધારતા હો તે સ્વીકારીને સ્થિર થાઓ. 'હું સર્વમાં રહેલો છું અને અકર્તા છું' એવી જો દૃઢ ભાવના રાખવામાં આવે, તો સંસારમાં આવી પડેલાં કાર્યોને કરવા છતાં પણ તેમનામાં અહંતા—મમતા થતી નથી; કારણ કે અંતઃકરણપૂર્વક પ્રવૃત્તિ નહિ કરવાથી માણસને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. જે પુરુષને 'હું કાંઈ પણ કરતો નથી' એવો નિશ્ચય હોય, તે પુરુષ ભોગોના સમૂહની કામનાથી કાંઈ કરે કે કાંઈ ત્યજી દે એવો સંભવ જ નથી. આથી 'હું સર્વદા અકર્તા જ છું' એવી ભાવનાના દૃઢપણાથી 'પરમ સુખ' નામની સમતા જ અવશેષ રહે છે. અથવા હે રામ! 'હું સઘળા જગતનો કર્તા છું' એમ પોતામાં મોટા કર્તાપણાની ભાવનાથી રહેવાની જો તમારી ઇચ્છા હોય, તો તેમ રહેવું એ પણ ઉત્તમ કહેવાય છે. 'અહો! હું આ સઘળા જગતરૂપ ભ્રમને કરતો જ નથી અને આ ભ્રમ જેથી થાય એવો મારાથી જુદો કોઈ સંભવતો જ નથી' એમ જો નિશ્ચય થાય, તો પછી કોઈના ઉપર રાગ કે દ્વેષ થવાનો અવકાશ જ નથી. અથવા 'સર્વનો કર્તા હું જ છું' એવો

નિશ્ચય રાખવામાં આવે, તોપણ કોઈના ઉપર રાગ કે દ્વેષ થવાનો સંભવ નથી; કેમ કે આ શરીરને કોઈ ડામ દે અથવા કોઈ લાડ કરાવે, તોપણ તે મેં જ ડામ દીધો અને મેં જ લાડ કરાવ્યું એવો પાકો નિશ્ચય હોય, એટલે પછી કોઈના ઉપર રાગ કે દ્વેષ કેમ જ થાય? જગતરૂપી જાળનો ક્ષય મને સુખના વિસ્તારરૂપ છે અને જગતરૂપી જાળનો ઉદય મને દુ:ખના વિસ્તારરૂપ છે. 'તેને કર્તા હું જ છું' એમ જો માનવામાં આવ્યું તો પછી અંતઃકરણમાં દુ:ખનો કે હર્ષનો પ્રસંગ ક્યાંથી જ આવે? 'ખેદને ઉત્પન્ન કરનારો પણ હું છું અને હર્ષને ઉત્પન્ન કરનારો પણ હું છું' એવી રીતે પોતામાં સર્વનું કર્તાપણું માનવામાં આવે. તો ખેદ અને હર્ષ પોતાની મેળે જ ક્ષય પામી જાય છે અને સમતા જ અવશેષ રહે છે. સર્વ પદાર્થોની સમતા તે જ સાચી ઉત્તમ સ્થિતિ છે. તે સમતાની સ્થિતિમાં રહેના ચિત્તને કદી પણ પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત થતો નથી. અથવા હે રામ! તમે સર્વના કર્તાપણાને પણ છોડી દો, અકર્તાપણાને પણ છોડી દો, મનને જ નષ્ટ કરી નાખો અને જેવા છો તેવા અખંડ પૂર્ણાનંદ બ્રહ્મરૂપ જ રહો. કર્તાપણાના નિશ્ચયથી રહેવા કરતાં તથા અકર્તાપણાના નિશ્ચયથી રહેવા કરતાં પણ હું તમને મનનો નાશ કરી અખંડ પૂર્ણાનંદ, બ્રહ્મરૂપે રહેવાની વિશેષ ભલામણ કરું છું. તેનું કારણ એ છે કે, 'હું સર્વનો કર્તા છું અને સર્વનો કર્તા હોવાથી સર્વરૂપ છું' એવો નિશ્ચય રાખવામાં કર્તાપણાના અભિમાનરૂપ તથા સઘળા બ્રહ્માંડથી પોતાના સ્વરૂપનું માપ થવારૂપ કાંઈક કલંક રહી જાય છે અને 'હું કોઈનો કર્તા નથી અને કર્તા નહિ હોવાથી હું દેહાદિકરૂપ પણ નથી' એવો નિશ્ચય રાખવામાં જીવનું સ્વરૂપ શુદ્ધ થાય છે; પણ 'જે જીવ છે તે બ્રહ્મ છે' એવી નિષ્ઠાની પ્રાપ્તિ થતી નથી એટલું કલંક રહી જાય છે. જોકે આ પ્રમાણે એ બંને નિશ્ચયોમાં કલંક છે, તોપણ તેઓમાંથી ગમે તે એક નિશ્ચય રાખવાનું પ્રથમ હું તમને કહી ગયો; તેનું કારણ એ છે કે, તેઓમાંના ગમે તે એક નિશ્ચયથી સઘળા અનર્થોનો મૂળભૂત એવો દેહમાંનો અહંભાવ છૂટી જાય છે. દેહનો અહંભાવ એટલે દેહ હું છું એવી જે સ્થિતિ (અભિમાન) તે 'કાલસૂત્ર' નામના નરકની પ્રાપ્તિરૂપ છે, મોટા 'અવીચિ' નામના નરકમાં બંધાવા જેવી છે અને 'અસિપત્રવન' નામનાં નરકોની પંક્તિ જેવી છે. પ્રાણ તથા ધન આદિ સઘળું નષ્ટ થઈ જતું હોય, તોપણ સર્વ પ્રકારના યત્નથી 'દેહ હું છું' એ સ્થિતિને છોડી જ દેવી જોઈએ. જેમ કૂતરાના માંસને રાખનારી ચાંડાલીનો સ્પર્શ જ ન કરવો જોઈએ, તેમ કામ–ક્રોધ આદિ અપવિત્ર પદાર્થોને રાખનારી એ સ્થિતિનો પણ સ્પર્શ જ ન કરવો જોઈએ. હે રામ! જેમ વાદળાં દૂર થવાથી ઉત્તમ ચાંદનીનો પ્રકાશ થાય છે, તેમ શુદ્ધ આત્મજ્ઞાનરૂપી દૃષ્ટિનાં આડા મોટા પડળરૂપ એવી 'દેહ હું છું' એ સ્થિતિને અત્યંત દૂર કરી દેવાથી શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન—દૃષ્ટિ પ્રકાશિત થાય છે. અને એ આત્મજ્ઞાન—દૃષ્ટિ સારી પેઠે પ્રકાશિત થવાથી સંસારરૂપી સમુદ્રને તરી જવાય છે. હે રામ! તમે 'હું કર્તા નથી અને તે કારણથી કર્તાપણું થાય છે એવો દેહાદિક પણ હું નથી' એવો સ્પષ્ટ નિશ્ચય રાખો અથવા સર્વ બ્રહ્માંડનો કર્તા હું છું અને જે સર્વ બ્રહ્માંડ છે તે પણ હું છું' એવો સ્પષ્ટ નિશ્ચય રાખો અથવા 'આ જે દૃશ્ય છે તે હું નથી, પણ હું તો પૂર્ણાનંદ ચૈતન્યરૂપ બ્રહ્મ છું' એવો નિર્ણય કરો, અને એમ કરીને તમે પોતાના સર્વોત્તમ પદ(બ્રહ્મસ્વરૂપ)માં રહો. તત્ત્વને જાણનારા ઉત્તમ સત્પુરુષો એ પદમાં જ રહે છે. (પહેના બે નિશ્ચયો પણ આ ત્રીજો નિર્ણય પ્રાપ્ત થવાને માટે જ છે એમ સમજવું.)

कर्ता नास्मि न चाहमस्मि स इति ज्ञात्वैवमंतःस्फुटं कर्ता चास्मि समग्रमस्मि तदिति ज्ञात्वाथवा निश्चयम्। कोऽप्येवास्मि न किंचिदेवमिति वा निर्णीय सर्वोत्तमे तिष्ठ त्वं स्वपदे स्थिताः पदविदो यत्रोत्तमाः साधवाः ॥४९॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'કર્તૃત્વવિચારયોગોપદેશકરણ' નામનો સર્ગ ૫૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૭ મો*

વાસનાત્યાગનો ક્રમ અને વાસના-રહિતની પ્રશંસા

राम उवाच

सत्यमेतत्त्वया ब्रह्मन् यदुक्तं सूक्तिसुंदरम् ।
अकर्तैव हि कर्तात्मा भोक्ताऽभोक्तैव भूतकृत् ॥१

રામ બોલ્યા : હે બ્રહ્મન્ ! આપે સુંદર અને પૂર્વાપર સંબંધથી જે કહ્યું છે તે સાચુ છે. સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ આત્મા કર્તા છતાં પણ વાસ્તવિક રીતે અકર્તા છે, ભોક્તા છતાં પણ વાસ્તવિક રીતે અભોક્તા છે. તે સર્વનો ઈશ્વર છે, સર્વમાં વ્યાપક છે, ચૈતન્યમાત્ર છે અને નિર્મળ પદરૂપ છે. જેમ પૃથ્વી જરાયુજ પદાર્થોના મૂળ તત્ત્વરૂપ છે, તેમ તે સર્વ આદિ પ્રાણીઓનાં મૂળ તત્ત્વરૂપ છે. તે પ્રકાશમાન છે અને સર્વ પ્રાણીઓની અંદર પણ રહેલો છે. હમણાં એ બ્રહ્મનો મારા હૃદયમાં અનુભવ પ્રાપ્ત થયો છે. જેમ પર્વત વરસાદની ધારાઓથી ગરમી રહિત થાય છે, તેમ હું આપની વાણીથી સંતાપરહિત થયો છું. આત્મા ઉદાસી ! છે તથા ઈચ્છાથી રહિત છે; માટે કશું ભોગવતો નથી તથા કશું કરતો નથી. તેમ સર્વને પ્રકાશ આપનાર હોવાને લીધે ભોગવે છે પણ ખરો અને કરે છે પણ ખરો. પણ હે ભગવન્ ! મારા હૃદયમાં હજી એક મોટો સંદેહ રહ્યો છે. હે બ્રહ્મન્ ! જેમ ચંદ્ર પોતાના પ્રકાશથી અંધકારને કાપી નાખે છે, તેમ આપ તેને વાણીથી કાપી નાખો. 'આ જગત સાચું પણ છે તથા ખોટું પણ છે, હું સર્વરૂપ છું તથા સર્વથી ન્યારો પણ છું; અને જીવ બ્રહ્મથી એક છે તથા બીજો પણ છે' ઈત્યાદિ ઘણી ઘણી અનિયમિત કલ્પનાઓના મૂળરૂપી માયા બ્રહ્મનાં હોવી કેમ સંભવે? જેમ સૂર્યમાં અંધારું હોવું સંભવતું નથી, તેમ સ્વયંપ્રકાશ બ્રહ્મમાં અજ્ઞાનરૂપી માયા હોવી સંભવતી નથી. તે છતાં એ માયા પ્રથમ અતિ નિર્મળ બ્રહ્મમાં હોય જ કેમ?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! આ પ્રશ્નનો સ્થિર ઉત્તર સિદ્ધાંતના સમયમાં (નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધમાં—પાષાણની આખ્યાયિકા આદિ સ્થળમાં) કહેવામાં આવશે એટલે તમે તે બરાબર સમજશો. હે રામ ! મોક્ષના ઉપાયનો જે છેવટનો સિદ્ધાંત છે તેને જાણ્યા વિના તમે આવા પ્રશ્નોના ઉત્તરો ખુલ્લી રીતે સાંભળવાને યોગ્ય નથી. જ્યારે તે સિદ્ધાંતને પહોંચશો, ત્યારે આવા પ્રશ્નોના ઉત્તરો સાંભળવાને યોગ્ય થશો. હે રામ ! જેમ યુવાન પુરુષ સુંદર સ્ત્રીઓનાં ગાયનો સાંભળવાનું પાત્ર છે, તેમ આત્મજ્ઞાનમાં પૂર્ણ નિષ્ઠા પામેલો પુરુષ જ આવા પ્રશ્નોના ગંભીર ઉત્તરો સાંભળવાને યોગ્ય છે. જેમ બાળકોની પાસે રાગવાળી કથા વ્યર્થ જ થાય છે, તેમ અલ્પ બોધવાળા પુરુષોની પાસે ગંભીર અર્થવાળી વાત વ્યર્થ થાય છે. કોઈ વાત એવી પણ હોય છે કે જે કોઈ સમયે જ મનુષ્યની પાસે કહેવાથી શોભા પામે. નારંગી આદિ વૃક્ષોનું ફળ શરદ-ઋતુમાં જ શોભે પણ વૈશાખ માસમાં શોભે નહિ. જેમ રંગ નિર્મળ વસ્ત્રમાં જ લાગુ પડે છે, તેમ સિદ્ધાંતની વાતો પૂર્ણ વિવેકવાળા પુરુષના મનમાં જ લાગુ પડે છે. ગંભીર જ્ઞાનની વાત પૂર્ણ વિવેકથી આત્માને જાણનારાની પાસે જ કહેવાય અને તેને જ ઠસે. પણ આ પ્રશ્નનો ઉત્તર મેં સંક્ષેપમાં કહ્યો જ છે, પણ ત્યાં મેં વિસ્તાર કર્યો નથી, તેથી તે સ્પષ્ટ રીતે તમારા સમજવામાં આવ્યો નથી. હે રામ! જો તમે પોતાથી જ પોતાના આત્માને જાણશો, તો આ પ્રશ્નના ઉત્તરને પોતાની મેળે જ સારી રીતે જાણી લેશો એમાં સંશય નથી. હે રામ! તમે જ્યારે પૂર્ણ બોધને પ્રાપ્ત થઈને રહેશો, ત્યારે સિદ્ધાંતના સમયમાં મારે તમારી પાસે વિસ્તારથી આ પ્રશ્નનો ઉત્તર કહેવાનો છે.

* આ સત્તાવનમા સર્ગમાં માયાના સંભવ વિષેના પ્રશ્નના ઉત્તરનો હમણાં સમય નથી, એમ કહેવામાં આવશે, વાસના છોડી દેવાનો ક્રમ કહેવામાં આવશે ને વાસનાઓથી રહિત થયેલાઓની પ્રશંસા કરવામાં આવશે.

પોતાની ભૂલથી જ સંસારી થયેલો આત્મા પોતાને સંસારી જાણે છે, પણ તે ભૂલ જ્યારે ટળી જાય છે ત્યારે તે આત્મા નિર્મળ થઈને પોતાના પૂર્ણસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે. હે રામ! મેં જે તમને આત્માના કર્તાપણાનો તથા અકર્તાપણાનો વિચાર કહ્યો, તે પૂર્ણસ્વરૂપ સમજાવવાના ઉદ્દેશથી જ કહ્યો છે, પણ તે પૂર્ણસ્વરૂપ તમારા સમજવામાં આવ્યું નહિ, માટે હું ધારું છું કે, હજી તમારી વાસના ક્ષીણ થઈ નથી. વાસનાઓની સ્થિતિ એ જ બંધ છે અને વાસનાઓનો ક્ષય એ જ મોક્ષ છે; તમે વાસનાઓને ત્યજી દઈને છેવટે મોક્ષની ઈચ્છારૂપ વાસનાનો પણ ત્યાગ કરજો. પ્રથમ વિષયોની તામસ વાસના ઓને છોડી દઈને મૈત્રી (સમાન પુરુષોની સાથે મિત્રતા), કરુણા (નિકૃષ્ટ પુરુષોની ઉપર દયા), મુદિતા (ઉત્કૃષ્ટ પુરુષોને જોઈને હર્ષ) ને ઉપેક્ષા (દુર્જનોની ઉપેક્ષા) નામની નિર્મળ વાસનાનું ગ્રહણ કરો. પછી એ વાસનાથી વ્યવહાર કરતાં પણ અંતઃકરણથી તે વાસનાને પણ છોડી દઈને, સઘળા સંકલ્પોથી રહિત થઈને બ્રહ્મભાવની વાસના રાખજો. છેવટે મન તથા બુદ્ધિ સહિત એ વાસનાને પણ છોડી દઈને, પૂર્ણસ્વરૂપમાં વિશ્રાંત થઈને, જે અહંકારથી (હું બ્રહ્મ છું એવા અહંકારથી) એ વાસનાઓને છોડી દેવામાં આવી હોય તે અહંકારને પણ છોડી દેજો. સર્વમાં અહંતા—મમતાનો ત્યાગ એ જ સર્વનો ત્યાગ છે. કેવળ પ્રાણની ગતિને જ રાખતાં કલ્પના, કાળ, પ્રકાશ, અંધકાર, વાસના તથા વિષય ઈત્યાદિકને અને મૂળ સહિત અહંકારને પણ ઉખેડી નાખીને આકાશના જેવી વિક્ષેપરહિત નિર્મળ બ્રહ્માકાર બુદ્ધિવાળા થઈને, જેવા છો તેવા જ પરબ્રહ્મમય થજો, એટલે તમે પૂજ્યપણાને પણ પ્રાપ્ત થશો. જે ઉત્તમ બુદ્ધિવાળો પુરુષ હૃદયમાંથી સઘળી વાસનાઓને ત્યજી દઈને અભિમાનથી રહિત થઈને રહે છે, તે જ મુક્ત છે અને તે જ પરમેશ્વર છે. જે ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા પુરુષે હૃદયમાંથી સઘળી વાસનાઓને ત્યજી દીધી હોય, તે પુરુષ સમાધિ ન કરે અને કર્મો કર્યા કરે તોપણ મુક્ત જ છે. જેનું મન વાસનાઓથી રહિત થઈ ગયું હોય છે, તે પુરુષને કર્મો છોડી દેવાનું પણ પ્રયોજન નથી, કર્મો કરવાનું પણ પ્રયોજન નથી, સમાધિ કરવાનું પણ પ્રયોજન નથી અને જપ કરવાનું પણ પ્રયોજન નથી. મેં શાસ્ત્રોનો અત્યંત વિચાર કરીને તથા તે વિચારને લાંબા કાળ સુધી બીજા મહાત્માઓના વિચારની સાથે મેળવીને એ જ નિર્ણય કર્યો છે કે 'બુદ્ધિપૂર્વક સઘળી વાસનાઓને છોડી દેવારૂપ મુનિપદથી બીજું કોઈ પણ ઉત્તમ પદ નથી.' દશે દિશાઓમાં ભમીભમીને સઘળું જોવાનું જોઈ લીધું છે, પણ તેમાં એમ જાણવામાં આવ્યું છે કે, ખરા તત્ત્વને જાણનારા લોકો બહુ થોડા જ છે. જે જે કાંઈ જોવામાં આવે છે, તે સઘળું ત્યાજ્યની તથા ગ્રાહ્યની પંક્તિથી જુદું નથી અને જે ત્યાજ્યથી તથા ગ્રાહ્યથી જુદું છે, તેને પામવાને કોઈ પણ યત્ન કરતો નથી. જે જે લૌકિક ક્રિયાઓ કે વૈદિક ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે, તે સઘળી દેહને માટે જ કરવામાં આવે છે, પણ આત્માને માટે તેઓમાં કાંઈ નથી. પાતાળમાં, બ્રહ્મલોકમાં, સ્વર્ગમાં, પૃથ્વીનાં તથા અંતરિક્ષમાં પણ એવા થોડા જ પુરુષો જોવામાં આવે છે કે જેમણે બ્રહ્મનો યથાર્થ અનુભવ કર્યો હોય. આત્માના અજ્ઞાનથી ઊઠેલા 'આ ત્યાજ્ય છે અને આ ગ્રાહ્ય છે' એવા બે નિશ્ચયો જેના ગલિત થયા હોય એવો જ્ઞાની પુરુષ અત્યંત દુર્લભ છે. પૃથ્વીનું રાજ્ય મળે, વરુણલોકનું રાજ્ય મળે કે ઈન્દ્રનું રાજ્ય મળે, તોપણ આત્માની પ્રાપ્તિ વિષે કોઈ જીવ વિશ્રાંતિ પામે એમ સમજવું નહિ. ઈન્દ્રિયોરૂપી શત્રુઓની ઉપર જે શૂરતા કરનાર હોય અને આત્મતત્ત્વને સમજનારા હોય તે મહાત્માઓની જ જન્મરૂપ જ્વરનો નાશ કરવા માટે સેવા કરવી જોઈએ પાતાળમાં, ભૂલોકમાં અને સ્વર્ગમાં સર્વત્ર પંચમહાભૂત જ છે, પણ છઠ્ઠું કાંઈ નથી; અને તે પંચમહાભૂતો

પણ વાસ્તવિક રીતે જોતાં મિથ્યા છે; માટે આત્મવેત્તા પુરુષને આત્મા વિના બીજા કયા પદાર્થમાં રુચિ થાય? આત્માનું અનુસંધાન રાખીને વ્યવહાર કરનારા જ્ઞાની પુરુષને સંસાર ગાયના પગલાના ખાબોચિયા જેવો લાગે છે અને આત્માનું અનુસંધાન રાખ્યા વિના વ્યવહાર કરનારા પુરુષને સંસાર મોટા તોફાની સમુદ્ર જેવો લાગે છે. ઉદાર ચિત્તવાળા જ્ઞાની પુરુષને આખું બ્રહ્માંડ પણ કદંબના ફૂલના ગોટાની પેઠે અત્યંત અલ્પ અને તુચ્છ લાગે છે; માટે જ્ઞાની પુરુષ પોતાને સઘળા બ્રહ્માંડનું રાજ્ય પ્રાપ્ત થાય, તોપણ તેમાં દાન-ભોગાદિકની વાસના રાખે જ નહિ. હે રામ! મૂઢ બુદ્ધિવાળા પુરુષો રાજ્યને માટે જ મોટાં મોટાં યુદ્ધો કરે છે, માટે જેમાં લાખો યોદ્ધાઓનો ક્ષય થઈ જાય છે, એવું રાજ્ય ધિક્કારવા યોગ્ય જ છે, એમ હું માનું છું. બ્રહ્માનું પદ પણ એક કલ્પમાત્ર કાળ જતાં કુમળા ફૂલની પેઠે વીંખાઈ જાય છે અને તેમાં વળી વિનાશની ચિંતાથી અનેક પીડાઓ રહ્યા કરે છે; માટે તત્ત્વવેત્તાઓ બ્રહ્માંડના પદની ઈચ્છા પણ રાખતા નથી. તત્ત્વવેત્તાની દૃષ્ટિમાં સૃષ્ટિથી માંડીને સઘળા બ્રહ્માંડમાંનો કોઈ પદાર્થ જરા પણ ઉત્પન્ન જ થયો નથી, તો તેવો તુચ્છ પદાર્થ મળતાં આત્મા શાનો બળવાન થાય? પૃથ્વીના ઘણા ભાગો સેંકડો પર્વતોથી વ્યાપ્ત છે અને ઘણા ભાગો સમુદ્રોથી વ્યાપ્ત છે; તો હવે તેમાં રાજ્ય થઈ શકે એવો કેટલો ભાગ અવશેષ રહે છે કે જ્ઞાનીને તેની ઈચ્છા થાય? પાતાળો સહિત તથા દેવલોકો સહિત આ સઘળા જગતમાં કોઈ પણ કામ એવું નથી કે ઉદાર મનવાળા જ્ઞાની પુરુષને તે અવશ્ય કરવું પડે છે. એ જ્ઞાની પુરુષ કૃતાર્થ જ હોય છે. ઝાંઝવાનું પાણી સૂર્યના પ્રકાશની અપેક્ષા કરીને સિદ્ધ થાય છે, માટે તે સૂર્યની અપેક્ષા રાખે છે; પણ સૂર્ય તો ઝાંઝવાનાં પાણીનો નિમિત્તભૂત છતાં પણ ઝાંઝવાનાં પાણીની અપેક્ષા રાખતો નથી. તે જ પ્રમાણે તત્ત્વવેત્તાના ચૈતન્યરૂપ પ્રકાશની અપેક્ષા રાખીને સિદ્ધ થતું જગત જ તત્ત્વવેત્તાની અપેક્ષા કરે છે; પણ તત્ત્વવેત્તા તો પૂર્ણાનંદમાં મગ્ન હોવાને લીધે કટાક્ષમાત્રથી પણ જગતને જોતો નથી, તો તેને જગતની અપેક્ષા તો કયાંથી જ હોય? એકતાને પ્રાપ્ત થયેલા, સ્વરૂપના બોધને લીધે આકાશની પેઠે વ્યાપક થયેલા સ્વસ્થપણાવાળા, સંતોષથી ભરેલા અને મનથી રહિત થઈને આત્મામાં જ રહેનારા જ્ઞાની પુરુષને શરીરોના સમૂહોરૂપી ઝાકળથી ભૂરી લાગતી આ બ્રહ્માંડરૂપી ઝાંઝવાનાં જળની નદી સઘળા સંસારથી રહિત હોવાને લીધે આકાશના ઉદર જેવી શૂન્ય જ પ્રતીત થાય છે. તેને મેરુ આદિ મોટા મોટા પર્વતો વિસ્તીર્ણ બ્રહ્મરૂપી નિર્મળ મહાસાગરના ફીણરૂપ લાગે છે. અને સમુદ્રો પરબ્રહ્મરૂપી સૂર્યથી થયેલાં ઝાંઝવાનાં પાણીરૂપ લાગે છે. તેને સૃષ્ટિઓની પંક્તિઓ આત્મતત્ત્વરૂપી મહાસાગરના તરંગોરૂપ લાગે છે અને સઘળાં વૃત્તિજ્ઞાનો બ્રહ્મપદરૂપી ઉત્તમ મેઘમાંથી થતી વૃષ્ટિઓરૂપ લાગે છે. વળી તેને ચૈતન્યના પ્રકાશથી સિદ્ધ થતા ચંદ્રના, અગ્નિના તથા સૂર્યના પ્રકાશો ચૈતન્યની પ્રભાઓરૂપ લાગે છે. જ્ઞાની પુરુષો સોનારૂપા આદિ ધાતુઓને ઢેફાં જેવી તથા લાકડાં આદિ જેવી જ ગણે છે. સુર, અસુર તથા મનુષ્યો સંસારરૂપી વનમાં ફરનારાં તેમ જ કામભોગોરૂપી ખડને ખાનારાં પશુઓ જ છે, અને તેઓ જ્ઞાની પુરુષને સ્વપ્નના પદાર્થો જેવા લાગે છે. લોહીથી તથા માંસથી ભરેલાં હાડકાંઓના ટુકડાઓરૂપી આંગળીઓવાળા, માથાંઓરૂપી ઢાંકણાંઓવાળા અને નસોરૂપી વાંકળોવાળા, આ શરીરોરૂપી પિંજરોમાં જીવોરૂપી કીડાઓ ખદબદ થયા કરે છે. વિધાતારૂપી મદારી જુદી જુદી બુદ્ધિઓરૂપી છોકરીઓને વિનોદ આપવાને માટે ચામડાંનાં પૂતળાંઓ જેવા મૂઢ પ્રાણીઓરૂપી જંગલી મૃગોને આ સંસારરૂપી નગરીની ગલીઓમાં ફેરવ્યા કરે છે. સર્વનો ત્યાગ કરનારો જ્ઞાની પુરુષ તો જરા પણ એ જંગલી મૃગોની પંક્તિમાં ગણાય નહિ; કેમ કે જેમ મંદ પવનોથી પર્વત ચલાયમાન

થાય નહિ, તેમ ભોગોના સમૂહોથી જ્ઞાની પુરુષ ચલાયમાન થાય નહિ. હે રામ! જ્ઞાની પુરુષ તો સર્વોત્તમ પદમાં રહે છે અને તેમાં ચંદ્રને તથા સૂર્યને ફરવાનું આકાશ પણ એક ગુફા જેવડું લાગે છે. બ્રહ્મવિદ્યાના આનંદનાં મગ્ન રહેનારા જ્ઞાની પુરુષને તો સમજુ છતાં પણ જગતના વ્યવહારનાં મગ્ન રહેનાર અને મૂઢ લોકોની પેઠે પોતપોતાના શરીરનું પાલન કર્યા કરતા લોકપાલ દેવતાઓ પણ સંસારરૂપી અંધકારમય સમુદ્રમાં દેખવા છતાં ભૂલ કરતા જોવામાં આવે છે. જેમ વાદળાંઓ સમીપમાં રહેતાં હોવા છતાં પણ આકાશને રંગી દેતાં નથી, તેમ જગત સંબંધી કોઈ પણ પદાર્થો ઉદાર હૃદયવાળા તત્ત્વવેત્તા પુરુષને રંગી દેતા નથી (આસક્ત કરી દેતા નથી). જેમ પાર્વતીના નૃત્યને જોનારા મહાદેવને વાંદરાંઓના નાચમાં રુચિ થતી નથી, તેમ તત્ત્વના આનંદમાં મગ્ન રહેનારા જ્ઞાની પુરુષને આ જગત સંબંધી કોઈ પદાર્થોમાં રુચિ થતી નથી. જેમ ઘડામાં પડેલા રત્નને, તે રત્ન જ્યારે બહાર હતું ત્યારે તેમાં પડેલાં પ્રતિબિંબો રંગી શકતાં નથી, તેમ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષને આ જગત સંબંધી કોઈ પણ પદાર્થો રંગી શકતા નથી. જેમ રાજહંસ સડેલા શેવાળના ટુકડાઓમાં જરા પણ રુચિ ધારણ કરતો નથી, તે જ પ્રમાણે જ્ઞાની પુરુષ અજ્ઞાનીઓને વજ્રપંજર જેવા લાગતા આ સંસારને હાલતા પાણીમાં તરંગોએ આગળ કરી દેખાડેલા પ્રતિબિંબ જેવો ખોટો સમજે છે; અને તે સંસારની લીલા સંબંધી સુખોમાં જરા પણ રુચિ ધારણ કરતો નથી. ૧-૫૮

वज्रार्पितोपममखन्मयमंबुभंगतुगं तरंगकृतबिंबमिवावलोक्य । लोलां तदीहितसुखेषु रतिं न याति तज्ज्ञः कुशैवललवेष्विव राजहंसः ॥५८॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'પૂર્ણાશયસ્વરૂપવર્ણન' નામનો સર્ગ ૫૭મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૮ મો*

બાર્હસ્પત્ય કચે ગાયેલી ગાથા

वसिष्ठ उवाच

अत्रैव वस्तुन्युदिताः शृणु राघव पूर्वजाः । कचेन गाथा या गीता बार्हस्पत्येन पावनाः ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા - હે રામ! આ વિષયમાં જ બૃહસ્પતિના પુત્ર કચે ગાયેલી પુરાતન પવિત્ર ગાથાઓ હું તમને કહું છું, તે તમે સાંભળો. મેરુ પર્વતના કોઈ વનમાં રહેતો બૃહસ્પતિનો પુત્ર કચ કોઈ સમયે બ્રહ્મવિદ્યાના અભ્યાસના પરિપાકને લીધે આત્મામાં વિશ્રાંતિ પામ્યો હતો. યથાર્થ જ્ઞાનરૂપી અમૃતથી ભરાયેલી તેની બુદ્ધિ, પંચભૂતમય તરત નષ્ટ થનારા અને અનાદર કરવાને યોગ્ય એવા આ દૃશ્યમાં ક્યાંય પણ રુચિ કરતી ન હતી. આત્મા વિના બીજું કાંઈ પણ નહિ જોતો એ કચ એકલો રહેવાને લીધે જાણે અલગ પડી ગયો હોય તેમ હર્ષથી ગદ્ગદ વાણી વડે નીચે પ્રમાણે ગાથા બોલ્યો હતો: 'આ સઘળું જગત જેમ પ્રલયકાળના જળથી ભરપૂર થઈ જાય છે, તેમ મારા આત્માથી જ ભરપૂર છે, તો હવે આ જગતમાં હું શું કરું? ક્યાં જાઉં? શું લઉં? અને શું છોડી દઉં? દુઃખ, દુઃખને ભોગવનારો જીવ અને જીવે ઇચ્છેલું સુખ—એ સઘળું દિશાઓથી પણ મોટા આત્મારૂપ થઈ ગયું છે. અહો! આ સઘળું આત્મમય છે એમ જાણવામાં આવ્યું એટલે મારાં કષ્ટો પોતાની મેળે જ ટળી ગયાં. હવેથી મારે કાંઈ છોડવાનું કે લેવાનું રહ્યું નથી. બહારના તથા અંદરના પદાર્થો સહિત દેહમાં ઊંચે, નીચે અને દિશાઓમાં જ્યાં જોઉં ત્યાં આત્મા જ છે, આત્માથી ન્યારું કંઈ પણ નથી. સર્વમાં આત્મા રહેલો છે અને આત્મામાં સર્વ રહ્યું છે; એટલું જ નહિ, પણ જે કાંઈ દૃશ્ય છે, તે આત્મા જ

* આ અઠ્ઠાવનમા સર્ગમાં પૂર્ણપદમાં આરૂઢ થયેલાની સર્વાત્મકપણાથી જે સ્થિતિ થાય છે, તેને જણાવનારી કચે ગાયેલી ગાથા કહેવામાં આવશે.

છે. હું પણ આત્મામાં જ રહ્યો છું અને આત્મા જ છું. જે કાંઈ ચેતન કે અચેતન છે, તે સર્વમાં હું છું અને તે સઘળું હું છું. ચૈતન્યમય એવો હું અપાર આકાશને પણ ભરપૂર કરી દઈને સર્વત્ર રહ્યો છું. જેને એક અખંડ મહાસાગરની ઉપમા આપવામાં આવે છે, એવો હું પૂર્ણ અને પરમાનંદરૂપે રહ્યો છું.' હે રામ! મેરુપર્વતની કુંજમાં રહેલો એ કચ એ પ્રમાણે ગાથા ગાઈને એવી જ ભાવના કર્યા કરતો હતો. અનુક્રમે ઓમ્‌કારનું ઘંટાના શબ્દ જેવું ઉચ્ચારણ કરતો અને ઓમ્‌કારના માથે રહેલી ઓમ્‌કારની પાછલી તુરીયપદને જણાવનારી કોમળ અર્ધમાત્રાને શુદ્ધ હૃદયમાં ચિંતવતો એ કચ કારણોમાં કે કાર્યોમાં નહિ રહેતાં, તુરીયપદ(બ્રહ્મસ્વરૂપ)માં જ રહ્યો હતો. હે રામ! કલ્પનારૂપી કલંક ટળી જવાને લીધે એ કચ શુદ્ધ થયો હતો. એના પ્રાણવાયુનું ચલન નિરંતર હૃદયમાં જ લીન રહેતું હતું અને તેથી તે વાદળાં વિનાના શરદઋતુના આકાશ જેવો થઈ રહ્યો હતો, એવો એ કચ ઉપર કહેલી ગાથા ગાયા કરતો હતો. ૧—૧૨

व्यपगतकलनाकलंकशुद्धो हृदयनिरंतरलीनवातवृत्तिः। गतघनशरदाशयोपमानः स्थित इति राम कचः स गायमानः ॥ १२ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'કચ—ગાથા' નામનો સર્ગ ૫૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૯ મો*

બ્રહ્માના સંકલ્પથી જગતની કલ્પના અને શાસ્ત્રોની ઉત્પત્તિ

वसिष्ठ उवाच

अन्नपानांगनासंगादन्ते नास्तीह किंचन ।
शुभमस्त्विति संवादि महान् किमिव वांछतु ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! આ સંસારમાં અન્નપાનોના અને સ્ત્રીઓના ઉપભોગથી બીજું કાંઈ પણ વધારે સારુ નથી, એમ નિશ્ચય કરીને, મહાત્મા પુરુષ અન્નપાનોની અને સ્ત્રીઓની ઈચ્છા કરે કે? એવી ઈચ્છા કરવી એ શાસ્ત્રોના સંપ્રદાયથી મળતી આવે કે? નીચ પુરુષો જેનાથી સંતુષ્ટ થાય છે તેનાથી તો પક્ષીઓ અને પશુઓ આદિ મૂઢ પ્રાણીઓ પણ સંતુષ્ટ થાય છે. ભોગો કંગાલ પ્રાણીઓના સર્વસ્વરૂપ છે અને આદિમાં, મધ્યમાં તથા અંતમાં ખોટા જ છે. તે ભોગો ઉપર જેઓ વિશ્વાસ રાખે છે, તેમને મનુષ્ય શરીરવાળા ગધેડા જ સમજવા અને તેમનું નામ પણ લેવું નહિ. સ્ત્રીનું શરીર રુવાંટાં, રુધિર અને માંસ આદિ અનેક બીભત્સ પદાર્થોથી ભરેલું છે. જેઓ તેથી રાજી થાય, તો તેમને કૂતરા જ સમજવા. માણસ સમજવા નહિ. પૃથ્વી માટી જ છે, વૃક્ષો લાકડાં જ છે, શરીરો માંસમય જ છે, નીચે પૃથ્વી છે અને ઉપર આકાશ છે. તો તેઓમાં સારભૂત પદાર્થ કયો છે કે તેનાથી સુખ પ્રાપ્ત થાય? ઈન્દ્રિયોના સ્પર્શોને અનુસરનારા, વિવેકથી ક્ષણમાત્રમાં બાધ પામી જનારા અને જ્યાં સુધી વિચાર ન કરીએ ત્યાં સુધી જ સારા લાગે એવા જગત સંબંધી સઘળા વ્યવહારો મોહને માટે જ રહે છે, તેમ સઘળી સુખની આશાઓને અંતે દુઃખ તથા મલિનપણું જ રહેલું છે. મનથી અને ઈન્દ્રિયોથી જે જે વિષયો ભોગવાય છે, તેઓ જવાઆવવાના સ્વભાવવાળા હોવાથી અનિત્ય જ છે. જેમ મોટા હાથીઓ કચરી નાખેલી લતાઓ નભતી નથી, તેમ સંપત્તિઓ પણ નભતી નથી. હાડકાંના ઢગલારૂપ દેહમાં પોતાપણાનું અભિમાન રાખનારો પુરુષ રુધિરની તથા માંસની પૂતળીને 'આ મારી પ્રિયા છે' એમ માનીને પ્રેમથી તેનું આલિંગન કરે છે, પણ એ કેવળ દુષ્ટ કામનો જ મહિમા છે. હે રામ! અજ્ઞાની પુરુષને આ સઘળું જગત સત્ય અને સ્થિર લાગવાથી સંતોષ આપે છે, પણ વિવેકી પુરુષને તો તે સઘળું અસ્થિર અને અસત્ય જ જણાય છે. તેથી સંતોષ આપતું નથી. હે રામ! ભોગ નહિ ભોગવ્યા છતાં પણ

* આ ઓગણસાઠમા સર્ગમાં વિષયોનું અસારપણું, બ્રહ્માના સંકલ્પથી જગતની કલ્પના, વૈરાગ્યથી બ્રહ્માનો વિશ્રામ અને શાસ્ત્રોની ઉત્પત્તિ કહેવામાં આવશે.

ભોગોની તૃષ્ણા રાખવામાં આવે, તો તે ઝેરની જેમ મૂર્છા આપે છે, ત્યારે ભોગ ભોગવવા મળતાં એ તૃષ્ણા ઝેરની જેમ મૂર્છા આપે તેમાં શું કહેવું? એટલા માટે હે રામ! એ ભોગની આસ્થાને છોડી દઈને તમે આત્માની એકતાની નિષ્ઠાને ભજો. ચિત્ત જ્યારે દેહાદિક અનાત્મ પદાર્થોની ભાવનામાં લાગ્યું, ત્યારે જ આ જગતરૂપી મિથ્યા જાળ પ્રકટ થઈ છે. જેમ સૂર્ય આદિનું તેજ, સોના આદિની ભીંત ઉપર લાગીને તેને અનુસરતો પોતાનો આકાર કરી લે છે, તેમ બ્રહ્માના મને આપણી વાસનાઓને અનુસરીને સંકલ્પથી જ આ જગતરૂપી શરીર કલ્પી લીધુ છે.

રામ બોલ્યા: હે મહાબુદ્ધિમાન મુનિ! પૂર્વ કલ્પના કોઈ જીવનું મન આ કલ્પમાં બ્રહ્માની પદવી મેળવીને આ જગતને કેવી રીતે પ્રાણીઓથી અત્યંત ઘાટું બનાવે છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા: કમળમાં ઉત્પન્ન થયેલા પહેલા બાળક બ્રહ્મા મે કમળરૂપી શયનમાંથી ઊઠીને પ્રથમ 'બ્રહ્મ બ્રહ્મ' એવો શબ્દ કર્યો તેથી તે બ્રહ્મા કહેવાય છે. સંકલ્પોના સમૂહરૂપ અને મનથી જ જેનો આકાર કલ્પાયો છે, તેવા મે બ્રહ્માના સંકલ્પે પાછળની સૃષ્ટિ કરવાનો ઉદ્યમ કર્યો. તેમાં પ્રથમ તેજનો સંકલ્પ થયો. તે મોટી પ્રભાવાળું હતું અને શરદઋતુના અંતમાં લતાઓ પીળી થઈ જાય છે તેવી પીળી ચકરીઓથી તે દિશાઓને ભરી દેતું હતું. પક્ષી પોતાની પાંખોને પસારતાં, તેનાનાં જેવી નસો દેખાય છે, એવા તંતુઓથી તે આકાશમાં વ્યાપ્ત થયું હતું, સઘળા પ્રદેશોમાં પીળાશના સમૂહવાળું હતું અને આકાશમાં સુવર્ણમયપણાની ભ્રાંતિ કરી દેતું હતું. ઘરના ગોખોમાં નખાયલી સોનાની જાળીઓની પેઠે તે ચકચકતાં કિરણોથી બ્રહ્માના રહેવાના કમળને પણ ચકચકિત કરી દેતું હતું અને ફેલાતાં સુંદર બગીચાના જેવાં કિરણોનાં આવર્તનોથી તે શોભી રહ્યું હતું. પછી મનરૂપી શરીરવાળા બ્રહ્માએ એ પ્રકાશિત તેજમાં અત્યંત પ્રદીપ્ત પોતાના આકાર જેવો એક આકાર કલ્પ્યો અને તે સૂર્યરૂપે તેમાંથી ઉદય પામ્યો. એ આકાર જ જ્વાળાઓના મંડળના મધ્યમાં રહેનારો, સોનાનાં ચકચકતાં કુંડળોવાળો, આસપાસ મોટી મોટી જ્વાળાઓવાળા અગ્નિઓથી વીંટાયેલો, જ્વાળાઓથી વિશાળ અવયવોવાળો અને આકાશના મંડળને પ્રભાવથી વ્યાપ્ત કરી દેનારો સૂર્ય કહેવાય છે. પછી જેમ સમુદ્ર તરંગોને ઉછાળે છે, તેમ મહાબુદ્ધિમાન બ્રહ્માએ તે તેજના અવશેષ રહેલા ભાગને વિભાગો પાડીને ઉછાળ્યા અને તેમાંથી બ્રહ્માના જેવી જ શક્તિઓવાળા તેમ જ સંકલ્પમાત્રથી ઐશ્વર્યોને પામેલા મરીચિ આદિ પ્રજાપતિઓ ઉત્પન્ન થયા. પછી એ પ્રજાપતિઓ જે જે વસ્તુઓને જે જે રીતે સંકલ્પવા લાગ્યા, તે તે વસ્તુઓને તે તે રીતે તેઓ પોતાની આગળ ખડી થયેલી જોવા લાગ્યા; તેમ જ તે તે વસ્તુઓને પામવા લાગ્યા. એ પ્રજાપતિઓએ જે જે ઘણા ઘણા પ્રકારનાં પ્રાણીઓના સંકલ્પો કર્યા, તે તે પ્રાણીઓ તરત તેમના જોવામાં આવ્યાં તથા તેમને પ્રાપ્ત થયાં. એ પ્રજાપતિઓમાં આગળ જતાં મૈથુનની ક્રિયા ચાલી; એટલે એકમાંથી બીજા, બીજામાંથી ત્રીજા અને ત્રીજામાંથી ચોથા એમ ઘણાં ઘણાં વિવિધ પ્રાણીઓ પ્રકટ થયાં. પછી બ્રહ્માએ વેદોનું સ્મરણ કરીને ઘણા ઘણા યજ્ઞોના પ્રકારો કલ્પ્યા અને પોતાને રહેવાના કમળમાંથી ચૌદ લોકોની સ્થિતિઓ કલ્પી. હે રામ! આ રીતે મન જ મોટા શરીરવાળું બ્રહ્માનું રૂપ લઈને, આ ત્રણ ગુણમય સ્વરૂપવાળી સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરે છે. તે સૃષ્ટિ પ્રાણીઓના સમૂહોથી વ્યાપ્ત છે; સમુદ્રોથી, પર્વતોથી તથા વૃક્ષોથી ભરપૂર છે; ચડતા ઊતરતા લોકોની રચનાવાળી છે અને મધ્યભાગમાં મેરુથી, પૃથ્વીની પીઠથી, દિશાઓથી તેમ જ કુંજોથી ઘેરાયેલી છે. વળી તે સુખ, દુઃખ, જરા, જન્મ અને મરણથી તેમ જ ઘણી ઘણી ચિંતાઓથી સમજુ મનુષ્યને બોધ આપનારી છે અને રાગ, દ્વેષ તથા ભયના ઉદ્વેગવાળી છે. બ્રહ્માના

મનમાંથી ઊઠેલા સંકલ્પોરૂપી હાથોએ, આરંભના સમયમાં જે જે પદાર્થને જે જે રીતે જોઈ શકાય અને પામી શકાય એવો કલ્પેલો છે, તે તે પદાર્થ અદ્યાપિ સુધી તે તે રીતે જ જોઈ શકાય છે અને પામી શકાય છે. બ્રહ્માની કલ્પના અનુસાર જ બીજાઓની કલ્પનાઓ પ્રવર્તે, એવો માયાનો સંપ્રદાય છે. જેમ બ્રહ્મામાં સમષ્ટિ મન રહ્યું છે, તેમ બીજાં પ્રાણીઓમાં વ્યષ્ટિ મન રહ્યું છે. એ મન સઘળાં પ્રાણીઓમાં રહીને સંસારની જ કલ્પના કર્યા કરે છે અને કોઈક વિરલ પ્રાણીઓમાં રહેલું મન બ્રહ્મની ભાવના પણ કરે છે. આ રીતે મને સંકલ્પમાત્રથી તરત જ કલ્પી લીધેલો જગતરૂપ મિથ્યા ભ્રમ અજ્ઞાનીઓની દૃષ્ટિમાં સ્થિરપણાને પ્રાપ્ત થયો છે. જગતની સઘળી ક્રિયાઓ સંકલ્પથી જ ઉત્પન્ન થાય છે અને ક્રિયાઓના નિયમને અનુસરનારા દેવતાઓ પણ સંકલ્પથી જ પ્રકટ થાય છે. પછી સૃષ્ટિનો વિસ્તાર તથા ઈન્દ્ર અને વિરોચન આદિ કેટલાએક રાજાઓ પરસ્પરની શત્રુતા કરનારા ઉત્પન્ન થાય છે. તેઓ પોતપોતાના ઉત્કર્ષ માટે ધર્મની તથા અધર્મની વૃદ્ધિ કરવાને યત્ન કરવા માંડે છે; એટલે પ્રજાઓમાં વધ, બંધન તથા રોગ આદિ કલેશોની ભારે પીડા થાય છે. એ જોઈને કાયર થયેલા ભગવાન બ્રહ્મા કમળ ઉપર બેસીને વિચાર કરે છે. ' મનમાં સંકલ્પમાત્રથી જ આ સૃષ્ટિરૂપી વિચિત્ર ચિત્ર ઉત્પન્ન થયું છે. મોટા વિસ્તારવાળી, તે તે વ્યવહારોના વિકારોવાળી, રુદ્ર, વિષ્ણુ તથા ઈન્દ્ર આદિ દેવતાઓવાળી અને પર્વતોથી, સમુદ્રોથી, પાતાળોથી, પૃથ્વીથી, અંતરીક્ષથી, દિશાઓથી તથા સ્વર્ગ આદિ ભુવનોથી ભરપૂર થયેલા પ્રદેશોવાળી, આ સૃષ્ટિ મેં કેવળ ભારેભારે સંકલ્પોની જાળથી જ ચારે બાજુ ફેલાવી છે. હવે તો હું આ સંકલ્પોને ઉછાળવાની પદ્ધતિથી કાયર થઈ ગયો છું. આવો નિશ્ચય કરીને કલ્પનાઓરૂપી અનર્થોના સંકટમાંથી વિરામ પામી (સંકલ્પો કરવા છોડી દઈને), તે બ્રહ્મા પોતાના મનથી પોતાના સ્વરૂપભૂત અનાદિ પરબ્રહ્મનું અનુસંધાન કરવા માંડે છે. આમ અનુસંધાનના પ્રભાવથી બ્રહ્મા શાંત થાય છે, તેમનું મન ગળાઈ જાય છે અને જેમ થાકેલો પુરુષ ગુપ્ત સ્થળમાં કરેલા શયનમાં વિશ્રાંતિ ભોગવે છે, તેમ તે કેવળ પરબ્રહ્મના જ પ્રકાશવાળા ધ્યાનમાં વિશ્રાંતિ ભોગવે છે. મમતાથી તથા અહંતાથી રહિત થયેલા અને ધ્યાનથી પરમ શાંતિને પ્રાપ્ત થયેલા તે બ્રહ્મા પવન વિનાના સમુદ્રની જેમ પોતે પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહે છે. પછી જેમ સમુદ્ર પાણીના ચલનથી પોતાનું નિશ્ચળપણું છોડી દે છે, તેમ કોઈ સમયે બ્રહ્મા વૃત્તિના ચલનને લીધે એકાગ્રતારૂપી ધ્યાન કરવું છોડી દે છે. ધ્યાન છોડીને બ્રહ્મા અનેક સુખ–દુઃખોથી ઘેરાયેલા, સેંકડો આશાઓરૂપી પાશોથી બંધાયેલા અને રાગદ્વેષ તથા ભયથી આતુર થયેલા સંસારનો વિચાર કરવા લાગે છે. આમ વિચાર કરી અને પ્રાણીઓની કષ્ટમય સ્થિતિ જોઈને બ્રહ્માનું મન દયાથી ઊભરાઈ જાય છે, એટલે તો પ્રાણીઓનું કલ્યાણ કરવા માટે અને મુકિતનો માર્ગ દેખાડવા માટે ગંભીર અર્થોવાળાં તેમ જ બ્રહ્મજ્ઞાનથી ભળેલાં અનેક પ્રકારનાં શાસ્ત્રો રચે છે. તે વેદોનો તથા વેદોનાં અંગોનો સંગ્રહ કરે છે અને પુરાણ આદિ બીજાં શાસ્ત્રોને પણ રચે છે. જગતની ચેષ્ટા જોઈને તે પ્રમાણે શાસ્ત્રોરૂપી મર્યાદાનું સ્થાપન કર્યા પછી, બ્રહ્મા વળી તે આપદાઓમાંથી નીકળી કમળની ઉપર સ્થિરતાથી બેસે છે અને આગળ પ્રમાણે ધ્યાનનો આશ્રય કરીને મંદરાચળથી રહિત થયેલા ક્ષીરસાગરની જેમ શાંતપણાથી તથા સ્વસ્થપણાથી પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહે છે. કોઈ સમયે એ બ્રહ્મા પોતાની વૃત્તિ સઘળા સંકલ્પોથી રહિત થયા છતાં પણ યદૃચ્છાથી કેવળ લોકોના ઉપર અનુગ્રહ કરવા સારુ વ્યવહારની રીતિને અનુસરે છે. હે રામ! એ પ્રમાણે વ્યવહારને અનુસરવાના સમયમાં પણ બ્રહ્મા અંતઃકરણથી કોઈને મિત્ર ગણીને તેના પર પ્રેમ કરતા નથી, કોઈને શત્રુ ગણીને અંતઃકરણપૂર્વક તેનો ત્યાગ કરતા નથી, શરીરનું અભિમાન

ધરતા નથી, કોઈ જાતનો વિક્ષેપ પામતા નથી, વિષયોના અનુભવની લાલચ રાખતા નથી, અહંકારના આવેશપૂર્વક કોઈનું પાલન કરતા નથી અને અહંકારના આવેશપૂર્વક કોઈનો નાશ પણ કરતા નથી; તે તો સર્વ પદાર્થોમાં અને સર્વ વૃત્તિઓમાં સમતા રાખે છે. ભરપૂર સમુદ્રની પેઠે ગંભીર રહે છે અને જીવન્મુક્તની સ્થિતિમાં જ રહે છે. કોઈ સમયે સઘળા સંકલ્પોથી રહિત કેવળ ધ્યાનમાં લાગ્યા હોવા છતાં પણ તે યદૃચ્છાથી લોકોની ઉપર અનુગ્રહ કરવાને માટે જાગ્રત થાય છે. હે મહાબુદ્ધિમાન રામ! બ્રહ્માની આ પવિત્ર સ્થિતિ મેં તમારી પાસે કહી. પ્રજાપતિઓ અને દેવવર્ગના લોકો (દેવ, ગંધર્વ તથા યક્ષ આદિ) પણ સત્ત્વગુણની અધિકતાવાળા હોવાને લીધે, આ બ્રહ્માના જેવા જીવન્મુક્તપણાને પામવાને યોગ્ય છે. સર્વ સૃષ્ટિઓના ઉપરામરૂપ પરબ્રહ્મમાં બ્રહ્માના મનની પ્રથમ કલ્પનાથી પ્રજાપતિઓ ઉત્પન્ન થયા છે અને પ્રજાપતિઓની પદવી ઉપાસનાઓના ફળરૂપ છે; એટલા માટે શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા હોવાને લીધે પ્રજાપતિઓ થોડા જ પ્રયત્નથી જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈ શકે એમ છે; તેથી તેઓ દેવવર્ગના લોકો કરતાં પણ વહેલા જીવન્મુક્તપણું પામવાને યોગ્ય છે. પ્રજાપતિઓની સૃષ્ટિ સ્થિર થયા પછી, બ્રહ્માના મનની બીજી જે કલ્પના ઉદય પામે છે, તે ચંદ્રની કળાઓ દ્વારા આકાશ તથા વાયુનો આશ્રય કરીને ઔષધિઓ તથા પાંદડાંમાં પ્રવેશે છે. પછી સોમ, ઘી અને દૂધરૂપે તે અગ્નિમાં હોમાય છે, તેમ જ અમૃતરૂપે પરિણામ પામીને પ્રજાપતિઓના ભોજનમાં આવે છે. આમ પ્રજાપતિઓના વીર્યરૂપ થઈને કોઈ દેવરૂપે, તો કોઈ યક્ષરૂપે જન્મે છે. આ દેવવર્ગની પદવી 'યજ્ઞો' નામનાં કર્મોનાં ફળરૂપ છે; એટલા માટે એ દેવવર્ગના લોકો કાંઈક મલિન અંતઃકરણવાળા હોવાને લીધે, પ્રજાપતિઓના કરતાં થોડા વધારે પ્રયત્નથી જ્ઞાનને પામી શકે એમ છે; તેથી તેઓ મોડા જીવન્મુક્તપણું પામવાને યોગ્ય છે. મનુષ્યો તો પાપ—પુણ્યના મિશ્રપણાથી ઉત્પન્ન થયા છે, માટે તેઓ વધારે મલિન અંતઃકરણવાળા છે. તેઓ જો બહુ પ્રયત્નથી સત્સંગ, ઇન્દ્રિયોનો જય તથા શ્રવણ–મનનાદિકનો જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પર્યંત અભ્યાસ કર્યા કરે, તો જ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈ શકે એમ છે. આમ તેઓ માંડ માંડ જીવન્મુક્તપણું પામે છે. પ્રજાપતિઓની, દેવવર્ગની તથા મનુષ્યની યોનિમાં પણ જે જીવ અવતર્યો હોય, તેને સજ્જનનો સંગ મળે તો તે જ જન્મનાં સજ્જનના ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે અને દુર્જનનો સંગ મળે, તો તે જ જન્મમાં દુર્જનના ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે. એટલા માટે સઘળાઓ દુર્જનના સંગથી દૂર રહી સજ્જનના સંગમાં તત્પર રહેવું યોગ્ય છે. હે રામ! આ સૃષ્ટિની સ્થિતિ એ પ્રમાણે છે. પ્રજાપતિઓની સૃષ્ટિ ઉપાસનાઓના ફળરૂપ છે, દેવવર્ગની સૃષ્ટિ યજ્ઞ આદિ કર્મોનાં ફળરૂપ છે અને મનુષ્યોની સૃષ્ટિ પાપ—પુણ્યોના મિશ્રિત ફળરૂપ છે. અનેક પ્રકારના પ્રારબ્ધોના વેગોથી, વિલાસોનાં કૌતુકોથી અને ક્રોધ આદિથી ભરેલા વ્યવહારોથી ટેકો પામેલી આ સઘળી સૃષ્ટિ પરબ્રહ્મમાં સંકલ્પોની કલ્પના ઊઠવાથી જ પ્રકટ થાય છે. ૧—૫૫

इत्थं गता स्थितिरियं किल रामभद्र सृष्टिः स्फुटप्रकटसंकटकर्मलब्धा । आविर्भवेद्विविधवेगविहारभारसंरम्भगर्भविधुता कलनापदे सा ॥ ५५ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'કમલજ-વ્યવહારવર્ણન' નામનો સર્ગ ૫૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૦ મો*

શરીરગ્રહણનો ક્રમ અને તત્ત્વજ્ઞપ્રશંસા

वसिष्ठ उवाच

**अस्मिन् भगवति ब्रह्मंश्चपलं पदमाश्रिते ।
पितामहे महाबाहो कृतसर्गव्यवस्थितौ ॥ १ ॥**

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! સર્વ લોકોના પિતામહ ભગવાન બ્રહ્મા મોટા મનરૂપ છે. તે

* આ સાઠમા સર્ગમાં બ્રહ્મમાંથી ઊઠેલા જીવોનો શરીરોનું ગ્રહણ કરવાનો જે ક્રમ છે, તે કહેવામાં આવશે અને તત્ત્વવેત્તાઓની પ્રશંસા કરવામાં આવશે.

જ્યારે સૃષ્ટિની વ્યવસ્થા કરવા લાગે છે, ત્યારે આ જગતરૂપી જૂનો રેંટ જીવિત આદિની તૃષ્ણારૂપી રજ્જુથી પોતાની રીતિ પ્રમાણે ચાલ્યા કરે છે. એ રજ્જુમાં અનેક પ્રાણીઓરૂપી ઘડાઓ પરોવાયેલા છે. બ્રહ્મથી પ્રકટ થયેલાં કેટલાંએક વ્યષ્ટિ—મનો સ્થૂળશરીરોરૂપી પાંજરાંઓમાં પ્રવેશ કરે છે. કેટલીએક વ્યષ્ટિ—મનોરૂપી ચકરીઓ વાયુથી ઊડેલા અગ્નિના ચપળ તણખાઓની જેમ માયાના સંબંધવાળા આત્મામાંથી પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલા આકાશમાં જ ભ્રમણ કર્યા કરે છે; અને કેટલાએક જીવો ઉપાધિના લયને લીધે અંદર પેસી જાય છે. હે રામ! જેમ સમુદ્રમાં તરંગો બહાર આવે છે અને અંદર પેસી જાય છે, તેમ આદિથી અંત તથા અંતથી રહિત પરબ્રહ્મમાંથી સંકલ્પને લીધે ઉત્પન્ન થતા જીવો તેમાં બહાર આવે છે અને વળી અંદર પેસી જાય છે. જેમ ધુમાડાઓ વાદળાંઓમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમ બહાર આવેલા જીવો બ્રહ્મમાં કલ્પિત થયેલા આકાશમાં પ્રવેશ કરીને તે આકાશથી તથા તેવાં જ સૂક્ષ્મ પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ તથા પ્રાણથી એકતા(લિંગશરીરોના અધ્યાસ)-ને પામે છે. જેમ પ્રચંડ દૈત્યોનો સમૂહ દેવતાઓને વશ કરી લે છે, તેમ લિંગશરીરો જીવોને વશ કરી લે છે. આ પ્રમાણે લિંગશરીરોના અધ્યાસને પામેલા જીવોમાં કેટલાએક જીવો મિશ્રિત કર્મોવાળા હોય છે. તેઓ અન્નપાનાદિક દ્વારા મનુષ્યોનાં શરીરોમાં પ્રવેશ કરીને વીર્યરૂપ થઈ તે રૂપે માતાઓના ગર્ભમાં પ્રવેશ કરીને જગતમાં જન્મ ધરે છે. તેઓ દેવ આદિના કરતાં, થોડા જ્ઞાનવાળા મનુષ્યો કહેવાય છે. જેઓએ પૂર્વજન્મમાં મુખ્યત્વે કરીને યજ્ઞાદિક કર્મો જ કરેલાં હોય, તે જીવો લિંગશરીરોનો ઉપર કહ્યા પ્રમાણે અધ્યાસ પામ્યા પછી ચંદ્રનાં કિરણોથી ક્ષીરસાગરના જેવા ગગનના આકાશમાં પ્રથમ રહે છે. પૂર્ણમંડળવાળો ચંદ્ર જેટલાં શ્વેત અને ચપળ કિરણોથી જગત પ્રકાશિત કરતો ઉદય પામે છે, તેટલાં કિરણોથી પૂર્ણ રહેનારા આકાશના ભાગમાં રહ્યા પછી તે જીવો નંદન આદિ વનોમાં પ્રવેશ કરે છે. આમ ચંદ્રનાં અતિ રમણીય ,કિરણોની સાથે, પોતે પણ દાસોની પેઠે વ્યગ્ર થઈને ચપળ પક્ષીઓની પેઠે તે વનોમાં પ્રવેશ કરે છે. પછી સૂર્યનાં તથા ચંદ્રનાં કિરણોના સંસર્ગને લીધે પોતાની મેળે રસથી પુષ્ટ થતાં આવતાં તે વનોનાં ફળોમાં તે જીવો જેમ બાળકો દૂધથી પૂર્ણ થયેલાં માતાઓનાં સ્તનોમાં સ્થિતિ બાંધે છે, તેમ ચંદ્રનાં કિરણોથી અળગા પડીને પોતાની સ્થિતિ બાંધે છે. પછી સૂર્યનાં કિરણોથી પરિપકવ થયેલાં તે ફળોનું કશ્યપ આદિ પ્રજાપતિઓ ભક્ષણ કરે છે, એટલે તે ફળોની સાથે એ પ્રજાપતિઓના પેટમાં જાય છે. આમ મૂર્ચ્છિત જેવા થયેલા એ જીવો વીર્યપણાને પ્રાપ્ત થાય છે અને વીર્યપણાને પ્રાપ્ત થઈને તેઓ અદિતિ આદિ માતાઓના ગર્ભપિંજરમાં પ્રવેશ કરીને જન્મ ધારણ કરે છે. તેઓ મનુષ્યોના કરતાં અધિક જ્ઞાનવાળા દેવો, ગંધર્વો તથા યક્ષો આદિ કહેવાય છે. જેમનામાં અંકુરો, શાખાઓ કે પાંદડાંઓ પ્રકટ ન થયાં હોય એવાં બીજો જેમ અંકુરોની, શાખાઓ તથા પાંદડાંઓની પ્રકટતાવાળા પદમાં રહે છે, તેમ જેમની વાસનાઓ સ્પષ્ટ થયેલી ન હોય એવા જીવો સ્પષ્ટ વાસનાઓવાળી માતાઓના ગર્ભપિંજરમાં રહે છે. જેમ કાષ્ઠમાં અગ્નિ રહે છે અને માટીમાં ઘડો રહે છે, તેમ માયાના સંબંધવાળા બ્રહ્મમાંથી નીકળેલા જીવો બીજા જીવોમાં રહે છે. જે જીવ પૂર્વજન્મનાં અત્યંત વૈરાગ્યવાળો હોય, એટલે જેણે સ્ત્રીઓ આદિનાં શરીરોની શોભા જોવાની લાલચ ન કરી હોય અને બીજાએ પ્રેરણા કરેલી હોવા છતાં પણ જેણે આ લોક સંબંધી અથવા પરલોક સંબંધી કર્મોમાં સકામ પ્રવૃત્તિ ન કરી હોય, તે જીવ તો દેવયોનિમાં અવતરીને પણ અત્યંત સાત્ત્વિક જ થાય છે. ત્યાં જ્ઞાન પામીને તે જીવન્મુક્તના વ્યવહારવાળો થાય છે અને તે તે જ જન્મમાં વિદેહમુક્તિને પામે છે. પણ જે જીવ સકામ કર્મો કરીને ભોગ ભોગવવાને માટે

જ દેવયોનિમાં અવતર્યો હોય, તેને અત્યંત સાત્ત્વિક નહિ, પણ તમોગુણવાળો રાજસ સાત્ત્વિક સમજવો અને તે જીવને બીજી યોનિઓમાં પણ ફેરા ફરવા પડે છે. એ ફેરાઓ જ્ઞાન મેળવીને અવશ્ય અટકાવવા યોગ્ય છે. હે રામ! હવે આ સંસારમાં જેનો છેલ્લો જન્મ જ હોય, એવા અત્યંત સાત્ત્વિક મનુષ્ય વિષે હું કહું છું, તે સાંભળો. અત્યંત સાત્ત્વિક પુરુષ તો મુખ્યત્વે કરીને પ્રતિબંધનો નાશ કરવાને માટે જ જન્મેલો હોય છે; માટે તેવા કોઈ પુરુષો કદી પણ પુનર્જન્મ લેવો પડતો નથી. હે રામ! જેઓ રાજસ કે સાત્ત્વિક હોય છે તેઓ ફરીવાર જન્મ ધારણ કરે છે, પણ અત્યંત સાત્ત્વિક પુરુષોને ફરી વાર અવતાર લેવા પડતા નથી. તેઓ તો શ્રવણાદિક ઉપાયોથી આત્મતત્ત્વનો સારી પેઠે વિચાર કરીને કેવળ પ્રતિબંધના નાશને માટે જ અવતરેલા હોય છે અને આત્મતત્ત્વનું જ બુદ્ધિથી મનન કર્યા કરે છે. હે રામ! આવી રીતે અત્યંત સદ્‌ગુણોવાળા અને મુખ્યત્વે કરીને પ્રતિબંધનો નાશ કરવાને માટે જ અવતરેલા અત્યંત સાત્ત્વિક આત્મવેત્તા પુરુષો બહુ દુર્લભ છે. હે રામ! આ રીતે આત્મવિચારના અધિકારી એવા રાજસ તથા સાત્ત્વિક જીવોના જન્મ વિષે તમારી પાસે કહ્યું, પણ જે રાક્ષસ તથા મૂંગા પશુ આદિ અનેક પ્રકારના જીવો તામસ જાતિવાળા છે, તેઓ તો સ્થાવર જેવા જ છે; માટે આ જ્ઞાનના અધિકારની વાતમાં તેઓનો વિચાર કરવો જ યોગ્ય નહિ હોવાથી તેમના જન્મ વિષે હું આ સ્થળે કહેતો નથી. હે રામ! ઉત્તમ જન્મ પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ થોડા જ મનુષ્યો અને થોડા જ દેવતાઓ સંસાર સંબંધી ભોગોમાં રુચિ પામ્યા નથી; માટે વૈરાગ્ય અત્યંત દુર્લભ છે એમ જણાય છે. જુઓ, હું પણ આત્મવિચારની પૂર્ણ યોગ્યતાને પામ્યો છું, તોપણ સત્ત્વગુણમાં કાંઈક રજોગુણનું મિશ્રણ હોવાને લીધે પૂર્ણ વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત નહિ થવાથી, હું પુરોહિતપણું કર્યા કરું છું. હે રામ! તમે વૈરાગ્ય આદિ સાધનોથી સંપન્ન છો, તોપણ પરમાત્માના પદનો વિચાર કરતા નથી, તેથી જ તમને આ સંસારની ભ્રાંતિ વધી છે; માટે તમે અહીં હમણાં જ આત્મતત્ત્વનો વિચાર કરો. વિચાર કરશો તો જે પરબ્રહ્મ છે, તે તમે જ છો એમ પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવશે. તમે વિચાર કર્યા વગર રહ્યા છો, તેથી તમને આ સંસારરૂપી મોટી આપદા વિસ્તાર પામેલી જણાય છે. વિચાર કરશો તો આ સંસાર કાંઈ છે જ નહિ અને તમે પરબ્રહ્મ છો એમ સહેજે જણાશે.

स्थितस्य ते महापदाविचार्यैवमायता ।
विचारय त्वमंजसा तदद्य चेह न क्षयम् ॥२५॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો
'શરીરગ્રહણક્રમ અને તત્ત્વજ્ઞપ્રશંસા' નામનો
સર્ગ ૬૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૧ મો*

સત્પુરુષોની પ્રશંસા અને વિવેક તથા વૈરાગ્યના ક્રમ

वसिष्ठ उवाच

ये हि राजससात्त्विक्या जाता भुवि महागुणाः ।
ते नित्यमेव मुदिताः प्रकाशाः ख इवेन्दवः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! જે પુરુષો નિષ્કામ કર્મો કરીને અથવા ઉપાસના કરીને પૃથ્વીમાં જન્મેલા હોય છે, તે મોટા સદ્‌ગુણવાળા પુરુષો સર્વદા આનંદયુક્ત જ રહે છે, જેમ આકાશમાં ચંદ્ર પ્રકાશે છે, તેમ તેઓ પૃથ્વીમાં પ્રકાશે છે. જેમ આકાશ મેલને પ્રાપ્ત થતું નથી, તેમ તેઓ ખેદને પ્રાપ્ત થતા નથી, જેમ સોનાનું કમળ રાત્રિએ પણ કરમાતું નથી, તેમ તેઓ કદી પણ શરીરમાં કરમાતા નથી. જેમ સ્થાવરો પોતાના પ્રારબ્ધના ભોગ વિના બીજું કશું કરતા નથી, તેમ તેઓ જ્ઞાનનાં સાધનો વિના બીજું કશું કરતા નથી, જેમ વૃક્ષો પોતાનાં ફળાદિકથી બીજાઓને આનંદ આપે છે, તેમ તેઓ પોતાના સદા-

* આ એકસઠમા સર્ગમાં મહાત્માઓની પ્રશંસા કરવામાં આવશે અને વિવેક તથા વૈરાગ્યના ક્રમ કહેવામાં આવશે.

ચારોથી બીજાઓને આનંદ આપે છે. હે રામ! એવા મહાત્મા પુરુષની શુકલપક્ષના ચંદ્ર જેવી સુંદર બુદ્ધિ શાંતિરૂપી અમૃતથી નિત્ય પુષ્ટ થતી જાય છે અને તેથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. જેમ ચંદ્ર કૃષ્ણપક્ષમાં પણ પોતાની શીતળતાને તજતો નથી, તેમ મહાત્મા પુરુષો આપત્તિકાળમાં પણ સૌમ્યતાને તજતા નથી. જેમ વનનાં વૃક્ષો નવા ગુચ્છોવાળી લતાથી શોભે છે, તેમ મહાત્મા પુરુષો મૈત્રી આદિ ગુણોવાળી પોતાની પ્રકૃતિથી શોભે છે. હે રામ! એ ઉત્તમ મહાત્મા પુરુષો સર્વદા તમારી પેઠે સમબુદ્ધિવાળા હોય છે, સંપૂર્ણ શાંતરસમય જ હોય છે, સૌમ્યવૃત્તિવાળા હોય છે અને તેઓ સમુદ્રની જેમ કદી પણ મર્યાદાનો ત્યાગ કરતા નથી, આથી વાસનાઓને ટાળનારી એ લોકોની પદ્ધતિને નિરંતર અનુસરવું જોઈએ. અને આપદાના સમુદ્રરૂપી સંસારની ખટપટમાં પડવું જોઈએ નહિ. જે જે રીતે રજોગુણનો ક્ષય થાય અને પોતાના આનંદ આપનારા સત્ત્વગુણના ઉદયો વધે, તે તે રીતે શાંત મનથી જગતમાં વિહાર કરવો. જેમનું મૂઢ લોકો વારંવાર ચિંતન કર્યા કરે છે એવી વિષયોની ગતિઓનો ત્યાગ કરીને વારંવાર જ્ઞાનશાસ્ત્રનો વિચાર કરવો અને તુરત મનમાં પૂરી કાળજી રાખીને જુદા જુદા પ્રકારોથી પદાર્થોના અનિત્યપણાનો વિચાર કરવો. આ લોકના ભોગોને માટે તથા પરલોકના ભોગોને માટે જગતમાં જે જે ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે, તેઓ તેમ જ તે તે ક્રિયાઓના ફળરૂપ પશુ, પુત્ર, ધન તથા અપ્સરા આદિ પદાર્થો એક જાતની આપદા જ છે, પણ સંપત્તિરૂપ નથી, એમ સમજુ પુરુષે ભાવના કર્યા કરવી. હે રામ! અજ્ઞાનના વિસ્તારરૂપ મિથ્યા વિષયોના વ્યર્થ ચિંતનને છોડી દેવું અને અવિનાશી પદાર્થરૂપ પોતાના સ્વરૂપનું સારી રીતે અનુસંધાન કર્યા કરવું. સદ્‌ગુરુના ઉપદેશથી અને સજ્જનોના સમાગમથી 'હું કોણ છું અને આ સંસારનો આડંબર કેમ થયો છે' એ વિષે પ્રયત્નપૂર્વક વિચાર કરવો, કર્મોમાં ડૂબવું નહિ અને દુષ્ટની સાથે સહવાસ કરવો નહિ 'સંસારમાં સઘળા પ્રિય પદાર્થોનો નાશ અવશ્ય થવાનો છે' એમ જોયા કરવું અને જેમ મયૂર મેઘને અનુસરે છે, તેમ સજ્જનને જ અનુસરવું. અહંકાર, દેહ અને પુત્રાદિક સંસાર એ ત્રણ વહાણ વિનાના સમુદ્ર સમાન છે. તેમની વાસનાને છોડી દઈને સત્ય પરબ્રહ્મનું જ અવલોકન કરવું. પુત્રાદિકની વાસનાને ત્યજી દેવી તેમ જ અસ્થિર શરીરની વાસનાને પણ ત્યજી દેવી અને મોતીઓમાં તંતુની પેઠે સઘળા દેહોમાં પરોવાયેલા અત્યંત શુભ સાક્ષી પરમ ચૈતન્યનું અવલોકન કરવું. જેમ દોરામાં મણિઓનો સમૂહ પરોવાયેલો હોય છે, તેમ નિત્ય વિસ્તીર્ણ, સર્વમાં રહેલા અને સર્વના અધિષ્ઠાનભૂત મહામંગલ પરબ્રહ્મમાં આ સઘળું બ્રહ્માંડ પરોવાયેલું છે. આકાશના શણગારરૂપ અને અત્યંત મોટા વિસ્તારવાળા સૂર્યમાં જે ચૈતન્ય છે, તે જ ચૈતન્ય ધરતીના ઝીણા દરની અંદર રહેલા કીડામાં છે. જેમ વાસ્તવિક રીતે જોતાં ઘટાકાશોનો મહાકાશથી કશો ભેદ નથી, તેમ શરીરોમાં રહેલા જીવોનો પરમાત્માથી કશો ભેદ નથી. જેમ સર્વ પ્રાણીઓના અનુભવમાં આવતા પદાર્થો અનેક છે; પણ તે પદાર્થોમાં મધુર, અમ્લ, લવણ, કટુ, કષાય અને તિક્ત એ નામના રસો ૭ જ છે, તેમ પ્રાણીઓ અનેક છે, પણ તેઓમાં ચૈતન્ય એક જ છે. સર્વદા એકરૂપ સત્ય પરબ્રહ્મ વિના બીજું કાંઈ છે જ નહિ; માટે 'આ જન્મ્યો અને આ નાશ પામ્યો' એવી તમને જે પ્રતીતિ થાય છે તે ખોટી જ છે. હે રામ! ઉત્પન્ન થઈને નાશ પામે એવી કોઈ વસ્તુ સાચી છે જ નહિ. આ જગત આભાસમાત્ર (દેખાવમાત્ર) જ છે, માટે ઝાંઝવાનાં પાણીની જેમ સત્ પણ નથી, અસત્ પણ નથી, પરંતુ અનિર્વચનીય (નિરૂપણ કરવાને અશક્ય) જ છે. જ્યાં સુધી મોક્ષ ન થયો હોય ત્યાં સુધી અશાંત ચિત્તથી સ્પષ્ટ ગ્રહણ કરવામાં આવતું હોવાથી, આ જગત પોતાના કાળમાં છે જ એટલા માટે અસત્ નથી અને મોક્ષના કાળમાં હોતું જ નથી એટલા માટે સત્ પણ નથી, આ જગત મોહની નિવૃત્તિ

થયા પછી પણ રહેતું નથી. ત્યારે મોક્ષના કાળમાં તો કયાંથી જ રહે? હે રામ! જગતરૂપી મોહજાળ અત્યંત અસત્ હોય તો છોડી દેવાનું કાંઈ રહ્યું જ નહિ; માટે જ્ઞાનથી કોને છોડી દેવાય? અને જગતરૂપી મોહજાળ અત્યંત સત્ હોય છે, તો સત્ પદાર્થ જ્ઞાનથી ટળતો નથી, માટે જ્ઞાનથી કોને ટાળી શકાય? જગત જો સત્ પણ હોય અને અસત્ પણ હોય, તો જ જ્ઞાનની સફળતા થાય છે આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, જગત રજ્જુ—સર્પાદિકની જેમ અનિર્વચનીય અધ્યાસરૂપી સંગતિથી જ મોહમાં કારણરૂપ થાય છે. હે રામ! જો 'જગત મુદ્દલ છે જ નહિ' એમ માનો તો મોહ એ કશો પદાર્થ જ નથી. હવે 'જગત છે' એમ માનો, તોપણ તેમાં મોહ પામવા જેવી કશી યોગ્યતા નથી. એટલા માટે તમે આકાશની પેઠે દેહાદિકની જન્મમરણ આદિ સ્થિતિઓમાં સર્વદા અત્યંત સમાન અને નિર્વિકાર જ રહો. ૧—૨૪

असति जगति किं किलेह मोहः सति च किमङ्ग विमोहकारणं तत्। जननमरणसंस्थितिष्वतस्त्वं भव खमिवातिसमः सदोपशान्तः॥२५

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'જનનમરણસંસ્થિતિ' નામનો સર્ગ ૬૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૨ મો*

સત્સંગથી તથા પુરુષાર્થથી ઉત્તમ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે

वसिष्ठ उवाच

धीरो विचारवान् साक्षादादावेव महाधिया। शास्त्रेण विदुषा शास्त्रं सुजनेन विचारयेत्॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! મોટી બુદ્ધિવાળા પુરુષે વિચાર કરવાની ચાતુરી મેળવીને, તેમ જ દુઃખોને સહન કરવાની ટેવ પાડીને શાસ્ત્રમાં કહેલી પદ્ધતિ પ્રમાણે સુજનતાવાળા વિદ્વાન ગુરુની સાથે, પ્રથમ શાસ્ત્રનો વિચાર કરવો. શાસ્ત્રના અર્થના અભ્યાસથી, સુજનોના સંગના અભ્યાસથી અને વૈરાગ્યાદિના અભ્યાસથી સંસ્કાર પામેલો પુરુષ સ્વરૂપના જ્ઞાનને પાત્ર થઈ તમારી જેમ શોભે છે. તમે ઉદાર આચારવાળા છો, ધીર છો, ગુણોના સમૂહના ભંડારરૂપ છો અને મનના સૃષ્ટિરૂપી મેલથી રહિત થઈને દુઃખથી મુક્ત થયા છો. તમે સંસારની વાસનાથી મુક્ત થઈને અને ઉત્તમ જ્ઞાનથી યુક્ત થઈને, વાદળાં વિનાના શરદઋતુના આકાશની જેમ સ્વચ્છ થયા છો, એમ હું ધારું છું. તમે ઉત્તમ પદ્ધતિવાળા થયા છો. તમારી પદ્ધતિને પૃથ્વીમાં હવે બીજા પુરુષો પણ રાગ—દ્વેષ વિનાની વૃત્તિથી અનુસરશે. મન જો બાહ્ય પદાર્થોની ચિંતાથી રહિત થયેલું હોય, બ્રહ્માકારે પરિણામ પામવારૂપ ચાતુરીથી યુક્ત થયેલું હોય અને મુક્તપુરુષો ધારે તે પ્રમાણે દ્વૈતના વિભાગોથી રહિત થયેલું હોય, તો તે મુક્ત જ છે. એમાં સંશય નથી. બહારથી લોકોને અનુસરતા આચારવાળા પણ મનમાં, રાગ—દ્વેષ વિનાના જે બુદ્ધિમાન લોકો જ્ઞાનરૂપી વહાણ લઈને ફરશે, તેઓ સંસારરૂપી સમુદ્રને તરી જશે. જે પુરુષ તમારા જેવી બુદ્ધિવાળો, સમદૃષ્ટિવાળો, સુજન અને સદ્વિચારવાળો હોય, તે પુરુષ મારા કહેલા જ્ઞાન સંબંધી વિચારોને યોગ્ય છે. તમે બહારથી લોકોના વ્યવહારને અનુસરો અને અંદરથી સઘળી તૃષ્ણાઓનો ત્યાગ કરીને દેહના જીવન પર્યંત રાગદ્વેષ વગરની વૃત્તિથી રહો. જેમ બીજા ગુણવાન પુરુષો પરમ શાંતિ પામ્યા છે, તેમ તમે પરમ શાંતિ પામો. જેઓ શિયાળવાંની પેઠે સ્વાર્થ સાધવાના ડહાપણથી બીજાઓને ઠગનારા છે અને જેઓ બાળકની પેઠે ઈચ્છવામાં આવે એવું આચરણ કરનારા છે, તેમનો મનમાં વિચાર જ કરવો નહિ. જે પુરુષ [1]શુદ્ધ, સાત્ત્વિક જન્મવાળા જીવન્મુક્તના ખરેખરા સ્વભાવોને સંપાદન કરે છે. તે જીવન્મુક્તિપણાને

* આ બાસઠમા સર્ગમાં રામમાં શાસ્ત્રોક્ત સઘળા ગુણોની સંપત્તિ થયાનું અને બીજા સાધારણ પુરુષને પણ સત્સંગથી તથા પ્રયત્નથી ઉત્તમ સ્થિતિ મળવાનું કહેવામાં આવશે.

પામે છે અને ફરીવાર જન્મ ધારણ કરતો નથી. તેનું આ શરીર છેલ્લું જ છે. પુરુષ પોતે બીજી જાતિમાં ઉત્પન્ન થયેલો હોય, છતાં તે સર્વદા જે જાતિના તે ગુણોનું સેવન કરે છે, તે જાતિને તે ક્ષણમાત્રમાં પ્રાપ્ત થાય છે. તે રજસ કે તામસ જાતિવાળો હોય, તોપણ સાત્ત્વિક જાતિવાળાઓના ગુણોનું જો સર્વદા સેવન કરે છે, તો તે સાત્ત્વિક થઈ જાય છે. જોકે કર્મોને વશ રહેનારાં મનુષ્યો સઘળા પૂર્વજન્મના સંસ્કારોને જ પ્રાપ્ત થાય છે, તોપણ મોક્ષ પામવાનો પુરુષાર્થ કરવાનું મૂકી દેવું નહિ; કેમ કે મોટા મોટા રાજાઓનાં સૈન્યો પણ પુરુષાર્થથી જિતાય છે. જેમ બિચારી ગાયને કાદવમાંથી કાઢવામાં આવે છે, તેમ તમોગુણવાળી કે રજોગુણવાળી બીજી જાતિઓમાં જન્મ આવ્યો હોય તોપણ ધીરજ રાખીને, બુદ્ધિને વિષયોરૂપી કાદવમાંથી કાઢવી. સત્પુરુષો પોતાના વિવેકને લીધે સાત્ત્વિક જાતિને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. હે રામ! ચિત્તરૂપી સ્ફટિકમણિમાં જેવો રંગ લગાવીએ તેવો રંગ લાગી જાય છે. એટલા માટે પુરુષાર્થ કરવો સફળ જ છે. અતિ ઉત્તમ ગુણો ધારણ કરનારા મુમુક્ષુ પુરુષો પુરુષાર્થથી જ જીવન્મુક્તપણાને મેળવીને છેલ્લા શરીરવાળા થયા છે. પૃથ્વીમાં, અંતરિક્ષમાં કે સ્વર્ગલોકમાં એવું કાંઈ પણ નથી કે જે ગુણવાન પુરુષ પુરુષાર્થથી ન મેળવી શકે. બ્રહ્મચર્ય, ધીરજ અને વૈરાગ્યરૂપી બળનો વેગ, એ સર્વને યુક્તિથી ગોઠવ્યા વિના તમે ધારેલું પામી શકશો નહિ. હે રામ! સત્ત્વગુણને વધારવાના ઉપાયોમાં એકાગ્રતાવાળી બુદ્ધિ વડે તમે આ અત્યંત હિતરૂપ-એવા આત્મજ્ઞાનને સ્થિર કરીને, શોકરહિત થાઓ. તમારી પદવીને અનુસરવાથી બીજા અધિકારી લોકો પણ શોકરહિત થશે તથા મુક્ત થશે. હે રામ! તમને વિવેકના મોટા મહિમાવાળો અને વિસ્તાર પામેલા સઘળા સદ્ગુણોથી શોભતો આ છેલ્લો જન્મ પ્રાપ્ત થયો છે; માટે તેમાં તમે જીવન્મુક્તની પદ્ધતિમાં સ્થિતિ કરો. આ સંસારના સંગરૂપ મોહથી થયેલી ચિંતા તમારા મનમાં સ્થિતિ કરો નહિ. ૧—૨૧

पाश्चात्यजन्मनि विवेकमहामहिम्ना युक्ते त्वयि प्रसृतसर्वगुणाभिरामे । सत्त्वस्थकर्मणि पदं कुरु रामभद्र मैषा करोतु भवसंगविमोहचिंता ॥२१॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'પૌરુષપ્રશંસા' નામનો સર્ગ ૬૨ મો સમાપ્ત

स्थिति-प्रकरण समाप्त

॥ आदिकवि श्रीवाल्मीकिमुनीप्रणीत ॥

श्रीयोगवासिष्ठ

महारामायण

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર

५–उपशम–प्रकरण

સર્ગ ૧ લો.*

મધ્યાહ્નનો શંખનાદ અને આહ્નિકવર્ણન

वसिष्ठ उवाच

अथ स्थितिप्रकरणादनंतरमिदं शृणु । उपशमप्रकरणं ज्ञातं निर्वाणकारि यत् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામચંદ્રજી! હવે સ્થિતિ-પ્રકરણ પછીનું આ ઉપશમ-પ્રકરણ સાંભળો, એ જાણવાથી મુકિત આપનારું છે.

વાલ્મીકિ બોલ્યા: વસિષ્ઠ મુનિ એ પ્રમાણે પરમ સુખ આપનારો ઉપદેશનો પ્રવાહ ચલાવતા હતા, ત્યારે શરદઋતુમાં ચળકતા તારાઓવાળા આકાશની જેમ સઘળી સભા નિશ્ચળ થઈ ગઈ હતી. જેમ વાયુ વિનાના કમળવનમાં કમળો સ્થિર દેખાય, તેમ સભાની અંદર સઘળા રાજાઓ શ્રવણની ઈચ્છાથી મૌન ધારણ કરીને સ્થિર થયેલા દેખાતા હતા. જેમના મદનું તથા મોહનું બળ સારી રીતે ઓછું થઈ ગયું હતું તેવી ચામર ઢોળનારી સુંદરીઓ જાણે લાંબો સમય જોગણ થયેલી હોય, તેમ અંતઃકરણમાં વધારે ને વધારે શાંતિ પામતી જતી હતી. જેમ પક્ષીઓ પોતાનો ફડફડાટ છોડી દઈને વૃક્ષોમાં ગુપચુપ રહે છે, તેમ એ સુંદરીઓના હસ્તરૂપી કમળોમાં રહેલા ચામરરૂપી હંસો, પોતાના ચલણના શબ્દોને ત્યજી દઈને જાણે શ્રવણમાં એકાગ્રતાથી ગુપચુપ થઈ રહ્યા હોય એવા લાગતા હતા. વિચારની પદ્ધતિને જાણનારા રાજાઓ પોતપોતાના નાકની અણીઓ ઉપર તર્જની આંગળીની અણીઓ ધરીને જ્ઞાનના વિષયનો વિચાર કરતાં હતા. જેમ

* આ પહેલા સર્ગમાં મધ્યાહ્નનો શંખનાદ સાંભળી વસિષ્ઠે સંધ્યા આદિ આહ્નિક કર્મો કર્યાની અને રાત્રિએ વિશ્વામિત્રે વસિષ્ઠની સાથે રહ્યાની કથા કહેવામાં આવશે.

સૂર્યનો ઉદય થતાં આકાશ અંધકારને છોડી દે છે, તેમ ઉપદેશનો ઉદય થતાં રામે અજ્ઞાન છોડી દીધું હતું અને તે પ્રભાતકાળના કમળની જેમ પ્રફુલ્લિત થયા હતા. જેમ મોર વૃષ્ટિથી ભીંજાઈને મેઘની ગર્જના સાંભળ્યા કરે છે, તેમ દશરથ-રાજા પ્રેમથી ભીંજાઈને વસિષ્ઠ મુનિની વાતો સાંભળતા હતા. 'સારણ' નામનો મંત્રી વાંદરા જેવા પોતાના ચંચળ મનને યત્નપૂર્વક સર્વ ભોગોમાંથી પાછું વાળીને ઉપદેશનું શ્રવણ કરતો હતો. ચંદ્રની કળા જેવા નિર્મળ અને વિચારની પદ્ધતિમાં ભારે વિચક્ષણતા ધરાવનારા લક્ષ્મણજી વસિષ્ઠનાં વચનોથી આત્મતત્ત્વ પોતાના જાણ-વામાં આવતાં હૃદયમાં તેનો અનુભવ કરવા લાગ્યા હતા. શત્રુઓને હણનારા શત્રુઘ્ન ચિત્તથી પૂર્ણ થઈને તથા અત્યંત આનંદ પામીને પૂર્ણિ-માના ચંદ્ર જેવા શોભતા હતા. 'સુમિત્ર' નામનો મંત્રી ઘણી ખટપટોના અભ્યાસવાળું પોતાનું મન ઉપદેશના બળથી પોતાને વશ થતાં પ્રભાત કાળના કમળની પેઠે પ્રફુલ્લિત હૃદયવાળો થઈ ગયો હતો. તે સભામાં બેઠેલા બીજા લોકો, મુનિ-ઓ તથા બીજા રાજાઓ પણ પોતાનાં ચિત્તરૂપી રત્નો સારી પેઠે ધોવાયાને લીધે પ્રફુલ્લિત જેવા થઈ ગયા હતા. આ સમયમાં મધ્યાહ્નકાળ થતાં, તે સમયને સૂચવનારા શંખોનો સઘળી દિશાઓને પૂરનારો અને પ્રલયકાળનાં વાદળાંઓ તથા સમુદ્રોની ગર્જના જેવો ગંભીર ભારે પ્રબળ શબ્દ ઊઠયો. મેઘના નાદથી કોયલ પક્ષીના શબ્દો જેમ ઢંકાઈ જાય છે, તેમ એ શંખોના મોટા નાદથી વસિષ્ઠ મુનિની વાણી ઢંકાઈ ગઈ. પછી વસિષ્ઠ મુનિએ સભામાં પોતાના વ્યાખ્યાનને બંધ પાડયું. પોતાના ગુણના ચમત્કારની બીજા-ઓના મનમાં છાપ ન પડે એવા સમયમાં કયો મહાત્મા પુરુષ પોતાના ગુણને પ્રકટ કરે? મધ્યાહ્નકાળનો શંખનાદ સાંભળી, જરા વાર વિસામો લઈને વસિષ્ઠ મુનિએ મોટો કોલાહલ શાંત થયા પછી રામચંદ્રજીને કહ્યું કે, 'હે રામ! હે શત્રુઓનું મર્દન કરનારા! આજ તો આટલે સુધી જ વ્યાખ્યાન કહેવાનું હતું, તે મેં તમને કહ્યું. હવે બીજું જે કહેવાનું છે તે સવારે કહીશ. મધ્યાહ્નકાળમાં બ્રાહ્મણોને સ્નાનસંધ્યાદિક જે કર્મો શાસ્ત્રના નિયમથી પ્રાપ્ત થાય છે, તેમાં સમય ગુમાવવો યોગ્ય નથી, એટલા માટે મારે પણ આ સમયમાં તે કર્મો કરવાં છે. હે સદાચારમાં વિચક્ષણ રામ! તમે પણ ઊઠો અને આચારથી પ્રાપ્ત થયેલી તે સ્નાન, દાન તથા દેવાર્ચન આદિ શુભ ક્રિયાઓ કરો.' આ પ્રમાણે વસિષ્ઠ મુનિ બોલ્યા, એટલે જેમ સૂર્યનારાયણ ચંદ્રની સાથે તથા નક્ષત્રોની સાથે ઉદયાચળના શિખરમાંથી ઊઠે તેમ મહારાજ દશરથ વસિષ્ઠ મુનિની સાથે તથા બીજા સભાસદોની સાથે સભામાંથી ઊઠયા. આમ તેઓ ઊઠયા એટલે જેમ નેત્રો સરખા ભ્રમરોવાળી કમલિની, મંદ પવનનો સ્પર્શ થવાથી ચલાયમાન થાય, તેમ ભ્રમરો સરખાં નેત્રોવાળી તે સઘળી સભા સમય પ્રાપ્ત થવાથી ઊઠવા માટે ચલાયમાન થઈ. જેમ ચપળ સૂંઢોનાં મંડળથી શોભતી હાથીઓની સેના અસ્તાચળમાંથી ઊઠે, તેમ પુષ્પોના મુકુટોમાંથી ઊડતા ભ્રમરોનાં મંડળથી શોભી રહેલી એ સભા એ સ્થાનમાંથી ઊઠી. ઊઠવાના સંભ્રમને લીધે પરસ્પરનાં અંગો ભીંસાયાં, તેથી બાજુબંધો ઘસાયા અને માણિ-ક્યોની કાંતિ ચારે બાજુ ફેલાઈ રહી, આથી ત્યાં રાતાં વાદળાંવાળા સંધ્યાકાળના જેવો દેખાવ થઈ રહ્યો. ત્યાં પુષ્પોનાં આભૂષણોમાંથી નીકળી-ને ભમવા લાગેલા ભ્રમરો ગુંજારવ મચાવી રહ્યા અને મુકુટોમાં જડેલાં મોટાં પ્રકાશવાળાં રત્નોની પ્રભાથી સર્વનાં વસ્ત્રો ઇન્દ્રધનુષ જેવા વિચિત્ર રંગોવાળાં દેખાવા લાગ્યાં. જેમ લતાઓનાં પાંદડાં-ઓમાં સુંદર મંજરીઓવાળી વનોની પંક્તિ પોતામાં રહેલા મોટામોટા હાથીઓના મંડળના ઊઠવાના સંભ્રમથી શોભે, તેમ સ્ત્રીઓના હસ્તોમાં શોભતા સુંદર ચામરોવાળી તે સભા મોટા મોટા સભાસદોના ઊઠવાના સંભ્રમથી શોભવા લાગી. કડાંઓની ચળકતી કાંતિઓથી સભાસદોનાં વસ્ત્રો પરસ્પર રાતાં થઈ ગયાં હતાં, તેથી એ સભા

પવનથી ઊડેલાં પુષ્પોવાળી મંદારની વનરાજીની જેમ શોભતી હતી. સઘળી દિશાઓમાં હિમકણ જેવી કર્પૂરની કણીઓ ઘાટી રીતે ફેલાઈ હતી, તેથી એ સભા જાણે ધોળાં વાદળાંવાળી શરદઋતુ સર્વત્ર ફેલાયેલી હોય એવી જણાતી હતી. સભાસદોના મુકુટોમાં જડેલા ચકચકિત ઈન્દ્રનીલમણિઓની કાંતિથી આકાશભાગ શ્યામ થઈ ગયો હતો અને સઘળાં કાર્યો સમેટાઈ ગયાં હતાં; તેથી તે સભા પ્રફુલ્લિત નીલકમળોવાળા અને જેમાં સઘળાં કાર્યો આટોપી લેવામાં આવે છે, એવા સંધ્યાકાળ જેવી જણાતી હતી. રત્નોનાં કિરણોથી વ્યાપ્ત થયેલાં મુખોવાળી અને સારસ પક્ષીઓના જેવાં સ્ત્રીઓનાં નૂપુરોના શબ્દોવાળી એ સભા, ત્યારે જળથી વ્યાપ્ત થયેલાં કમળોવાળી અને ભ્રમરોના ગુંજારવોવાળી કનલિનીની જેમ શોભતી હતી. સેંકડો રાજાઓના ઊઠવાના સંભ્રમોથી વ્યાકુળ થયેલી એ મોટી સભા, અનેક પ્રાણીઓના સંભ્રમથી વ્યાકુળ થયેલી નવી સૃષ્ટિની જેમ ઊઠી હતી. જેમ રત્નોની પ્રભા વડે ઈન્દ્રધનુષ જેવા કરેલા તરંગો સમુદ્રમાંથી નીકળે, તેમ રત્નોના જુદા જુદા રંગના પ્રકાશોએ ઈન્દ્રધનુષ જેવા કરેલા તે તે રાજાઓ, દશરથ રાજાને પ્રણામ કરીને રાજમંદિરમાંથી નીકળ્યા. ઉપદેશના રસને જાણવામાં બહુ વિચક્ષણતાવાળા સુમંત્ર અને બીજા મંત્રીઓ વસિષ્ઠ મુનિને તથા દશરથ રાજાને પ્રણામ કરીને નાહવા માટે ગયા. વામદેવ આદિ તથા વિશ્વામિત્ર આદિ કેટલાએક ઋષિઓ વસિષ્ઠને અગ્રણી કરીને રાજાની આજ્ઞા લેવા માટે ઊભા રહ્યા. શત્રુદમન દશરથરાજે એ મુનિવૃંદનો સત્કાર કર્યો અને પછી તેમની આજ્ઞા લઈને તે પોતાનાં નિયમિત કાર્યો કરવા માટે ત્યાંથી પધારી ગયા. સવારે વહેલા આવવાનો નિશ્ચય કરીને વનવાસીઓ વનમાં ગયા, આકાશનિવાસીઓ આકાશમાં ગયા અને નગરજનો નગરમાં ગયા. દશરથ રાજાએ અને વસિષ્ઠ મુનિએ પ્રેમપૂર્વક પ્રાર્થના કરવાને લીધે મહાત્મા વિશ્વામિત્ર મુનિએ તો વસિષ્ઠના ઘરમાં જ રાત્રિ રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. જેમ દેવતાઓ વડે અનુસરાતા બ્રહ્મા બ્રહ્મલોકમાં પધારે, તેમ શ્રીમાન વસિષ્ઠ મુનિ પોતાના આશ્રમમાં પધાર્યા. મોટા મોટા બ્રાહ્મણો, રાજાઓ, મુનિઓ તથા દશરથરાજાના રામ આદિ સઘળા કુમારો તેમની પાછળ ચાલ્યા આવતા હતા અને સર્વ લોકો તેમને પ્રણામ કરતા હતા. પછી ત્યાં આવી વસિષ્ઠ મુનિએ ચરણની સમીપમાં પ્રણામ કરતા રામ આદિ સઘળા રાજકુમારોને ત્યાંથી પાછા વિદાય કર્યા. ઉદાર ધૈર્યવાળા વસિષ્ઠ મુનિએ ઉત્તમ ગુણોવાળા દેવલોકોને, મનુષ્યલોકોને તથા નાગલોકોને અનુક્રમે ત્યાંથી વિદાય કર્યા. પછી પોતાના ઘરમાં પ્રવેશ કરીને, તેમણે બ્રાહ્મણોએ અવશ્ય કરવા યોગ્ય એવી નિત્યની દૈનિક ક્રિયા કરી. ૧—૪૧

नभश्चरान्धरणिचरानघश्चरान्विसृज्य संस्तुतगुणगोचरांश्च तान्। यथाक्रमं स्वगृहमुदारसत्त्ववांश्चकार तां द्विजजनवासरक्रियाम् ॥१४॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'આહ્નિકવર્ણન' નામનો સર્ગ ૧ લો સમાપ્ત

સર્ગ ૨ જો*

રામચંદ્રજીએ રાત્રિમાં કરેલો વિચાર

श्रीवाल्मीकिरुवाच

ते समेत्य गृहं गत्वा राजपुत्राः शशित्विषः। चक्रुः सर्वमशेषेण स्वसद्मसु दिनक्रमम् ॥१॥

વાલ્મીકિ બોલ્યા : ચંદ્રના જેવી કાંતિવાળા એ રાજકુમારો એકસાથે થઈને ઘેર ગયા અને ત્યાં પોતપોતાનાં ઘરોમાં અનુક્રમથી સઘળું નિત્યકર્મ કર્યું. વસિષ્ઠે, રામચંદ્રજીએ, રાજાઓએ, મુનિઓએ અને બીજા બ્રાહ્મણોએ પણ પોતપોતાનાં ઘરોમાં તથા ઘરોની બહાર પણ આ પ્રમાણે પોતાનાં કાર્યો કર્યાં. તેમણે

---

* આ બીજા સર્ગમાં આહ્નિકની ક્રિયા રામચંદ્રજીએ કરેલો વિચાર અને સાંભળેલા વિચારમાં સ્થિરતાને માટે કરેલી બુદ્ધિની પ્રાર્થના એટલા વિષયો કહેવામાં આવશે.

કમળોથી, કલ્હારોથી, કુમુદોથી, ચક્રવાક પક્ષીઓ-થી, હંસોથી તથા સારસોથી મનનું આકર્ષણ-કરનારાં, જળાશયોમાં સ્નાન કર્યાં. તેમણે બ્રાહ્મણોને ગાયોનાં, પૃથ્વીનાં, તલનાં, સુવર્ણનાં, શયનોનાં, આસનોનાં, પાત્રોનાં અને વસ્ત્રોનાં દાન દીધાં. તેમણે સુવર્ણોથી તથા રત્નોથી વિચિત્ર-તાવાળાં દેવાલયોમાં અને પોતાનાં ઘરોમાં વિષ્ણુ, શિવ, અગ્નિ અને સૂર્ય ઈત્યાદિક દેવતાઓનાં પૂજન કર્યાં. પછી તેમણે પુત્રો, પૌત્રો, સંબંધી-ઓ, જાતિઓ, બંધુઓ અને મિત્રો—એ સર્વની સાથે યોગ્ય રીતે સુંદર ભોજન કર્યાં. એ નગરમાં સભાસદો એટલી ક્રિયાઓને પહોંચ્યા, તેટલામાં દિવસ કેવળ આઠમા ભાગે જ બાકી રહ્યો, આથી તે આંખો અને જોતાં ગમે નહિ એવો થયો. હવે તેમણે તે સાયંકાળ સુધીમાં જે જે કાર્યો કરવાં જોઈએ તે તે કાર્યો કર્યાં; તેટલામાં તો સૂર્ય પોતાનાં કિરણોની સાથે અસ્ત પામ્યો. સૂર્ય અસ્ત પામતાં, સર્વ લોકોએ સંધ્યાવંદન કર્યાં, અઘમર્ષણ મંત્રોના સારી રીતે જપ કર્યા, પવિત્ર સ્તોત્રના પાઠ કર્યા. અને મનોહર ગાથાઓનાં ગાયન કર્યાં. પછી જેમ પૂર્વદિશાના તાપને હરનારી ચાંદની સમુદ્રમાંથી ઉદય પામે છે, તેમ સ્ત્રીઓના શોકને હરનારી રાત્રિ સાયંકાળમાંથી ઉદય પામી. પછી રઘુવંશી રાજકુમારો ધીરેધીરે શયનોમાં પોઢયા. તે શય-નોમાં પુષ્પો બિછાવ્યાં હતાં, કપૂરનાં ચૂર્ણો ભભરાવ્યાં હતાં અને તે લાંબાં થયેલાં ચંદ્રનાં કિરણોની જેમ રમણીય હતાં. એક રામ સિવાય બીજા લોકોને તે સુંદર રાત્રિ તે તે નિદ્રા આદિ વ્યવહારો કરવાથી બે ઘડીની પેઠે વહી ગઈ. જેમ હાથીનું બચ્ચું પોતાની માતાનું ચિંતવન કરતું રહે, તેમ રામ તો વસિષ્ઠ મુનિનાં તે મધુર અને ઉદાર વચનોની પંક્તિનું નીચે પ્રમાણે ચિંતવન કરતા જ શયનમાં બેઠા રહ્યા. 'આ સંસારનું ભ્રમણ જોવામાં આવે છે એ તે શું? આ સઘળા લોકો કેમ થયા છે? વિચિત્ર પ્રાણીઓ જન્મ-મરણ કેમ પામ્યા કરે છે? મનનું રૂપ કેવું છે? મન શી રીતે શાંત થાય? આ માયા શાથી ઊઠી છે તથા તે કેમ બંધ પડે છે? માયાની નિવૃત્તિ થાય તો તેથી શો લાભ છે અથવા શી અડચણ છે? વ્યાપક આત્મામાં જગતરૂપી સંકોચ કેમ આવ્યો? મહાત્મા વસિષ્ઠ મુનિએ મનના ક્ષય વિષે ઈન્દ્રિયોને જીતવા વિષે અને આત્મા વિષે શું કહ્યું હતું? આત્મા જ જીવ, ચિત્ત, મન તથા માયા આદિ વિસ્તારવાળાં રૂપથી આ ખોટા સંસારને બનાવે છે. કેવળ સંકલ્પરૂપી તાંતણાથી જ બંધાયેલા એ ચિત્ત આદિ પદાર્થો ક્ષય પામે તો જ દુ:ખની શાંતિ થાય, પણ એમનો સારી પેઠે ક્ષય કરવાને મારે શો ઉપાય કરવો? જેમ હંસ પાણીમાંથી દૂધને પાછું વાળી લે છે, તેમ હુ ભોગોરૂપી વાદળાંઓની પંક્તિઓમાં ફરનારી આ બુદ્ધિરૂપી બગલીને એ ભોગોમાંથી શી રીતે પાછી વાળું? ભોગો છોડી શકાતા નથી અને તેમને છોડયા વિના હું વિપત્તિઓને મટાડ-વામાં સમર્થ થાઉં એમ નથી. અહો! આ તો મહાસંકટ આવી પડયું છે. મારે બ્રહ્મને પામવાનું છે તે બ્રહ્મ મનનો ક્ષય થવાથી જ મળે એમ છે, પણ એ મન તો વિષયોમાં લાગનારું છે. જેમ મૂર્ખતાને લીધે બાળકને પિશાચ કરતાં પણ પહાડ વધારે દૃઢ થઈ પડે છે, તેમ અજ્ઞાનને લીધે એ મન પહાડ કરતાં પણ દૃઢ થઈ પડયું છે. જેમ યુવાન સ્ત્રી પોતાના પ્રિયતમને પામ્યા પછી કોઈનું સ્મરણ કરતી નથી, તેમ મારી બુદ્ધિ સંસારના સંભ્રમને છોડી દઈને પરમાત્માને પ્રાપ્ત થશે, ત્યારે બીજા કોઈનું પણ સ્મરણ કરશે નહિ. સઘળા વેગોને તથા વિષયો સંબંધી સઘળાં કૌતુ-કોને છોડી દઈને મારું પવિત્ર મન નિર્દોષ આત્મ-પદમાં કયારે વિશ્રાંતિ લેશે? જીવન્મુક્તિનું પદ સઘળી કળાઓથી સંપૂર્ણ એવા ચંદ્રમા કરતાં પણ વધારે શીતળ છે. તેમાં અત્યંત દૃઢ સ્થિતિ પામીને હું કયારે જગતમાં ફરીશ? જેમ તરંગ પોતાના કલ્પિત રૂપને છોડી દઈ જળમાં લીન થઈને શાંત થાય છે, તેમ મારું મન પોતાના કલ્પિત રૂપને છોડી દઈ આત્મામાં લીન થઈને કયારે શાંત થશે? તૃષ્ણારૂપી તરંગોએ વ્યાકુળ

કરેલા અને આશાઓરૂપી મગરોના સમૂહવાળા સંસારરૂપી સમુદ્રને તરીને હું ક્યારે સંતાપથી રહિત થઈશ? આત્મજ્ઞાનમાં વિચક્ષણતા પામીને અને સર્વમાં બ્રહ્મદૃષ્ટિ રાખીને, ઉપશમથી શુદ્ધપણાવાળી જીવન્મુક્તની સ્થિતિમાં મને ક્યારે શોકરહિતપણે રહેવાનું મળશે? સઘળાં અંગોને તપાવનારો અને સઘળી ધાતુઓમાં (રુધિર આદિ ધાતુઓમાં અને સુવર્ણઆદિ ધાતુઓમાં) લાગુ થવાથી ભારે ત્રાસ આપનારો આ મોહરૂપી જીર્ણજ્વર ક્યારે નાશ પામશે? મારું મન વાયુ વગરના સ્થળમાં રહેલા દીવાની શિખાની પેઠે ભ્રમરને ત્યજી દઈને અને અત્યંત પ્રકાશમય થઈને ક્યારે સ્થિરતા પામશે? જેમ ગરુડ પક્ષીઓ સમુદ્રોને લીલામાત્રમાં તરી જાય છે, તેમ દુષ્ટ વિષયોથી શરીરને બાળનારી મારી ઇન્દ્રિયો ક્યારે દુ:ખોને લીલામાત્રમાં તરી જશે? જેમ શરદઋતુમાં કાળો મેઘ નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ 'આ દેહ હું છું, હું રડું છું અને હું મૂઢ છું.' એવા એવા પ્રકારનો આ વ્યર્થ ભ્રમ ક્યારે નાશ પામશે? જે આત્મપદ મળવાથી બુદ્ધિ સ્વર્ગ આદિનાં સુખોને તરણાં જેવાં તુચ્છ ગણે છે, તે પદની હું માગણી કરું છું. મને એ પદ ક્યારે મળશે? હે મન! સંસારમાં રાગ વિનાના વસિષ્ઠ આદિ મહાત્માઓએ નિર્મળ બ્રહ્મવિદ્યા સંબંધી કહેલા વિચારો તારામાં સ્થિતિ કરશે કે? એ તું મને કહે. હે ચિત્ત! હું ફરી વાર દુ:ખોરૂપી અજગરોના ઝપાટામાં આવીને 'હાય બાપ, હાય મા અને હાય દીકરા!' ઈત્યાદિ વિલાપોનું પાત્ર ન બનું તો ઠીક. હે બહેન* બુદ્ધિ! હું તારો ભાઈ છું. તું મારી આ માગણીને તરત પૂરી કર. તું વસિષ્ઠ મુનિનાં વચનોનો વિચાર કર, એટલે આપણે દુ:ખોમાંથી છૂટી જઈએ. હે દીકરી!+ સુબુદ્ધિ! તારા પગમાં પડીને હું પ્રાર્થના કરું છું કે તું સંસારનો ઉચ્છેદ થઈ જાય એવી પૂર્ણતારૂપ સંપત્તિ અર્થે સ્થિર થા. હે સુબુદ્ધિ! વસિષ્ઠ મુનિએ પ્રથમ વૈરાગ્યનાં વચનો કહ્યાં, તે પછી મુમુક્ષુજનનો વ્યવહાર કહ્યો, તે પછી જગતની ઉત્પત્તિઓનો ક્રમ કહ્યો અને તે પછી દૃષ્ટાંતોથી સુંદર લાગે એવું તથા બ્રહ્મવિદ્યાવાળાં આખ્યાનોથી તરત સમજાય એવું સઘળું સ્થિતિપ્રકરણ કહ્યું. તું તેનું સંપૂર્ણ રીતે સ્મરણ કર. જે વસ્તુનો મને સારી પેઠે સેંકડો વાર વિચાર કરી મૂક્યો હોય, તે વસ્તુને જો બુદ્ધિ સ્વીકારે નહિ, તો સઘળો વિચાર શરદઋતુનાં વાદળાંની પેઠે નિષ્ફળ જ જાય છે. આથી સઘળાં કાર્યોનાં બુદ્ધિ જ મુખ્ય છે. ૧—૪૦

कृतमतिशतशो विचारितं यद्यदि तदुपैति न मानसस्य बुद्धिः। भवति तदफलं शरद्घनाभं सततमतो मतिरेव कार्यसारः ॥४०॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'ઉપદેશાનુવર્ણન' નામનો સર્ગ ૨ જો સમાપ્ત

સર્ગ ૩ જો+

વસિષ્ઠાદિ સર્વનું સભાસ્થાનમાં આગમન

श्रीवाल्मीकिरुवाच

तस्यैवं प्रायया तत्र ततयोदारचिंतया ।
सा व्यतीयाय रजनी पद्मस्येवार्ककांक्षिणः ॥१॥

વાલ્મીકિ બોલ્યા: જેમ કમળને સૂર્યની ચિંતા કરતાં કરતાં રાત્રિ વ્યતીત થઈ જાય, તેમ રામને એવા પ્રકારની મોટી વિસ્તીર્ણ ચિંતા કરતાં કરતાં તે રાત્રિ વ્યતીત થઈ ગઈ. પછી જાણે કોઈએ વાળી નાખ્યા હોય તેમ આકાશમાં તારાઓ ઝાંખા પડી ગયા અને દિશાઓ અંધારાની થોડી થોડી શ્યામતામાં કાંઈક રતાશથી મિશ્રિત થઈ ગઈ. ત્યારે જેમ કમળ પદ્માકરમાંથી ઊઠે, તેમ ચંદ્ર સરખા મુખવાળા રામચંદ્રજી પ્રભાતકાળનાં વાદળાંઓના શબ્દની સાથે શયનમાંથી

* જીવ અને બુદ્ધિ એ બંને એક અવિદ્યાના ઉદરમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં છે, માટે બુદ્ધિને બહેન કહી છે.

+ સુબુદ્ધિ પાછળથી ઉત્પન્ન થાય છે, માટે તેને દીકરી કહી છે.

+ આ ત્રીજા સર્ગમાં પોતાને ઘેર આવેલા રામ આદિ લોકોને સાથે લઈ, વસિષ્ઠ મુનિ સભામાં પધાર્યાની અને વ્યાખ્યાનની સઘળી સગવડ થયાની કથા કહેવામાં આવશે.

ઊઠયા. હવે પ્રાતઃકાળમાં કરવાના સ્નાનવિધિને તથા સંધ્યાવંદન આદિ વિધિને પૂર્ણ કરી, તે ભાઈઓની સાથે તથા થોડાક પરિવારની સાથે વસિષ્ઠ મુનિને ઘેર પધાર્યા. ત્યાં બ્રહ્મના નિદિધ્યાસરૂપ સમાધિ ધરીને એકાંતમાં બેઠેલા વસિષ્ઠ મુનિને જોઈને રામચંદ્રજી માથું નમાવીને દૂરથી જ તેમને પગે લાગ્યા. વિનયવાળા એ લોકો વસિષ્ઠ મુનિને પ્રણામ કરીને જ્યાં સુધી અંધકાર ટળી જઈને સઘળી દિશાઓ સ્વચ્છ થઈ ત્યાં સુધી એમના આંગણામાં જ ઊભા રહ્યા. પછી જેમ દેવતાઓ બ્રહ્મલોકમાં આવે તેમ બીજા રાજાઓ, રાજકુમારો, ઋષિઓ અને બ્રાહ્મણો પણ વસિષ્ઠ મુનિને ઘેર આવ્યા. ત્યાં ઘણા માણસોથી વ્યાપ્ત થયેલું તથા હાથીઓની, ઘોડાઓની અને રથોની ભીડવાળું વસિષ્ઠ મુનિનું ઘર રાજદ્વાર જેવું શોભવા લાગ્યું. પછી મહાત્મા વસિષ્ઠ મુનિએ જરા વારમાં સમાધિ છોડી દીધી અને વિનય આદિ આચારથી તેમ જ પ્રિય વચનો આદિ ઉપચારથી તે લોકોને માન આપ્યું. પછી બ્રહ્મા જેમ કમળ ઉપર બિરાજે તેમ શ્રીમાન વસિષ્ઠ મુનિ વિશ્વામિત્રની સાથે રથમાં બિરાજ્યા અને બીજા મુનિઓ તેમની પાછળ ચાલ્યા. હવે જેમ સઘળા દેવતાઓથી વીંટાયેલા બ્રહ્મા ઇન્દ્રને ઘેર પધારે, તેમ મોટા સૈન્યથી વીંટાયેલા મુનિ દશરથ રાજાને ઘેર પધાર્યા. જેમ હંસોનાં ટોળાંથી વીંટાયેલો રાજહંસ કમલિનીમાં પ્રવેશ કરે, તેમ લોકોથી વીંટાયેલા વસિષ્ઠ મુનિએ નમ્ર માણસોવાળી દશરથ રાજાની રમણીય સભામાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યારે મહાવીર દશરથરાજ તરત સિંહાસન ઉપરથી ઊઠીને ત્રણ પગલાં તેમની સામે આવ્યા. પછી દશરથ આદિ રાજાઓ, વસિષ્ઠ આદિ મુનિઓ, ઋષિઓ, બ્રાહ્મણો, સુમંત્ર આદિ મંત્રીઓ, સૌમ્ય આદિ વિદ્વાનો, રામ આદિ રાજકુમારો શુભ આદિ મંત્રીપુત્રો, પ્રતિનિધિ આદિ રાજ્યનાં માણસો, સુહોત્ર આદિ શેઠિયાઓ, માલવ આદિ રાજ્યના સેવકો અને બીજા પણ કેટલાએક સદ્ગૃહસ્થો સભામાં યોગ્ય રીતે બેઠા. આમ સર્વ લોકો પોતપોતાનાં આસનો પર બેઠા અને તે સઘળાઓની દૃષ્ટિઓ વસિષ્ઠ મુનિના મુખ ઉપર લાગી. હવે સભાનો કોલાહલ શાંત થઈ ગયો, બંદીજનો ચૂપ થઈ ગયા, રાત્રે આરામ મળવા આદિની પરસ્પરને પૂછવાની સઘળી વાતો પુછાઈ રહી અને સઘળી સભા નિશ્ચળ થઈ ગઈ. ત્યાં પવનની સુંદર લહેરો ચાલવા લાગી. અને પવનને લીધે કમળોના ગર્ભોમાંથી નીકળતા પરાગો ઊડીઊડીને લોકોએ પહેરેલી મોતીની માળાઓની ઉપર પડવા લાગ્યા. ત્યારે ચારે બાજુ ગોઠવવામાં આવેલા પુષ્પોના મોટા મોટા હીંડોળાઓમાંથી ભારે સુગંધ લઈને મીઠો મીઠો પવન વાવા લાગ્યો. ત્યાં પુષ્પોથી બિછાવેલી ભૂમિકાઓના કોમળ ઝરૂખાઓમાં રાખેલા પલંગો ઉપર બેસીને સઘળી રાણીઓ જોવા લાગી. જાળિયામાં આવેલાં સૂર્યનાં કિરણોનાં પ્રતિબિંબોથી ચપળ થતાં નેત્રોવાળી રત્નોનાં પ્રકાશો પડવાથી કોમળ રીતે પિંગળાં લાગતાં શરીરોવાળી અને ધોળાં ચામરને ધારણ કરનારી ચપળ સ્ત્રીઓ, ત્યાં કાંઈ પણ ચપળતા નહિ કરતાં ગુપચુપ થઈને ઊભી રહી. મોતીઓમાં પ્રતિબિંબિત થયેલાં સૂર્યનાં રાતાં કિરણોથી આંગણાંમાં બિછાવેલો પુષ્પોનો સમૂહ પણ રંગાઈ ગયો હતો. આથી ભમરાઓ તેને ભ્રાંતિથી પ્રભાતકાળના તડકાના બિંબરૂપ સમજતા હતા અને તેના ઉપર આવતા નહોતા. જેમ આકાશમાં કાળાં વાદળાંઓ ભમે તેમ તે ભમરાઓ ઉપર ને ઉપર ભમવા લાગ્યા. પુણ્યોના પ્રભાવને લીધે વસિષ્ઠ મુનિના મુખથી જે ઉપદેશ સાંભળવામાં આવ્યો હતો, તેનો હૃદયમાં વિસ્તાર થતાં સઘળાં સજ્જન સભાસદોનાં મન આશ્ચર્યથી છલકાઈ ગયાં અને તેઓ પરસ્પરમાં ઘણા ઘણા ગુણોવાળી, કોમળ પદોવાળી તેમ જ કોમળ અક્ષરોવાળી મધુર મધુર વાતો કરવા લાગ્યા. દિશાઓમાંથી, નગરમાંથી, આકાશમાંથી અને વનોમાંથી આવતા સિદ્ધલોકો, વિદ્યાધરલોકો, આર્યલોકો, મુનિઓ અને બ્રાહ્મણો વસિષ્ઠ મુનિને મૂંગા મૂંગા પ્રણામ

કરીને કાંઈ પણ શબ્દ નહિ કરતાં, સભામાં પેસવા લાગ્યા. સભામાં આવીને જે મહાત્માઓની સાથે સંભાષણ અવશ્ય કરવું જોઈએ, તેમની સાથે પણ લોકો અત્યંત મંદ સ્વરથી વાતચીત કરવા લાગ્યા. પવને પોતે જ કમળોના ગાંઠાઓ ઉઘાડી નાખ્યા હતા અને તેમાંથી નીકળતા ભ્રમરો, મકરંદો તથા પરાગોના રંગે કરીને તે કાંઈક પીળો થઈ ગયો હતો. એ પવન પોતાના સ્પર્શથી ચંદરવા આદિમાં બાંધેલી નાની નાની ઘંટાઓને બજાવવા લાગ્યો; એટલે તે ઘંટાઓના રણકારાઓથી મેડીઓમાં થતાં પ્રભાત સમયનાં ગાયનો બંધ પડી ગયાં. ચંદનના સુગંધી ચૂર્ણથી તથા પુષ્પોના ચપળ પરાગોથી મિશ્રિત થયેલા અગરુના અને તગરના ધૂપનો ધુમાડો ચંદરવામાં બાંધેલા કમળોના મંદ મંદ સુગંધોની સાથે જ્યારે રસભરેલાં પુષ્પોની મોટી મોટી સુગંધી માળાઓવાળા સભાના આકાશભાગમાં ચાલવા લાગ્યો, ત્યારે તેની કાળાશથી જુદા નહિ દેખાતા ભ્રમરો કેવળ પોતાના ગુંજારવથી જ ઓળખાવા લાગ્યા. ૧—૨૭

अगुरुतगरधूमे चंदनामोदमिश्रे सरसकुसुमदामोद्दामगंधांकिताभ्रे । सरति सति वितानांभोरुहामोदलेशैरमलकुसुमरजोंके शब्दविज्ञातभृंगम् ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'સભાસંસ્થાનવર્ણન' નામનો સર્ગ ૩ જો સમાપ્ત

સર્ગ ૪ થો*

દશરથ રાજાએ વસિષ્ઠ ઋષિનાં વાક્યોની પ્રશંસા કરી

શ્રીવાલ્મીકિરુવાચ

मेघगंभीरया वाचा विश्रब्धपदसुंदरम् ।
इदं दशरथो वाक्यमुवाच मुनिनायकम् ॥ १ ॥

વાલ્મીકિ બોલ્યા : આ સમયમાં દશરથ-રાજાએ મેઘના નાદ જેવી ગંભીર વાણીથી મુનિવર વસિષ્ઠને આ પ્રમાણે વિશ્વાસભરેલાં પદોથી શોભતું વચન કહ્યું : 'હે ભગવન્ ! ગઈ કાલના વ્યાખ્યાનની રચનાથી આપને થયેલો પરિશ્રમ આપના શરીરમાં તપથી થયેલી કૃશતા કરતાં ય વધારે હતો, તે તો મટી ગયો છે ને? ગઈ કાલે આપે પરમ આનંદ આપનારાં જે પવિત્ર વચનો કહ્યાં હતાં, તે વડે અમને અમૃતનો વરસાદ થયાના જેવો સંતોષ મળ્યો છે. જેમ નિર્મળતા-વાળાં ચંદ્રનાં અમૃતમય કિરણો અંધકારને દૂર કરીને બહાર શીતળતા આપે છે, તેમ મહાત્મા-ઓની નિર્મળતાવાળી અમૃતમય વાણીઓ અજ્ઞાનને દૂર કરીને મનમાં શીતળતા આપે છે. બ્રહ્મ-તત્ત્વના વિચારથી ભરેલી મહાત્માઓની સુંદર વાણીઓ મોહને અત્યંત હરી લે છે અને અપૂર્વ આનંદ આપે છે. સુજનરૂપી ઉત્તમ વૃક્ષ છે. તેમાંથી આત્મતત્ત્વરૂપી રત્નનો પ્રકાશ કરવામાં મુખ્ય દીવીરૂપ અને રસમય સ્વરૂપવાળી યુક્તિરૂપી લતા ઉદય પામે છે, તેને સઘળાં લોકોએ વંદન કરવું યોગ્ય છે. જેમ ચંદ્રનાં કિરણો અંધકારના સમૂહને દૂર કરી નાખે છે, તેમ સજ્જનોનાં સુંદર વચનો શારીરિક અને માનસિક એવા સઘળા દોષોને દૂર કરી નાખે છે. હે મુનિ! જેમ શરદ-ઋતુમાં કાળાં વાદળાંઓ પાતળાં પડી જાય છે, તેમ આપનાં વચનોથી અમારાં તૃષ્ણા તથા લોભ આદિ સાંસારિક બંધનો પાતળાં પડી ગયાં છે. જેમ જન્માંધ લોકો પણ સિદ્ધરસરૂપ અંજન મળવાથી દૃષ્ટિ પામીને સુવર્ણને જોવા લાગે છે, તેમ જન્મના અજ્ઞાની અમે પણ આપના ઉપ-દેશરૂપી અંજન મળવાથી જ્ઞાનદૃષ્ટિ પામીને, નિર્દોષ આત્માને જોવા લાગ્યા છીએ. અમારા હૃદયરૂપી આકાશમાં સંસારની વાસનારૂપી વૃષ્ટિનું જે ઝાકળ હતું, તે આપની વાણીરૂપી શરદઋતુ પ્રાપ્ત થવાને લીધે પાતળું પડવા લાગ્યું હોય એમ જણાય છે. હે મુનિ! આપના જેવા મહાત્માઓની વાણીઓથી જેવો આનંદ મળે, તેવો કલ્પવૃક્ષ-ની મંજરીઓથી કે અમૃતના સમુદ્રની લહેરોથી પણ મળે નહિ. હે રામ! જે દિવસ મહાત્માઓની સેવામાં જાય, તે દિવસ પ્રકાશવાળો છે. બીજા

* આ ચોથા સર્ગમાં રાજાએ વસિષ્ઠનાં વાક્યોની પ્રશંસા કર્યાની અને વસિષ્ઠના કહેવાથી રામે પોતાના જ્ઞાનનો અનુવાદ કરવાની કથા કહેવામાં આવશે

સઘળા દિવસોને અંધકારથી જ ઘેરાયેલા સમજવા. હે કમળપત્ર સરખાં નેત્રોવાળા રામ! હવે તું પ્રસન્ન થઈને બિરાજેલા આ વસિષ્ઠ મુનિને સંપૂર્ણ રીતે ચાલતો વિષય પૂછ.' દશરથ રાજાએ એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે સન્મુખ બેઠેલા ઉદાર-ચિત્ત મહાત્મા વસિષ્ઠ મુનિએ રામને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રઘુકુળમાં મુખ્ય ચંદ્રરૂપ! હે મહાબુદ્ધિમાન! હે રામ! મારાં કહેલાં વાક્યોનો અર્થ તમારા સ્મરણમાં છે ને? એ વાક્યોના અર્થનો તમે પૂર્વાપર વિચાર કર્યો છે ને? હે શત્રુઓને હણનારા! સત્વ આદિ ગુણોના ભેદથી મેં જીવોની જે સર્વ પ્રકારની વિચિત્ર ઉત્પત્તિઓ કહી, તેમના વિભાગોનું તમને સ્મરણ છે ને? બ્રહ્મનું સર્વ જગતરૂપપણું તથા સર્વ જગતથી રહિતપણું મેં જે તમને કહ્યું છે, તે તમારા સ્મરણમાં છે ને? તમે તે પ્રમાણે બ્રહ્મસ્વરૂપ ચોખ્ખી રીતે સમજ્યા છે કે? તમે આ અનિર્વચનીય જગત જે રીતે સર્વદા બ્રહ્મરૂપ છે, તે તમારા ધ્યાનમાં છે ને? હે સારા ઉપદેશોના મુખ્ય પાત્રરૂપ રામ! આ જગત જે પ્રકારે સર્વ શક્તિઓવાળા પરમાત્મામાંથી ઉત્પન્ન થયું છે, તે પ્રકાર પણ મેં કહ્યો છે, તેનું તમને સ્મરણ છે ને? હે ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા! અવિદ્યાનું વિસ્તીર્ણ રૂપ સંખ્યાથી અંત વગરનું છે, બ્રહ્મના એક દેશમાં રહેલું છે અને જ્ઞાનના બળથી નષ્ટ થઈ જાય એવું છે, તે વિષે મેં તમને જે કહ્યું છે, તેનું તમને સંપૂર્ણ રીતે સ્મરણ છે કે? જીવ કાંઈ કોઈ બીજો પદાર્થ નથી, પણ જે ચિત્ત છે તે જ જીવ છે, એ વિષય લક્ષણ આદિના વિચારથી મેં પ્રતિપાદિત કરેલો છે તેનું તમને સારી રીતે સ્મરણ છે ને? હે રામ! ગઈ કાલના વિચારનો સઘળો વાક્યાર્થ તમે રાત્રે વિચાર્યો છે અને હૃદયમાં રાખ્યો છે ને? ઉપદેશ જો વારંવાર વિચારવામાં આવે અને હૃદયમાં સારી પેઠે સ્થાપવામાં આવે, તો જ ઉત્તમ ફળ આપે છે. જે પુરુષ અનાદરથી ઉપદેશના અર્થને મનમાં ધારણ કરે નહિ, તેને તે ઉપદેશ કાંઈ પણ ફળ આપતો નથી. હે રામ! જેમ તમે મોટા હૃદયવાળા હોવાથી મોતીઓને કંઠમાં રાખવાને યોગ્ય છો, તેમ તમે શુદ્ધિ આપનારાં મારાં સ્પષ્ટ વચનોને પણ હૃદયમાં રાખવાને યોગ્ય છો.

વાલ્મીકિ બોલ્યા : એ પ્રમાણે બ્રહ્માના પુત્ર મહાત્મા વસિષ્ઠ મુનિએ બોલવાનો અવસર આપ્યો, એટલે રામચંદ્રજી તેમને નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા.

રામ બોલ્યા : હે સઘળા ધર્મોને જાણનારા મહાત્મા મુનિ! હું વિસ્તીર્ણ બુદ્ધિવાળો થઈને આપનાં વચનોના અભિપ્રાયને સમજ્યો, એ આપનો જ પ્રભાવ છે. આપ જે કહો છો તે સઘળું તે પ્રમાણે જ છે. આપના કહેવામાં કાંઈ પણ ફેરફાર નથી. મેં નિદ્રાનો ત્યાગ કરીને આપનાં વાક્યોના અભિપ્રાયનું હૃદયમાં ચિંતવન કર્યું છે. હે મહારાજ! ગઈ કાલે આપ સૂર્યે સંસારરૂપી અંધકારનો નાશ કરવાને માટે વાણીરૂપી કિરણોનું જે મંડળ ફેલાવ્યું હતું, તેથી બહુ આનંદ થયો છે. હે ઉદાર મનવાળા! રત્નના સમૂહની પેઠે અનુક્રમથી ગોઠવાયેલું અને તેથી અત્યંત પ્રિય લાગે એવું આપનું ગઈ કાલનું સઘળું પવિત્ર ભાષણ મેં હૃદયમાં બરાબર રાખ્યું છે. આપનો ઉપદેશ પરિણામે સુખ આપનાર છે, મનને ગમે એવો છે, પવિત્ર છે અને વર્તમાનકાળમાં પણ આનંદના સાધનરૂપ છે, કયા પુરુષો તેને માથે ન ચડાવે? સિદ્ધ લોકો પણ આપના ઉપદેશને માથે ચડાવે છે. જેમ શરદઋતુમાં વરસાદના ઝાકળને તોડી નાખતાં દિવસો નિર્મળ થાય છે, તેમ આપની કૃપાથી સંસારરૂપી આવરણને તોડી નાખતા અમે નિર્મળ થયા છીએ. આપનો પવિત્ર ઉપદેશ શ્રવણના કાળમાં પણ મધુર આરંભવાળો છે, મધ્યકાળમાં એટલે મનનના તથા નિદિધ્યાસનના કાળમાં પણ શાંતિ આદિ સુખને વધારનારો છે અને અંતે પણ મોક્ષરૂપ ફળને આપનારો છે. આપના વચનરૂપી કલ્પવૃક્ષનું પુષ્પ વિકાસ પામેલું છે, સ્વચ્છ છે, કદી પણ

કરમાય નહિ એવું છે અને સારા—નરસા સર્વે લોકોને આનંદ આપે એવું છે. તે અમને સર્વદા ઉત્તમ ફળ આપજો. હે સઘળાં શાસ્ત્રોના વિચારમાં વિચક્ષણ! હે સદાચારોરૂપી પવિત્ર જળોના મુખ્ય સમુદ્રરૂપ! હે મોટા મોટા ઉત્તમ નિયમોને પાળનારા! હે વસિષ્ઠ મુનિ! હવે પાપોના સમૂહનો નાશ કરનારી ઉપદેશની વાણીને આપ અત્યંત ફેલાવો. (ખૂબ ઉપદેશ કરવાનો આરંભ કરો.)

सकलशास्त्रविचारविशारद प्रसृतपुण्यजलैकमहाहृद । भज सूक्तं विततव्रत संप्रति प्रसृततां हतकिल्बिषसंततिम् ॥ ३३ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'રાઘવપ્રશ્ન' નામનો સર્ગ ૪ થો સમાપ્ત

સર્ગ ૫ મો*

મનોમય જગતની સ્થિતિને શાંત કરવાનો ક્રમ

वसिष्ठ उवाच

इदमुत्तमसिद्धांतं सुंदरं सुंदराकृते । उपशांतिप्रकरणं शृणुष्वावहितो हितम् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે સુંદરવર રામ! ઉત્તમ સિદ્ધાંતોથી રમણીય લાગે એવું અને મુક્તિ આપનારું આ ઉપશમ—પ્રકરણ હું કહું છું, તે તમે એકાગ્રચિત્તથી સાંભળો. હે રામ! જેમ સારા થાંભલાઓથી માંડવો ટકી રહે છે, તેમ રજોગુણી અને તમોગુણી જીવોથી જ આ સંસારરૂપી લાંબી માયા ટકી રહી છે. સાત્ત્વિક જન્મવાળા અને ઉત્તમ ગુણોવાળા તમારા જેવા ધીર પુરુષો તો જેમ સર્પો જૂની કાંચળીને છોડી દે છે, તેમ આ અનાદિકાળની માયાને લીલામાત્રમાં છોડી દે છે. હે રામ! શુદ્ધ સાત્ત્વિક જન્મવાળા અથવા રજોગુણથી મિશ્રિત એવા સાત્ત્વિક જન્મોવાળા જે સમજુ પુરુષો હોય છે, તેઓ જગતનાં કારણોની પરંપરાનો વિચાર કરે છે.

* આ પાંચમા સર્ગમાં અવિવેકથી જ વૃદ્ધિ પામેલી મનોમય જગતની સ્થિતિને ઉપશાંત કરવાનો ક્રમ સારી રીતે કહેવામાં આવશે.

શાસ્ત્રોના, સજ્જનોના અને શુભ કાર્યોના સંગથી જેમનાં પાપ ટળી ગયાં હોય છે, તે પુરુષોની બુદ્ધિ સત્ય પદાર્થનું અવલોકન કરવામાં દીવા જેવી થાય છે. પોતાની રુચિ વડે અને પોતાની બુદ્ધિથી જ વિચાર કરીને જ્યાં સુધી જાણવા યોગ્ય વસ્તુ જાણી ન હોય, ત્યાં સુધી તે વસ્તુની પ્રાપ્તિ થતી નથી. હે રામ! બુદ્ધિવાળા, નીતિવાળા, ધીર અને ઉત્તમ કુળમાં જન્મેલા રજોગુણથી મિશ્રિત એવા સાત્ત્વિક જાતિવાળાઓમાં તમે મુખ્ય છો. તમે આ જોવામાં આવતા સંસારના આરંભોમાં 'શું સાચું છે અને શું ખોટું છે?' એ પોતાની મેળે જ વિચારો અને વિચારીને જે સત્ય હોય તેમાં તત્પર થાઓ. જે વસ્તુ આદિમાં પણ ન હોય અને અંતમાં પણ ન હોય, તેની સત્યતા કેવી હોય? જે આદિમાં પણ અવિચળ હોય અને અંતમાં પણ અવિચળ હોય, તે જ સત્ય કહેવાય, બીજું સત્ય ન કહેવાય. જે વસ્તુ આદિમાં તથા અંતમાં રહેનાર ન હોય, તે વસ્તુમાં જેનું મન આસક્ત થાય છે તે પશુ જેવો મૂઢ છે, તે માણસને વિવેક શાથી થાય? આ સંસારમાં મન જ જન્મે છે, મન જ વધે છે અને બ્રહ્મવિદ્યારૂપી ઉત્તમ વિચારથી મન જ મોક્ષ પામે છે.

રામ બોલ્યા: હે બ્રહ્મન્! આ જગતમાં મન જ સંસારી છે અને જરાનું તથા મરણનું પાત્ર પણ એ જ છે એ મારા જાણવામાં આવ્યું છે. હવે એ મનનો ઉદ્ધાર કરવાનો જે ઉપાય હોય તે મને કહો. જેમ સૂર્ય બહારના અંધારાનો નાશ કરે છે, તેમ આપ જ રઘુવંશીઓનાં હૃદયના અંધારાનો નાશ કરતા આવ્યા છો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! પ્રથમ તો શાસ્ત્રથી, ઉત્તમ વૈરાગ્યથી અને સજ્જનોના સંગથી મનને પવિત્ર કરો. મન જ્યારે અભિમાનથી રહિત થઈને વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે શાસ્ત્રના રહસ્યના જ્ઞાનથી તથા બ્રહ્મતત્ત્વના અનુભવથી પણ સારી પેઠે સમજાવવામાં સમર્થ એવા ગુરુઓને શરણે જવું. ગુરુએ બતાવેલા માર્ગથી સગુણ ઈશ્વરનું

ધ્યાન તથા પૂજન આદિ કરીને પુરુષ અનુક્રમે પરમપાવન પદને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ પૂર્ણિમાને દિવસે સઘળું આકાશ ચંદ્રના શીતળ તેજથી પૂર્ણ થયેલું જોવામાં આવે છે, તેમ મન વડે નિર્મળ વિચાર કરવામાં આવે, તો સઘળું જગત આત્માથી જ ભરપૂર જોવામાં આવે છે. માણસ જ્યાં સુધી ચિત્તરૂપી વહાણ વડે વિચારરૂપી તટમાં વિશ્રાંતિ પામે નહિ ત્યાં સુધી તે સંસારરૂપી મહાસાગરમાં ખડની પેઠે તણાતો જાય છે. જેમ નીચા પ્રવાહવાળું નિર્મળ પાણી સઘળી રેતીને દૂર કરી નાખે છે, તેમ વિચારથી સત્ય વસ્તુને જાણનારા પુરુષની બુદ્ધિ સઘળાં માનસિક દુ:ખોને દૂર કરી નાખે છે. સોનું અને ભસ્મ મિશ્રિત થઈ ગયેલાં હોય છે, તેમાં 'આ સોનું છે અને આ ભસ્મ છે' એવું જ્ઞાન શોધન કરનારા સોનીને જ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ બીજાને તે પ્રાપ્ત થતું નથી. તે જ પ્રમાણે દેહ અને આત્મા મિશ્રિત થઈ ગયેલા છે. તેનાં 'આ આત્મા છે અને આ દેહ છે' એવું જ્ઞાન વિવેચન કરનારા વિચક્ષણ પુરુષને જ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ બીજાને પ્રાપ્ત થતું નથી. આ જીવ દેહાદિકના પરિચ્છેદવાળો જણાય છે. તેનું લાંબા કાળના વિચારથી વિવેચન કરીને મનમાં ખરું સ્વરૂપ સમજવામાં આવે તો જે જીવ છે તે જ ચોખ્ખી રીતે પરબ્રહ્મ થઈ રહે છે, તો પછી મોહનો અવસર જ ક્યાંથી રહે? જ્યાં સુધી તત્ત્વ સમજવામાં ન આવ્યું હોય, ત્યાં સુધી મન મોહવાળું રહે તો ભલે રહે; પણ જ્યારે તત્ત્વ સમજવામાં આવે, ત્યારે મોહ લેશ માત્ર પણ રહેતો નથી, એ વાત નિ:સંશય છે. હે શ્રોતાજનો! આત્માને ન જાણ્યો હોય ત્યાં સુધી જ તનને દુ:ખ છે અને તેને જાણ્યા પછીથી અનંત સુખ અને પરમ શાંતિ જ છે, એમ તમે સમજો. તમારો આત્મા આ ક્ષણભંગુર દેહની સાથે મિશ્રિત જેવો થઈ ગયો છે, તેને તમે દેહથી જુદો પાડીને સ્વસ્થ થાઓ; વિલંબ કરો નહિ. જેમ સોનું કાદવમાં પડ્યું હોય તે છતાં પણ તેને કાદવનો કાંઈ સંબંધ નથી, તે પ્રમાણે નિર્મળ આત્મા દેહમાં રહ્યો હોય તે છતાં પણ તેને દેહનો જરા પણ સંબંધ નથી. જેમ કમળના આધારરૂપ જળ અને કમળની ઉપર રહેલું જળ એ બંને ઉપાધિથી જ જુદાં જોવામાં આવે છે પણ વાસ્તવિક રીતે જુદાં નથી, તે પ્રમાણે બ્રહ્મ અને જીવ એ બંને ઉપાધિથી જ જુદાં જણાય છે પણ વાસ્તવિક રીતે જુદાં નથી. મારું કોઈ સાંભળતું નથી, પણ હું ઊંચા હાથ કરીને પોકારું છું કે, 'આત્માના વિચારને ભૂલી ગયેલું મૂઢ મન જ્યાં સુધી દુષ્ટ વાસનાઓરૂપી કાદવથી ભરેલા ખાડામાં કાચબાની પેઠે પડ્યું રહેશે અને ઈન્દ્રિયોથી ભોગવવાના વિષયોમાં અત્યંત આસક્ત રહેશે, ત્યાં સુધી સંસારરૂપી અંધારું ચંદ્રથી, અગ્નિથી કે બારે સૂર્યોથી પણ જરાય ભેદાવાનું નથી.' મન જાગ્રત થઈને પોતાની ખરી સ્થિતિનું વિવેચન કરવા લાગે તો જેમ સૂર્યનો ઉદય થતાં રાત્રિનું અંધારું નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ હૃદયનું અંધારું નષ્ટ થઈ જાય છે. દેહાદિકના અધ્યાસરૂપ શયનમાં સૂતેલા મનને ઉત્તમ બોધને માટે નિત્ય જાગ્રત કરવું જોઈએ, જેથી સંસારનું ભેદન થઈ જાય. સંસાર અત્યંત દુ:ખ દેનારો છે. જેમ ચોતરફ રહેલી રજથી આકાશ લેપાતું નથી અને ચોતરફ રહેલા જળથી કમળ લેપાતું નથી. તેમ ચોતરફ રહેલા દેહોથી આત્મા લેપાતો નથી. જેમ કાદવ આદિ પદાર્થો સોનાની સાથે સંબંધ પામ્યા છતાં પણ જુદા જ રહે છે અને સોનારૂપે પરિણામ પામતા નથી, તેમ જડ દેહ આત્માની સાથે સંબંધ પામ્યા છતાં પણ જુદો જ રહે છે અને આત્મારૂપે પરિણામ પામતો નથી. 'સુખ—દુ:ખોનો અનુભવ કરનાર આત્મા છે.' એમ સમજવું એ તો મૂઢપણું જ છે. જેમ આકાશમાં બિંદુના જેવું આકારપણું કે શ્યામપણું છે જ નહિ, તેમ આત્મામાં સુખ—દુ:ખાદિકનો સંબંધ છે જ નહિ. સુખ તથા દુ:ખ દેહને પણ નથી અને સર્વથી ન્યારા આત્માને પણ નથી; પરંતુ અજ્ઞાનને જ છે. જો અજ્ઞાન નાશ પામે તો

સુખ કે દુઃખ કોઈને નથી. હે રામ! કોઈને કાંઈ સુખ પણ નથી અને કોઈને કાંઈ દુઃખ પણ નથી. સઘળું આત્માના જ વિવર્તરૂપ છે અને અધિષ્ઠાનરૂપે શાંત છે તથા અનંત છે, એમ જુઓ. આ જે વિસ્તીર્ણ સૃષ્ટિઓના દેખાવો જોવામાં આવે છે, તેઓ જેમ પાણીમાં તરંગો રહે છે તેમ આત્મામાં રહ્યા છે. જેમ અર્ધી આંખો મીંચી સૂર્યની સામે જોઈ રહેતાં આકાશમાં ભ્રાંતિથી પિચ્છો દેખાય છે, તેમ આત્મામાં તે ભ્રાંતિથી જ પ્રતીત થાય છે. જેમ મણિ પોતે કાંઈ પણ વ્યાપાર નહિ કરતાં પોતાની તેજોમય કાંતિઓને ફેલાવે છે, તેમ આ આત્મા પોતે કાંઈ પણ વ્યાપાર નહિ કરતાં જ સૃષ્ટિઓને ફેલાવે છે. હે સુબુદ્ધિવાળા રામ! જેમ રજ્જુ અને સર્પ એક પણ નથી અને જુદાં પણ નથી; પરંતુ તેમનામાં સર્પ ખોટો જ છે, તેમ આત્મા અને જગત એક પણ નથી અને જુદાં પણ નથી, પરંતુ તેમનામાં જગત ખોટું જ છે. આ જગત કેવળ આભાસમાત્ર જ છે. તે હમણાં અજ્ઞાનના કાળમાં જ આવા આડંબરવાળું જોવામાં આવે છે. આ સઘળું જગત બ્રહ્મ જ છે અને જે બ્રહ્મ છે, તે જ વિસ્તીર્ણ જગતરૂપે દેખાય છે, માટે 'હું જુદો છું અને જગત જુદું છે' એવી ભ્રાંતિને તમે છોડી દો. હે રામ! જેમ વિસ્તીર્ણ મહાસાગરમાં તરંગ આદિ વિભાગો સાચા સંભવતા નથી, તેમ દેશના, કાળના તથા વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત પરબ્રહ્મમાં જગત આદિ કલ્પનાઓ સાચી સંભવતી જ નથી. જેમ અગ્નિમાં હિમનો કણ હોતો જ નથી, તેમ સર્વમય અને એક એવા પરમાત્મામાં બીજી કલ્પના છે જ નહિ. જીવ જો તદાકાર મનથી પોતે જ પોતાના ચૈતન્યમય સ્વરૂપની ભાવના કરે છે, તો પોતે મલિનતા વિનાના તથા માયાની કુટિલતા વિનાના પોતાના જ સ્વરૂપમાં આનંદ કરે છે. હે રામ! આ સંસારમાં શોક પણ નથી, મોહ પણ નથી, જન્મ પણ નથી, અને જન્મવાળાં પણ નથી; પણ જે સર્વનું અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ છે તે જ છે; માટે તમે સંતાપ કરવો છોડી દો. હે રામ! તમે શીત—ઉષ્ણ આદિ દ્વંદ્વોથી રહિત થાઓ, સર્વદા સત્ત્વગુણમાં રહીને માનસિક વિક્ષેપોથી રહિત થાઓ, શરીરના યોગક્ષેમની ચિંતાને છોડી દો, ધીરજ ધરો, દ્વૈતની આસક્તિથી મુક્ત થાઓ અને સંતાપથી રહિત થાઓ. હે રામ! તમે સમબુદ્ધિવાળા થાઓ, સ્વસ્થ થાઓ, સ્થિર મનવાળા થાઓ, શોકરહિત મનવાળા થાઓ, મનન કરનારા થાઓ, ઉત્તમ મણિની પેઠે સ્વચ્છ થાઓ અને સંતાપથી રહિત થાઓ. હે રામ! તમે દેહાદિકમાં અહંતા—મમતાથી રહિત થાઓ, સંકલ્પોથી રહિત થાઓ, ધીર બુદ્ધિવાળા થાઓ, અંતઃકરણને જીતો, આવી પડેલા વ્યવહારને અનુસરો અને સંતાપથી રહિત થાઓ. હે રામ! તમે આસક્તિથી રહિત થાઓ. પરિશ્રમથી રહિત થાઓ, મળોથી તથા પાપોથી રહિત થાઓ, આ ગ્રાહ્ય છે અને આ ત્યાજ્ય છે એવા આગ્રહથી રહિત થાઓ અને સંતાપથી રહિત થાઓ. હે રામ! તમે જગતથી ન્યારા પદમાં રહો, પામવા યોગ્ય વસ્તુને પામીને પૂર્ણ થાઓ, ભરપૂર સમુદ્રની પેઠે ક્ષોભરહિત થાઓ અને સંતાપથી રહિત થાઓ. હે રામ! તમે વિકલ્પોના સમૂહથી છૂટા થાઓ, માયારૂપી લેપથી રહિત થાઓ, પોતાથી જ પોતામાં તૃપ્ત રહો અને સંતાપથી રહિત થાઓ. હે આત્મવેત્તાઓમાં ઉત્તમ રામ! તમે પારથી તથા અંતથી રહિત સ્વરૂપવાળા થાઓ, મનનાં મેરુપર્વતના જેવી ધીરજરૂપ દૃઢતાવાળા થાઓ અને સંતાપથી રહિત થાઓ. હે રામ! તમે આપમેળે આવી મળે તે સુખોનો અનુભવ કરો, કોઈ વસ્તુની ઈચ્છા ન રાખો; આ ગ્રાહ્ય છે તથા આ ત્યાજ્ય છે એવો આગ્રહ છોડી દો અને સંતાપથી રહિત થાઓ. હે રામ! તમે પૂર્ણ મહાસાગરની જેમ પોતામાં પોતાથી જ મોટાઈ પામો અને પૂર્ણચંદ્રના બિંબની જેમ પોતામાં પોતાથી જ શીતળતા પામો. હે સુંદર રામ! જગતની આ સઘળી રચના મિથ્યા જ છે. જ્ઞાની પુરુષ મિથ્યા પદાર્થ ઉપર દોડ કરે જ નહિ. તમે આત્મવેત્તા છો, કલ્પનાઓથી

રહિત છો, દુ:ખોથી રહિત છો અને સર્વદા પ્રકાશમાન છો, આથી તમે શોકથી રહિત થાઓ. તમારા પિતા જ્યારે તમને પૃથ્વીનું ચક્રવર્તી રાજ્ય આપે ત્યારે તમે સઘળા ગુણોથી રાજાઓને રાજી રાખજો અને સમદૃષ્ટિથી લાંબા કાળ સુધી પ્રજાઓનું સારી રીતે પાલન કરજો. આત્મવેત્તાઓ કર્મોનો ત્યાગ કરવો પણ યોગ્ય નથી અને કર્મોનાં આસક્તિ રાખવી પણ યોગ્ય નથી. ૧—૫૪

एकातपत्रमवनौ गुरुणोपदिष्टं सम्यक् सुपाल्य चिरं समयेह हृष्ट्या । राज्यं समस्तगुणरंजितराजलोकस्त्यागो न युक्त इह कर्मसु नापि रागः ॥ ५४ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'પ્રથમોપદેશ' નામનો સર્ગ ૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬ ઠ્ઠો*

છેલ્લા જન્મવાળા જ્ઞાનીને જીવન્મુક્તિ માટે ગુણપ્રાપ્તિનો ક્રમ

वसिष्ठ उवाच

इमं विश्वपरिस्पंदं करोमीत्यस्तवासनम् । प्रवर्तते यः कार्येषु स मुक्त इति मे मतिः ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! 'આ સઘળા વ્યવહારને હું કરતો નથી, પણ મારા સામીપ્યમાત્રથી તે ચાલ્યા કરે છે' એવી રીતે કર્તાપણાના અભિમાનથી રહિત થઈને જે પુરુષ વ્યવહારમાં પ્રવર્તે છે તે પુરુષ મુક્ત જ છે, એમ મારો નિશ્ચય છે. જે પુરુષો જ્ઞાનને યોગ્ય મનુષ્યના અવતારને પ્રાપ્ત થઈને 'અમે કર્તા છીએ' એવો આગ્રહ રાખીને કર્મો કરે છે, તેઓ સ્વર્ગમાંથી નરકમાં જાય છે અને નરકમાંથી પાછા સ્વર્ગમાં જાય છે. કેટલાએક પુરુષો સત્કર્મો નહિ કરતાં, નિષિદ્ધ કર્મોમાં જ તત્પર રહે છે. તેઓ એક નરકમાંથી બીજા નરકને, એક દુ:ખમાંથી બીજા દુ:ખને અને એક ભયમાંથી બીજા ભયને પ્રાપ્ત થયા કરે છે. પોતાની વાસનાઓરૂપી તંતુઓથી બંધાયેલા કેટલાએક જીવો અનુક્રમે દુષ્ટ કર્મોનાં ફળ ભોગવતાં ભોગવતાં પશુ-પક્ષીની યોનિમાં અવતરેલા હોય છે. તેઓ પશુ-પક્ષીના અવતારમાંથી સ્થાવરના અવતારને અને સ્થાવરના અવતારમાંથી પાછા પશુ-પક્ષીના અવતારને પ્રાપ્ત થાય છે. મનના સાક્ષીનો વિચાર કરનાર કેટલાએ ભાગ્યશાળી આત્મવેત્તા પુરુષો તો તૃષ્ણારૂપી બેડીને તોડી નાખીને, પરમ કૈવલ્યરૂપ પદને પ્રાપ્ત થાય છે. હે રામ! પ્રથમ કેટલાએક બીજા અવતારોને ભોગવીને જે પુરુષ અહીં રજોગુણમિશ્રિત સાત્ત્વિક જન્મવાળો થયો હોય, તે પુરુષ સત્સંગ આદિના પ્રભાવથી બ્રહ્મવિદ્યાને પ્રાપ્ત થાય છે અને આ જન્મમાં જ મુક્ત થાય છે. રજોગુણમિશ્રિત સાત્ત્વિક જન્મવાળો પુરુષ જન્મે ત્યાંથી જ પૂર્ણિમાના ચંદ્રની પેઠે વૃદ્ધિ પામે છે. જેમ વર્ષાઋતુમાં ઇન્દ્રજવના છોડને પુષ્પોની શોભા પોતાની મેળે જ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ એ પુરુષને એ જન્મમાં વૈરાગ્ય આદિ સાધનોની સંપત્તિ પોતાની મેળે જ પ્રાપ્ત થાય છે. હે મોટી બુદ્ધિવાળા રામ! જેમ ઉત્તમ વાંસમાં મુક્તાફળો તરત જ પ્રકટ થાય છે, તેમ એ છેલ્લા જન્મવાળા પુરુષમાં શુભ વિદ્યાઓ તરત જ પ્રકટ થાય છે. જેમ રાણીઓ અંત:પુરનું સર્વદા સેવન કરે છે, તેમ શ્રેષ્ઠતા, પ્રિયતા, મૈત્રી, સૌમ્યતા, કરુણા અને વિદ્વત્તા તે પુરુષનું સર્વદા સેવન કરે છે. જે પુરુષ વ્યવહાર સંબંધી સઘળાં કાર્યોને કરવા છતાં તે કાર્યોનું ફળ સારી રીતે થાય અથવા નષ્ટ થઈ જાય, તોપણ સમબુદ્ધિવાળો રહે ને તેથી હર્ષ કે શોક ન પામે, તો તે પુરુષમાં, જેમ દિવસમાં અંધકાર નાશ પામે છે, તેમ સઘળાં સુખ-દુ:ખાદિક નાશ પામે છે. જેમ શરદઋતુનાં વાદળાંઓ શુદ્ધપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ તેના શ્રદ્ધા આદિ ગુણો શુદ્ધપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ વનમાં વનના મૃગો મધુર શબ્દવાળી વાંસળીને ઇચ્છે છે, તેમ સંસારમાં સર્વે લોકો ઉત્તમ આચારવાળા તે મધુર પુરુષને ઇચ્છે છે. જેમ બગલીઓ

* આ છઠ્ઠા સર્ગમાં કર્મની ગતિઓ કહ્યા પછી છેલ્લા જન્મવાળાઓને જીવન્મુક્તિને વાસ્તે થતી ગુણોની પ્રાપ્તિનો સામાન્ય ક્રમ કહેવામાં આવશે.

મેઘને તરત જ અનુસરે છે, તેમ છેલ્લા જન્મવાળા એ પુરુષને ઉપર કહેલ ગુણોની શોભાઓ તરત જ અનુસરે છે. ગુણોથી પૂર્ણ થયેલો એ પુરુષ પછી ગુરુને જ અનુસરે છે, અને તે ગુરુ તેને વિવેકના ઉપાયોનો ઉપદેશ કરીને મનન કરવામાં જોડે છે. એ પુરુષ વિચારથી તથા વૈરાગ્યથી સંપન્ન થયેલા પોતાના સદ્ગુણી ચિત્તથી નિર્વિઘ્ન રીતે પરમાત્માને તથા પોતાને એકરૂપ દેખે છે. એ પુરુષ વિચારથી સુંદર થયેલા શાંત ચિત્ત વડે અનુભવને અર્થે પ્રથમ મનની અંદર મનન કરે છે. છેલ્લા જન્મવાળા મહાત્મા પુરુષો તૃષ્ણાઓથી રહિત થયેલા મનરૂપી મૃગને પ્રથમ તે મનરૂપી મૃગ જે રીતે નિર્ગુણ બ્રહ્માકાર થઈ જાય તે રીતે સમજાવે છે. એ પુરુષો જીવન્મુક્તનાં પ્રખ્યાત લક્ષણોવાળા સદ્ગુરુઓનું યત્નપૂર્વક સેવન કરે છે. નિર્મળ બુદ્ધિ વડે ચિત્તની અંદર રત્નની પેઠે પ્રકાશતા જીવના સ્વરૂપની લાંબા કાળ સુધી પરીક્ષા કરે છે; તે 'જીવનું સ્વરૂપ સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ જ છે' એવો અપરોક્ષ અનુભવ કરે છે અને પોતાના સ્થાનમાં બેઠા બેઠા જ પરમ પુરુષાર્થરૂપ સર્વોત્તમ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. (એમને ઉપાસક લોકોની જેમ પરલોકમાં જવું પડતું નથી.) ૧—૧૮

प्रथितगुणान्सुगुरूनिषेव्य यत्नादमलधिया प्रविचार्य चित्तरत्नम् । गतिममलामुपयांति सान्वास्ते परमावलोक्य चिरं प्रकाशमंतः ॥१८॥

શ્રી યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'પ્રથમોપદેશ' નામનો સર્ગ ૬ઠ્ઠો સમાપ્ત

સર્ગ ૭ મો*

વ્યુત્પન્ન ચિત્તવાળાને અચાનક જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થાય છે

વસિષ્ઠ ઉવાચ

एष तावत् क्रमः प्रोक्तः सामान्यः सर्वदेहिनाम् । इममन्यं विशेषं त्वं शृणु राजीवलोचन ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે કમળ સરખાં નેત્રોવાળા રામ! લાંબા કાળ સુધી ગુરુનું સેવન કરીને તેમની પાસેથી જ્ઞાન મેળવવાનો આ ક્રમ સર્વ મનુષ્યોને વાસ્તે સાધારણ છે. હવે એક બીજો વિશેષ ક્રમ હું કહું છું, તે તમે સાંભળો. આ સંસાર રૂપી મોટી ગરબડમાં ઉત્પન્ન થયેલાં પ્રાણીઓને મોક્ષ આપે એવા બે જ ઉત્તમ ક્રમ છે. ગુરુના કહ્યા પ્રમાણે કરવાથી તથા ચાલવાથી ધીરે ધીરે એક જ જન્મમાં અથવા ઘણા જન્મોથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય, એ પહેલો ક્રમ છે. પોતાના જ વિચારથી કાંઈક વ્યુત્પન્ન થયેલા ચિત્તવાળાઓને સમય પર આકાશમાંથી પડેલા ફળની પ્રાપ્તિની જેમ અચાનક જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ જાય, એ બીજો ક્રમ છે. આકાશમાંથી પડેલા ફળની જેમ અચાનક જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવાના વિષયમાં એક જૂનો વૃત્તાંત કહું છું, તે સાંભળો. હે રામ! છેલ્લા જન્મવાળા અને જેમનાં પૂર્વકૃત પાપ—પુણ્યોરૂપી પ્રતિબંધો ટળીગયા હોય એવા ભાગ્યશાળી લોકો આકાશમાં-થી આવી પડેલા ફળના લાભ જેવો ઉત્તમ વિવેકનો લાભ મેળવી લે છે, એ વિષે હું એક કથા કહું છું, તે તમે સાંભળો. ૧—૬

शृणु सुभग कथां महानुभावा व्यपगतपूर्वशुभाशुभार्गलौघाः । खपतितफलवत्परं विवेकं चरमभवा विमलं समग्नुवंति ॥ ६ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'અચાનક જ્ઞાનપ્રાપ્તિ' નામનો સર્ગ ૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮ મો×

સિદ્ધગીતા

વસિષ્ઠ ઉવાચ

अस्त्यस्तमितसर्वापदुदत्संपदुदारधीः । विदेहानां महीपालो जनको नाम वीर्यवान् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! વિદેહ દેશનો જનક નામે રાજા છે. તેની સઘળી વિપત્તિઓ

* આ સાતમા સર્ગમાં પોતાના જ વિચારથી કાંઈક વ્યુત્પન્ન થયેલા ચિત્તવાળાઓને આકાશમાંથી પડેલા ફળની જેમ અચાનક જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે એ કહેવાશે.

× આ આઠમા સર્ગમાં વસંતઋતુમાં કોઈ બગીચાની અંદર વિહાર કરતા જનકરાજાએ સિદ્ધોનાં મુખોમાંથી નીકળેલા શુભ શ્લોકો સાંભળ્યાની કથા કહેવામાં આવશે.

નાશ પામી છે અને સર્વ સંપત્તિઓ નિત્ય વધતી રહી છે. તે ઉદાર બુદ્ધિનો છે અને વીર્યવાન છે. એ રાજા યાચક લોકોને કલ્પવૃક્ષ સમાન છે, મિત્રો-રૂપી કમળોને સૂર્ય સમાન છે, બંધુઓરૂપી પુષ્પોને વસંત સમાન છે અને સ્ત્રીઓને કામદેવ સમાન છે. તે વળી બ્રાહ્મણોરૂપી કુમુદોને ચંદ્ર સમાન છે, શત્રુઓરૂપી અંધકારોને સૂર્ય સમાન છે, સૌજન્યરૂપી રત્નોને સમુદ્ર સમાન છે અને પૃથ્વીનું પાલન કરવાને માટે જાણે સાક્ષાત્ વિષ્ણુ જ અવતરેલા હોય એવો છે. હવે નવી પ્રફુલ્લિત લતાઓવાળો, મંજરીઓના સમૂહોથી પીળો લાગતો અને કોયલપક્ષીઓના ટહુકાઓથી અત્યંત પ્રિય લાગતો વસંત આવ્યો ત્યારે જેમ ઈન્દ્ર નંદનવનમાં જાય, તેમ એ જનકરાજા એક દિવસ વિહાર કરવા સારુ એક સુંદર બગીચામાં ગયો. તે બગીચામાં વૃક્ષોનાં વિસ્તીર્ણ મંડળો પુષ્પોથી ભરપૂર થઈ રહ્યાં હતાં અને તેમાં લતાઓરૂપી લલનાઓ મનોહર રીત નાચતી હતી. તેમાં શીત, મંદ અને સુગંધવાળો પવન વાતો હતો. એ સુંદર બગીચામાં જઈ રાજાએ પોતાના અનુચરોને દૂર કર્યા અને પોતે ક્રીડા કરવાને માટે જ ગોઠવેલા પર્વતોની કુંજોમાં ફરવા લાગ્યો. ફરતાં ફરતાં તે કોઈ તમાલવનની કુંજમાં ગયો. ત્યાં હે કમલલોચન! નિત્ય એકાંતમાં જ રહેનારા અને પર્વતોની ગુફાઓમાં ફરનારા કોઈ અદૃશ્ય સિદ્ધ-લોકો પોતાના (જનકના) જ ઉદ્દેશથી નીચે પ્રમાણે શ્રવણમાત્રથી આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરાવી દે એવી ગીતાઓ બોલ્યા તે તેના સાંભળવામાં આવી.

કેટલાએક સિદ્ધો બોલ્યાં: જે આત્મા દ્રષ્ટાપણાના તથા દૃશ્યોના અધ્યાસને લીધે તુચ્છ વિષયોના આનંદને જ પુરુષાર્થ માની લઈને જન્મમરણ પામ્યા કરે છે, તે જ આત્માને અમે શ્રવણાદિકથી થયેલી અખંડાકાર વૃત્તિ વડે પરબ્રહ્મ સમજીએ છીએ અને નિરંતર તેનું જ અનુસંધાન કર્યા કરીએ છીએ.

કેટલાએક સિદ્ધો બોલ્યા: દ્રષ્ટાને, દર્શનોને, દૃશ્યોને અને તેમની વાસનાઓને પણ છોડી દઈને અમે એ સર્વની ઉત્પત્તિના સાક્ષીરૂપે એ સર્વથી પ્રથમ જ સિદ્ધ થતા આત્માનું નિરંતર અનુસંધાન કર્યા કરીએ છીએ.

કેટલાએક સિદ્ધો બોલ્યા: જે આત્મા 'જગત છે અને જગત નથી' એ બંને પક્ષોના અધિષ્ઠાનરૂપ છે અને સઘળા ભાવોનો તથા અભાવોનો પ્રકાશક છે, તેનું જ અમે નિરંતર અનુસંધાન કર્યા કરીએ છીએ.

કેટલાએક સિદ્ધો બોલ્યા: આ સઘળું બ્રહ્માંડ જેમાં છે, જેનું છે, જેને અર્થે છે, જેના થકી છે અને જે રૂપ છે, તે સત્ય આત્માનું જ અમે નિરંતર અનુસંધાન કર્યા કરીએ છીએ.

કેટલાએક સિદ્ધો બોલ્યા: અમારો આત્મા સઘળાં બ્રહ્માંડરૂપે રહેલો હોવા છતાં પણ ઉપનિષદો-ને પણ અગમ્ય છે અને નિરંતર શ્વાસોચ્છ્વાસ-ના બહાનાથી **'सोऽहम् सोऽहम्'** (તે પરમાત્મા હું છું, તે પરમાત્મા હું છું) એવો શબ્દ બોલ્યા કરે છે. અમે તે આત્માનું જ નિરંતર અનુસંધાન કર્યા કરીએ છીએ.

કેટલાએક સિદ્ધો બોલ્યા: જે પુરુષો હૃદય-રૂપી ગુફાના સ્વામી અંતર્યામી દેવને છોડી દઈને બીજા દેવની પાસે જાય છે, તેઓ પોતાના હાથમાં રહેલા કૌસ્તુભમણિને છોડી દઈને બીજા રત્નની ઈચ્છા કરે છે.

કેટલાએક સિદ્ધો બોલ્યા: સઘળી આશા ઓને છોડી દેવાથી એવું ફળ મળે છે કે, તે ફળથી આશાઓરૂપી ઝેરી લતાઓના મૂળની પંક્તિ જ કપાઈ જાય છે.

કેટલાએક સિદ્ધો બોલ્યા: જે પુરુષ ભોગ્ય પદાર્થોમાં અત્યંત વિરસ(રસરહિત)પણું જાણવા છતાં પણ તે પદાર્થોમાં પાછી વાસના બાંધે છે, તે દુર્મતિવાળા પુરુષને માણસ નહિ પણ ગધેડો જ સમજવો.

કેટલાએક સિદ્ધો બોલ્યા: જેમ સુરપતિ ઈન્દ્રે વજ્રથી પર્વતોને તોડી નાખી છે, તેમ આ ઈન્દ્રિયોરૂપી સર્પો જેમ જેમ ઊઠતા જાય તેમ તેમ તેમને વારંવાર વિવેકરૂપી ધોકાથી તોડી

નાખવા જોઈએ.

કેટલાએક સિદ્ધો બોલ્યા : ઈન્દ્રિયોના ઉપશમરૂપ (નિવૃત્તિરૂપ) પવિત્ર સુખ મેળવવું જોઈએ. તે સુખથી ચિત્ત સારી રીતે પ્રશાંત થાય છે. જેનું ચિત્ત પ્રશાંત થાય છે, તે પુરુષને પરમ સુખરૂપ એવા પોતાના સ્વરૂપમાં અખંડ અને ઉત્તમ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧—૧૮

उपशमसुखमाहरेत्पवित्रं सुशमवतः शममेति साधुचेतः। प्रशमितमनसः स्वके स्वरूपे भवति सुखे स्थितिरुत्तमा चिराय ॥ १८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'સિદ્ધગીતા' નામનો સર્ગ ૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૯ મો*

જનકરાજાએ પોતાની સ્થિતિનો દૃઢ વિચાર કર્યો

वसिष्ठ उवाच

इति सिद्धगणोद्गीता गीताः श्रुत्वा महीपतिः । विषादमाजगामाशु भीरु रणरवादिव ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! જેમ બીકણ માણસ યુદ્ધનો શબ્દ સાંભળીને તરત ખેદ પામે છે, તેમ જનકરાજા એ પ્રમાણે સિદ્ધલોકોએ કહેલી ગીતાઓ સાંભળીને તરત ખેદ પામ્યો. પછી જેમ નદીનો પ્રવાહ પોતાના કાંઠાનાં વૃક્ષોને વેગથી સાથે લઈને સમુદ્રમાં જાય છે, તેમ એ રાજા પોતાના અનુચરોને વેગથી સાથે લઈ પોતાને ઘેર ગયો. ત્યાં જઈ રાજાએ સઘળા અનુચરોને પોતપોતાને ઘેર મોકલી દીધા અને પછી જેમ સૂર્ય ઉદયાચળ પર ચડે, તેમ તે એકલો જ ઊંચા મહેલ ઉપર ચડયો. આમ, મહેલમાં ગયેલો એ રાજા દેહ આદિની સ્થિતિઓને ઊડતાં પક્ષીઓની પાંખો જેવી ચંચળતાવાળી જોઈને અત્યંત વ્યાકુળ થયો અને આ પ્રમાણે વિલાપ કરવા લાગ્યો : 'હાય હાય! જેમ પથરાઓમાં પથ્થરો જોરથી આથડાય છે, તેમ હું જગતની મહાદુઃખદાયી ચપળ દશાઓમાં જોરથી આથડાયા કરું છું. આ કાળ અંત વિનાનો છે, તેના એક અલ્પ ભાગ સુધી જ હું જીવી શકું એમ છું તો છતાં હું તેના જીવનમાં મૂર્ખતાથી વિશ્વાસ રાખી બેઠો છું. માટે મને ધિક્કાર છે. આ રાજ્ય જીવનપર્યંત જ રહેવાનું છે તે શું મારું છે? તે છતાં તેટલાથી જ સંતોષ પામીને હું મૂર્ખની પેઠે ભાવિ દુઃખો સંબંધી વિચાર કર્યા વિના કેમ બેઠો રહું છું? આ દેહ આરંભમાં નહોતો અને અંતમાં પણ નહિ હોય, પણ કેવળ મધ્યમાં જ થોડાક જીવનવાળો દેખાય છે, તો જેમ બાળક ચિત્રમાં આલેખેલા ચંદ્રને સાચો સમજીને ખોટી ધીરજ ધરીને બેસે છે, તેમ હું એવા ખોટા દેહને સાચો સમજીને કેમ ખોટી ધીરજ ધરી બેઠો છું? આ મોટા પ્રપંચરૂપ ખોટી ઈન્દ્રજાળથી હું અત્યંત મોહ પામ્યો છું, એ બહુ ભૂંડું થયું છે. મને તે કોણે મોહિત કર્યો હશે? આ સંસારમાં જેને સાચી, રમણીય, અખંડિત કે બનાવ્યા વગરની થયેલી કહીએ તેવી કોઈ પણ વસ્તુ નથી; માટે મારી બુદ્ધિને કઈ વસ્તુમાં વિશ્રાંતિ મળે એમ છે? 'જે વસ્તુઓને હું દૂર રહેલી માનું છું, તે વસ્તુઓ પણ મારા મનમાં જ છે' એવો નિશ્ચય રાખીને હવેથી મારે બહારના પદાર્થોની વાસના જ છોડી દેવી. ભોગો ભોગવવાને માટે લોકોની ધન આદિ મેળવવાની જે પ્રવૃત્તિ છે, તે પાણીની ચકરીની જેમ ગોથાં ખવડાવનારી અને પરિણામે પણ દુઃખ ઉત્પન્ન કરનારી જ જોવામાં આવે છે. છતાં હું એવી પ્રવૃત્તિથી સુખ મળવાનો વિશ્વાસ કેમ રાખી બેઠો છું? સુખમિશ્રિત દુઃખો તો કોઈ સમયે જ આવે છે, પણ એકલાં દુઃખો તો પ્રત્યેક વર્ષે, પ્રત્યેક મહિને, પ્રત્યેક દિવસે અને પ્રત્યેક ક્ષણે વારંવાર આવ્યા કરે છે. આ રાજ્ય આદિનું સુખ તો થોડા સમયમાં જ દેખાઈને નષ્ટ થઈ જવાનું છે, માટે તેની વાસના છોડી દઈને હું ઈન્દ્રપદ આદિનાં ઉત્કૃષ્ટ સુખોની ઉત્કંઠા કરું તો તે સુખોમાં પણ વિચાર

* આ નવમા સર્ગમાં સિદ્ધ લોકોનાં વચનો સાંભળી વૈરાગ્યથી ઘેર આવેલા જનકરાજાએ અનર્થના મૂળનો વિચાર કરીને, પોતાની સ્થિતિનો એક પાકો વિચાર ગોઠવ્યાની કથા કહેવામાં આવશે.

કરતાં જેમ વિવેકી પુરુષોને વિશ્રાંતિ મળે એવું કોઈ પણ સુખ જોવામાં આવતું નથી. અરે, અભાગિયા મન! જે પુરુષો આજ મોટાઓને પણ માથે રહ્યા છે, તેઓ પણ દિવસો જતાં નીચે પડવાના છે તો તું આ રાજ્ય આદિની તુચ્છ મોટાઈમાં કેમ ભરોસો રાખે છે હાય હાય! હું રજ્જુ વિના જ બંધાયો છું, કાદવ વિના જ ખરડાયો છું, અને ઉપર રહેલો હોવા છતાં પણ નીચે પડયો છુ. હાય હાય! મારી સ્વ-સ્વરૂપમાં સ્થિતિ રહી નથી. જેમ પ્રકાશને રોકનારુ કાળું વાદળું અકસ્માત્ સૂર્યની આગળ પણ આવે છે, તેમ આ મોટો મોહ, હું સમજું છું તે છતાં અકસ્માત્ મારી આગળ શા માટે આવ્યો હશે? આ મોટા મોટા વૈભવોની સાથે મારે શો સંબંધ છે અને આ બાંધવોની સાથે પણ મારે શો સંબંધ છે? આમ છતાં, જેમ બાળક પોતે જ કલ્પી લીધેલા પિશાચથી વ્યાકુળ થઈ જાય છે, તેમ હું પોતે જ કલ્પી લીધેલા મમતા-રૂપ સંબંધથી વ્યાકુળ થયા કરું છું. અરે! હું હાશે કરીને આ સંસારના ભોગોમાં જરાને તથા મરણને લાવી દેનારી અને ઉદ્વેગ આપનારી આ આસ્થા શા માટે બાંધું છું? આ ભોગ આદિની સંપત્તિ જાય તો ભલે જાય અને રહે તો ભલે રહે, પણ એના ઉપર હું આટલો બધો આગ્રહ શા માટે રાખું છું? આ સંપત્તિ તો પાણીના પરપોટાની પેઠે ખોટી જ ઊભી થયેલી જોવામાં આવે છે. જે પૃથુ તથા મરુત આદિ મોટા વૈભવોવાળા ચક્રવર્તી રાજાઓ અને સારા ગુણો-વાળા સ્નેહીઓ તથા બાંધવો પૂર્વકાળમાં હતા, તેઓ આજે સ્મરણમાત્રમાં જ રહ્યા છે. તો તેવું જોવા છતાં આ વર્તમાન સુખોનો શો ભરોસો રાખવો? પૂર્વના રાજાઓનાં જૂનાં ધનો કયાં ગયાં અને પૂર્વના બ્રહ્માઓનાં જૂનાં બ્રહ્માંડો કયાં ગયાં? તો હું આ મારાં ધનાદિક ઉપર વિશ્વાસ રાખું છું, એ કેવું કહેવાય? લાખો ઈન્દ્રો પણ પાણીમાં પરપોટાઓની પેઠે કાળમાં ગળી ગયા છે, તો આ હું જીવવા ઉપર આસ્થા બાંધી બેઠો છું, તેની મહાત્મા પુરુષો હાંસી કર્યા વિના કેમ રહેશે? કરોડો બ્રહ્માઓ મરી ગયા છે, કરોડો સૃષ્ટિઓ નષ્ટ થઈ ગઈ છે અને કરોડો રાજાઓ ધૂળમાં મળી ગયા છે. તો મને આ જીવિત ઉપર શો વિશ્વાસ? આ સંસારરૂપી રાત્રિમાં થયેલી દેહાદિકની પ્રતીતિરૂપ સ્વપ્નમાં જો હું આસ્થા બાંધું, તો એ મારા અવિવેકને ધિક્કાર છે. 'આ દેહ હું છું' એવી જે કલ્પના થઈ છે, એ ખોટી જ છે, તે છતાં હું અહંકાર-રૂપી પિશાચના વળગાડવાળો થઈને મૂર્ખની પેઠે કેમ બેઠો છું? નિરાકાર છતાં પણ બહુ વિસ્તારવાળી આ કાળની ગતિથી મારું આયુષ્ય ક્ષણેક્ષણે તૂટતું રહે છે. હાય! આ હું જોઉં છું, છતાં પણ હું શા માટે વિચાર કરતો નથી? હે જીવિતની આશા! બ્રહ્માદિકને પોતાના પગની નીચે દાબી દેનારા અને જાણે દડાઓથી રમતા હોય, તેમ વિષ્ણુ આદિના દેહોથી રમનારા હજારો રુદ્રોને પણ કાળ ખાઈ ગયો છે, તો તું શા માટે મારામાં નાચ્યા કરે છે? મારી આટલી અવસ્થા સુધીમાં અસંખ્યાત દિવસો આવ્યા અને અસંખ્યાત દિવસો ગયા, પણ તે દિવસોમાં આજ સુધી કોઈ એવો દિવસ જોવામાં આવ્યો નથી કે જેમાં કોઈ એકાદ પણ અવિનાશી વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ હોય. જેમ તળાવમાં સારસ પક્ષીઓ સ્ફુરે છે, તેમ સર્વ લોકોના ચિત્તમાં ભોગો જ સ્ફુરે છે, પણ આત્મવિચારો સ્ફુરતા નથી. હું આજ સુધી વિરક્ત થયો નથી, માટે કષ્ટથી પણ અતિ કષ્ટને પ્રાપ્ત થયો છું અને દુઃખથી પણ અતિ દુઃખને પ્રાપ્ત થયો છું. મને અધમ મનવાળાને ધિક્કાર હો. જે જે વસ્તુઓને રમણીય જાણીને મેં તેઓમાં દૃઢ ભાવના બાંધી, તે તે સઘળી વસ્તુઓ નષ્ટ થઈ ગઈ. માટે આ સંસારમાં સારુ શું છે? મધ્યમાં મનોહર લાગતી જુવાની, અંતમાં મનોહર લાગતો ધર્મ અને પ્રાપ્તિ સમયે મનોહર લાગતા વિષયો, એ સઘળું વિનાશરૂપી ગંડાળથી દૂષિત છે અને અપવિત્ર જ છે. માણસ જે જે પદાર્થોમાં આસ્થા બાંધે છે, ને તે પદાર્થોમાં

તેને અત્યંત દુ:ખનો પ્રાદુર્ભાવ થતો જ જોવામાં આવે છે. આ સંસારમાં અવિવેકી માણસો દિવસે દિવસે અધિક પાપિષ્ઠ, અધિક ક્રૂર અને અધિક ખેદ આપનારી દશાને પ્રાપ્ત થતા જાય છે. મૂર્ખ મનુષ્ય બાલ્યાવસ્થામાં અજ્ઞાનથી ખરાબ થાય છે. જુવાનીમાં કામદેવથી ખરાબ થાય છે અને બાકીની અવસ્થામાં સ્ત્રીની ચિંતાથી ખરાબ થાય છે તો પછી પોતાના ઉદ્ધારનું કાંઈ સાધન કરવું એ ક્યારે બને? આ સંસાર આરંભમાં તથા અંતમાં હોતો નથી. રસવગરનો છે, દરિદ્રતા તથા રોગ આદિ દશાઓના ફેરફારોથી દૂષિત છે અને તેમાં સારરૂપ સમજાયેલી ધનાદિક વસ્તુઓ પણ સાર વિનાની છે. દુર્મતિ પુરુષ એ સંસારને આસક્તિથી જોયા કરે છે, એ કેવું ગણાય? રાજસૂય અને અશ્વમેધ આદિ સેંકડો યજ્ઞો વડે યજન કરવાથી પણ બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિથી વધારે ફળ મળે એમ નથી, અને એ બ્રહ્મલોક પણ મહાકાળના એક નાના સરખા ભાગમાં જ નાશ પામે છે. પૃથ્વીમાં, પાતાળમાં કે સ્વર્ગમાં પણ એવો કયો પ્રદેશ છે કે જેમાં આ આપદાઓરૂપી ઝેરી ભ્રમરીઓ કરડી ખાય નહિ? આધિઓ ચિત્તરૂપી રાફડામાં રહેનારા સર્પોરૂપ છે અને વ્યાધિઓ શરીરરૂપી વૃક્ષના પલ્લવોરૂપ છે. તેમનું નિવારણ કેમ થાય? વિદ્યમાન પદાર્થોને માથે નાશ રહ્યો જ છે, પ્રિય પદાર્થોને માથે અપ્રિયતા રહી જ છે અને સુખોને માથે દુ:ખો રહ્યાં જ છે. તો હવે એમાં હું કોનો આશ્રય કરું? અજ્ઞાનથી મોહ પામેલા પામર માણસો વૃથા જ જન્મે છે અને વૃથા જ મરે છે. સઘળી પૃથ્વી તેમનાથી વ્યાપ્ત છે અને સાચા સાધુપુરુષો તો બહુ દુર્લભ છે. નીલકમળો સરખાં તથા ભ્રમરો સરખાં નેત્રોવાળી અને ઉચ્ચ પ્રેમથી તથા ઉત્તમ અલંકારોથી શોભીતી સ્ત્રીઓ પણ ક્ષણભંગુર છે એટલા માટે તેઓ હસી કાઢવાને જ યોગ્ય છે. જેમની આંખો મિંચાવાથી બ્રહ્માંડનો પ્રલય થાય છે અને જેમની આંખો ઊઘડવાથી બ્રહ્માંડોનો ઉદય થાય છે, તેવા પુરુષો પણ ઘણા પડયા છે. ત્યાં મારા જેવાઓની તો ગણતરી શી હોય? એક રમણીય પદાર્થ મળ્યો, તો તેના કરતાં વધારે રમણીય બીજા ઘણા પદાર્થો મળ્યા રહી જાય છે અને એક સ્થિર પદાર્થ મળ્યો, તો તેના કરતાં વધારે સ્થિરતાવાળા બીજા ઘણા પદાર્થો રહી જાય છે, માટે પદાર્થો મળવાથી જે પ્રસન્ન થવાય છે તેને અંતે ચિંતા જ રહે છે. આમ હોવાથી પદાર્થોની ઇચ્છા કરવી કે મેળવીને રાજી થવું એ પણ વ્યર્થ જ છે. જો વિચિત્ર સંપત્તિઓને મેળવીને ચિત્ત બહુ રાજી થતું હોય, તો હું તો એમ જ ધારું છું કે, તે સંપત્તિઓ પણ ઘણાં કષ્ટો વેઠવાથી મળે છે. વળી તેમનું રક્ષણ કરવામાં પણ બહુ કષ્ટ છે અને રક્ષણ કરવા છતાં પણ તે અવશ્ય જતી રહે છે. માટે તેઓ સંપત્તિઓ નથી, પણ એક જાતની મોટી આપદાઓ જ છે. વિચિત્ર પ્રકારની આપદાઓ પણ જો સત્સંગ તથા તીર્થયાત્રા આદિ સુમાર્ગે ચડાવનારી હોવાને લીધે મનમાં સારી માનવામાં આવે, તો તેઓ પણ વિવેક તથા વૈરાગ્ય આદિ મોટાં ફળો આપે છે; માટે એ આપદાઓ એક જાતની સંપત્તિઓરૂપ જ છે એમ હું ધારું છું. આ જગત કેવળ મનના જ વિલાસરૂપ છે અને સમુદ્રમાં દેખાતા ચંદ્રના પ્રતિબિંબની પેઠે ચંચળ છે. તેમાં 'આ મારું છે' એ ચાર અપૂર્વ અક્ષરો શાથી પ્રાપ્ત થયા છે? આ જગતની સ્થિતિ કાકતાલીય ન્યાયની જેમ અકસ્માત (સંબંધ વિના જ) બનેલી છે. તેમાં મનરૂપી ધુતારાએ 'આ ત્યાજ્ય છે અને આ ગ્રાહ્ય છે' એવી ભાવના વ્યર્થ જ કરી લીધી છે. જેમ પતંગિયું અગ્નિની શિખાઓમાં આસક્ત થાય છે, તેમ હું આ દેશકાળના વિભાગવાળી અને ધગધગતી 'વિષયસુખ' નામની જ્વાળાઓમાં આસક્ત થયો છું, પણ તેમનું પરિણામ કેવું છે એ હું વિચારતો નથી. નિરંતર ભડભડ બળતા રૌરવ નરકના અગ્નિઓમાં લોટવું સારું છે, પણ આ ઘડીવારમાં બળતરા આપનારી અને ઘડીવારમાં ઠંડક આપનારી સંસારની વૃત્તિઓમાં લોટવું સારું નથી; કેમ કે નિરંતર થતો

દુ:ખનો ભોગ, અભ્યાસ પડી રહેવાને લીધે, સહેવાઈ શકાય છે, પણ વચમાં થોડીવાર જેનો અભ્યાસ તૂટી જાય, એવો દુ:ખનો ભોગ સહન થઈ શકે નહિ. આ સઘળો સંસાર જ દુ:ખભોગોની પરાકાષ્ઠારૂપ કહેવાય છે, તો તેના મધ્યમાં પ્રાપ્ત થયેલા દેહમાં સુખ તે કેમ જ મળે? જેને ખડ્ગનો પ્રહાર થયો હોય, તે માણસ જેમ ચાબખાના પ્રહારને ખડ્ગના પ્રહાર કરતાં મધુર માને છે, તેમ મોટા સ્વાભાવિક દુ:ખરૂપ સંસારમાં પડેલા લોકો ધન આદિની ખટપટોનાં દુ:ખોને મધુર માની લે છે. કાષ્ઠની તથા ઢેફાંની સ્થિતિ જેવી સ્થિતિવાળા દેહમાં હું ઉત્તમ—અધમપણાની કલ્પના કર્યા કરું છું, તેથી હું પણ અત્યંત વિચાર વિનાના મૂર્ખ લોકોમાં ગણાવા યોગ્ય જ થઈ ગયો છું. આ સંસારરૂપી વૃક્ષ સંકલ્પોરૂપી હજારો અંકુરોવાળું છે, શરીરો તથા ભુવનો આદિરૂપ હજારો શાખાઓવાળું છે, સુખદુ:ખોરૂપી ફળો-વાળું છે અને રાગદ્વેષાદિકરૂપી અનેક પલ્લવો-વાળું છે. મન જ તેનું મોટું મૂળ છે. હું ધારું છું કે સંકલ્પોનો ઉપશમ કરીને, એ મનને જ સૂકવી નાખું, તો આ સંસારરૂપી વૃક્ષ પણ સુકાઈ જ જાય. મનરૂપી વાંદરાની લીલાઓ દેખાવમાત્રમાં જ રમણીય છે, પણ પરિણામે વિનાશ ઉપજાવનારી છે એમ મારા જાણવામાં આવ્યું છે, તો હવે પછી હું એમાં રમીશ જ નહિ. આશાઓરૂપી સેંકડો પાશોમાં પરોવાયેલી અને ચડતીપડતી દશાઓરૂપી અનેક સંતાપો આપ-નારી સંસારની આ સ્થિતિઓને મેં ભોગવી લીધી છે. હવે તો હું વિશ્રામ જ લઈશ. 'હાય હું માર્યો ગયો! હાય હું ખરાબ થયો! અને હાય હું મરી ગયો!' એવી રીતે શોક કરવાનો કાળ જતો રહ્યો છે. હવે હું ખેદ કરીશ નહિ. હવે તો હું જાગ્યો છું અને પ્રસન્ન થયો છું; કારણ કે આ મનરૂપી મારો ચોર મારી નજરે પડ્યો છે. આ પવનરૂપી ચોરે મને લાંબા કાળ સુધી હેરાન કર્યો છે, તો હવે એ ચોરને હું મારી નાખીશ. મારું મનરૂપી મુક્તાફળ આટલા કાળ સુધી વીંધાયું ન હતું, પણ હમણાં વીંધાઈ ગયું છે, માટે હવે તેને શમદમાદિક ગુણ(દોરો)નો સંયોગ આપવો યોગ્ય છે. હું ધારું છું કે, મારા મનરૂપી હિમની કણી વિવેકરૂપી સૂર્યના તડકામાંથી તરત પીગળી જશે અને તે કદી પણ પાછી જામશે જ નહિ. મહાત્મા સિદ્ધલોકોએ મને અનેક પ્રકારનાં વાક્યોથી ઉપદેશ આપ્યો એ બહુ સારું થયું. એથી તો હું આનંદની પ્રાપ્તિને સાથે આત્મા-ને અનુસર્યો છું. મને હમણાં આત્મારૂપી મણિ મળ્યો છે, માટે હવે હું બીજી તૃષ્ણાઓને ત્યજી દઈને એકાંતમાં બેસીને સુખથી એ મણિને જ જોયા કરીશ. જેમ શરદઋતુમાં પણ મેઘ હિમાલય આદિ પર્વતમાં સ્થિર રહે છે, તેમ હું રાજ્યની ખટપટમાં પણ સ્થિર રહીશ. 'આ દેહ હું છું અને આ રાજ્ય તથા આ ધન આદિ મારું છે' એ રીતના મારા મનમાં સ્ફુરેલા અસત્યને અભ્યાસ આદિના બળથી અત્યંત દૂર કરી નાખીને તેમ જ અત્યંત બળવાળા આ મનરૂપી શત્રુને મારી નાખીને હવે હું શાંતિ પામું છું. હે વિવેક! આ સુખ મને તારા પ્રભાવથી જ મળ્યું છે, માટે હું તને પ્રણામ કરું છું. ૧—૬૫

अयमहमिदमाततं ममेति स्फुरितमपास्य बलादसत्यमन्तः। रिपुमतिबलिनं मनो निहत्य प्रशममुपैमि नमोस्तु ते विवेक ॥६६॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'જનકવિતર્ક' નામનો સર્ગ ૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦ મો*

જનકરાજાએ કરેલો અંતિમ નિશ્ચય

વસિષ્ઠ ઉવાચ

इति चिंतयतस्तस्य पुरस्संप्रविवेश ह। प्रतीहारः परो भानोः स्यन्दनाग्र इवारुणः ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! જનકરાજા એ પ્રમાણે વિચાર કરતો હતો, ત્યાં જેમ સૂર્યના

* આ દશમા સર્ગમાં દ્વારપાળે મધ્યાહ્ન કર્યો કરવાની વિજ્ઞપ્તિ કર્યા છતાં પણ જનકરાજાએ ચૂપ રહીને પાછો એનો એ વિચાર કર્યો એ કથા કહેવામાં આવશે.

રથની આગળ અરુણ આવે તેમ તેની આગળ એક દ્વારપાળ આવ્યો.

દ્વારપાળ બોલ્યો : સઘળી પૃથ્વીને પોતાના હાથ ઉપર વિશ્રાંતિ આપનારા હે મહારાજ! આપ ઊઠો અને રાજરીતિ પ્રમાણે દિવસનાં કરવાનાં કાર્યો કરો. આપને સ્નાન કરાવનારી સ્ત્રીઓ ઘડાઓમાં પુષ્પોથી, કપૂરથી તથા કેસરથી સુવાસિત કરેલું જળ ભરીને સ્નાનભૂમિમાં તૈયાર થઈને ઊભી છે અને તેઓ જળના સંબંધને લીધે દેહધારી નદીઓ હોય એવી શોભે છે. આપની સ્નાનભૂમિના તળાવના કિનારાઓમાં કમળોનાં તથા કલ્હારોનાં વનોની અંદર ભ્રમરો ભમ્યા કરે છે અને તેમની પાસે કમળોનાં નાળોરૂપી રજ્જુઓથી બાંધીને વસ્ત્રોના મંડપો તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે. સ્નાનને સમયે આપની સેવા કરનારા રાજાઓનાં ચામરોથી, રથોથી, હાથીઓથી, ઘોડાઓથી અને છત્રોથી એ તળાવના કિનારાઓ ભરાઈ ગયા છે. આપના દેવપૂજાના મંદિરમાં સઘળાં પુષ્પોથી ભરપૂર અને અન્નોથી તથા જવારા આદિ ઔષધિઓથી સુશોભિત એવા થાળો નિયમ પ્રમાણે ગોઠવીને રાખવામાં આવ્યા છે. હે દેવ! જેમને નિત્ય દક્ષિણા આપવામાં આવે છે, એવા બ્રાહ્મણો સ્નાન કરીને તથા પવિત્રીઓ પહેરીને, સ્નાનના સમયમાં અઘમર્ષણ મંત્રોનો જપ કરવા માટે તૈયાર થઈ રહ્યા છે અને ત્યાં આપના પધારવાની જ રાહ જુએ છે. હે પરમેશ્વર, આપની રાણીઓએ ભોજનશાળાને ચંદન આદિનાં લેપનોથી શીતળ કરી છે અને તેઓ સજ્જ થઈ હાથમાં સુંદર ચામર લઈને આપની રાહ જુએ છે. આપનું મંગલ હો! આપ તરત ઊઠો અને નિત્યનું નિયમિત કાર્ય કરો. મહાત્માઓ પોતાનાં કાર્યોનાં સમય વિતાવે નહિ.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! એ મોટા દ્વારપાળે એ પ્રમાણે વિજ્ઞપ્તિ કરી, છતાં જનકરાજા તો સંસારની વિચિત્ર સ્થિતિનું આ પ્રમાણે ચિંતવન જ કરી રહ્યો. 'આ રાજ્યને સુખરૂપ માનવામાં આવે છે, પણ તે કેટલુંક છે? હવે મારે આ ક્ષણભંગુર રાજ્યનું પ્રયોજન જ નથી. આ સઘળું માયાના આડંબર જેવું મિથ્યા છે. મારે તો તેને છોડી દઈને વાયુ વિનાના સમુદ્રની જેમ શાંત થઈને એકલું જ રહેવું. આ મારા ખોટા ભોગ સંબંધી વિલાસોથી હવે બસ છે. હું સઘળાં કાર્યો તજી દઈને કેવળ સુખમાં જ રહું. હે ચિત્ત! તું આ ભોગોના અભ્યાસરૂપી દુષ્ટ સંભ્રમને છોડી દે, એટલે જન્મ અને જરા આપનારું જડતારૂપી કાદવનું જળ શાંત થાય. હવે ભોગો ભોગવવામાં નહિ પણ ભોગોનો ત્યાગ કરવામાં જ તારે ચાતુરી રાખવી જોઈએ. હે ચિત્ત! વિષયોના અભિલાષ તથા વિષયોના ભોગ આદિ જે જે દશાઓમાં તું ઉત્સાહ ધરે છે, તે તે દશાઓમાંથી મોટું દુઃખ જ તારે ભોગવવું પડશે. હે દુષ્ટ ચિત્ત! તું વારંવાર ઘણા ઘણા સંકલ્પો કરીને ભોગોના સર્વ પ્રકારોમાં ઘણા લાંબા કાળ સુધી રહ્યું છે, તે છતાં હજી તને તૃપ્તિ થતી નથી, તો હવે તું એ સર્વ તુચ્છ ભોગોની ચિંતા કરવાનું બંધ રાખ અને અવિનાશી તૃપ્તિ મળે એવા આત્માનું જ તું ચિંતવન કર.'

જનકરાજાએ એ પ્રમાણે ચિંતવન કરી ચૂપ જ રહ્યા પછી ચિત્તની ચપળતા શાંત થવાને લીધે જાણે ચિત્રમાં આલેખેલો હોય તેમ નિશ્ચળ બેઠો રહ્યો. રાજાઓના મનની વૃત્તિને અનુસરવામાં કેળવાયેલો દ્વારપાળ પણ રાજાની મોટાઈને લીધે અને ભયને લીધે ફરી વાર કાંઈ પણ બોલ્યો નહિ. પછી થોડી વાર સ્થિર રહીને જનકરાજા શાંતિયુક્ત મનથી પ્રાણીજીવન વિષે વળી આમ વિચાર કરવા લાગ્યો : 'આ સંસારમાં કઈ વસ્તુ સારી છે કે તેનું હું પ્રયત્નથી સંપાદન કરું? અને કઈ વસ્તુ નાશ વિનાની છે કે તેનાં હું વિશ્વાસ બાંધું? આ જગતમાં જે જે વસ્તુ ઉત્પન્ન થઈ છે, તેમાંની કોઈ પણ વિનાશ વિનાની નથી, માટે ક્રિયાઓ કરવાથી કે ક્રિયાઓ છોડી દેવાથી કઈ સાચી વસ્તુ મળે એમ છે? આ મિથ્યા જ ઉત્પન્ન થયેલો

દેહ ક્રિયાઓ કરે તોપણ ભલે અને ક્રિયાઓ ન કરે તોપણ ભલે; હું તો સર્વદા એક સ્થિતિવાળા શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ છું. મને ક્રિયા કરવાથી કશી હાનિ થવાની નથી અને ક્રિયાઓ ન કરવાથી કશો લાભ થવાનો નથી. હું નહિ મળેલી વસ્તુની ઈચ્છા નહિ કરું અને મળેલી વસ્તુનો ત્યાગ નહિ કરું; કેવળ મારા સ્વરૂપમાં જ સ્વસ્થપણાથી રહીશ. મારે કર્મ કરવાથી કે ન કરવાથી કાંઈ પણ હાનિ કે લાભ નથી. કરવાથી કે ન કરવાથી જે વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે, તે દુઃખમય જ છે અને મિથ્યા જ હોય છે. શાસ્ત્રથી તથા લોકાચારથી પ્રાપ્ત થયેલી ક્રિયાઓ કરું અથવા ન કરું તોપણ મને એવી કોઈ વસ્તુની ઈચ્છા નથી કે તે વસ્તુ લેવા માટે હું પ્રયત્ન કરું. આથી આ દેહ ભલે વ્યવહારના ક્રમથી પ્રાપ્ત થયેલી ચાલતી ક્રિયા કરે. કોઈ પણ ચલન નહિ મળવાથી દેહ સુકાઈ જવાનો સંભવ જ છે, તો દેહ સુકાવી નાખવાનું પણ મારે આવશ્યક નથી. સમતા પામેલું અને નિષ્કામ થયેલું મન વાસનાઓથી રહિત રહે, તો પ્રારબ્ધકર્મ વડે પ્રાપ્ત કરેલાં દેહનાં ચલન અને અચલન, એ બંને ફળમાં સરખાં જ છે. કોઈથી પણ પુણ્યનો કે પાપનો ઉદય થાય એમ નથી. કર્મોથી થયેલાં ફળોમાં જે કર્તાપણું અને ભોક્તાપણું થાય છે, તે મનને લીધે જ છે; માટે મન જો શાંત થયું હોય તો કરેલું પણ ન કરેલું થાય છે; અને ભોગવેલું પણ નહિ ભોગવેલું થાય છે. જો પુરુષને મનમાં કર્તા—ભોક્તાપણાનો અભિનિવેશ હોય, તો જ કર્મો કરતા પુરુષને કર્તા—ભોક્તાપણું પ્રાપ્ત થાય છે. મારું મન તો કર્તા—ભોક્તાપણાના અતિ આગ્રહ-રૂપી રોગથી રહિત થયું છે અને બુદ્ધિ આત્મપદના દૃઢ નિશ્ચયવાળી થઈ છે; માટે હું પાપ—પુણ્યોનાં ફળ મળવાની શંકાથી થતી તમામ અધીરતાને ત્યજી દઉં છું.' ૧—૩૦

यो निश्चयोन्तः पुरुषस्य रूढः क्रियास्वसौ तन्मयतामुपैति । अनामयं मे पदमाहृताधीरधीरतामंतरलं त्यजामि ॥ ३० ॥

સર્ગ ૧૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧ મો +

જનકરાજાએ ચિત્તને આપેલો બોધ

वसिष्ठ उवाच

इति सञ्चिन्त्य जनको यथाप्राप्तां क्रियामसौ । असक्तः कर्तुमुत्तस्थौ दिनं दिनपतिर्यथा ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! તે જનકરાજાએ આ પ્રમાણે વિચાર કર્યો અને જેમ સૂર્ય અભિમાનથી રહિત રહીને દિવસ કરવાને માટે જ સમુદ્ર-માંથી ઊઠે છે, તેમ તે અભિમાનથી રહિત રહીને જ રાજરીતિથી પ્રાપ્ત થયેલી ક્રિયાઓ કરવા માટે મહેલમાંથી ઊઠયો. એ રાજાએ 'આ મારું ઈષ્ટ છે' અને 'આ મારું અનિષ્ટ છે' એવી કલ્પનાઓ કરાવનારી વાસનાઓને ચિત્ત-માંથી ત્યજી દીધી અને જાગ્રત અવસ્થામાં પણ સુષુપ્તિવાળા જેવો નિરભિમાન રહીને તેણે પ્રાપ્ત થયેલી ક્રિયાઓ કરી. પૂજ્ય લોકો રાજી રહે એ રીતે એ દિવસની સઘળી ક્રિયાઓને પહોંચી વળીને એ રાજાએ એવી ને એવી જ ધ્યાનની લીલાથી પોતે એકલાએ તે રાત્રિ વીતાવી. એના મનમાંથી વિષયો સંબંધી ભ્રમણ શાંત થઈ ગયું હતું અને મનને સમાહિત કરીને તે રહ્યો હતો. પછી એ રાત્રિ વીતી જવા આવી, તે સમયે તેણે પોતાના ચિત્તને આ પ્રમાણે સમજાવ્યું કે, હે ચંચળ ચિત્ત! આ સંસાર તારા સુખને માટે નથી પણ દુઃખને માટે જ છે, એટલા માટે તું સંસારની ખટપટ ત્યજી દઈને ઉપશમ ધારણ કર. ઉપશમ ધારણ કરવાથી તને વિક્ષેપો વિનાનું સાચું સુખ મળશે. જેમ તું રમત કરતાં કરતાં સંકલ્પોને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ તારી ખટપટો લીધે સંસાર મોટો થતો ચાલે છે. જેમ પાણીના સિંચનથી વૃક્ષ સેંકડો શાખાઓવાળું થઈ જાય છે, તેમ તે સંસાર સેંકડો શાખાઓવાળો થાય છે. અરે શઠ ચિત્ત!

+ આ અગિયારમા સર્ગમાં જનકરાજાએ દિવસનું કાર્ય કરી લીધું અને પાછો રાત્રિ વ્યતીત થવાના સમયમાં ઘણા ઘણા વિચિત્ર વિવેકોથી ચિત્તને બોધ આપ્યો એ કથા કહેવામાં આવશે.

જેમ જેમ તું ભોગોની ઇચ્છા કરતું જાય છે, તેમ તેમ અસંખ્ય વ્યથાઓ ઉત્પન્ન થતી આવે છે; કારણ કે જન્મ—મરણ આદિ સંસારની સૃષ્ટિઓ વાસનાઓની જાળના વિલાસથી જ થાય છે. આથી તું વિચિત્ર ચિંતાઓ ત્યજી દઈને ઉપશમ પામે. તું વિવેક રાખીને આ ચપળ સંસારની સૃષ્ટિને અને ઉપશમના સુખને કાંટામાં નાખીને તોળી જો. પછી જો તને સંસારની સૃષ્ટિમાં સાર જોવામાં આવે, તો તેને જ વળગી રહેજે. સંસારમાં આસ્થા રાખવી એ જ નિસ્સાર જ છે, એટલા માટે તે આસ્થાને છોડી દે. 'આ પ્રિય છે' એમ સમજીને કોઈ વસ્તુનું ગ્રહણ કર નહિ અને 'આ અપ્રિય છે' એમ સમજીને કોઈ વસ્તુનો ત્યાગ કર નહિ; પણ કેવળ સાક્ષીને પામવાની ઇચ્છાથી તું સ્વતંત્ર રીતે મોજ કર. હે ભલા ચિત્ત! કોઈ પદાર્થ પ્રથમ ન હોય અને પાછળથી તને મળે અથવા કોઈ પદાર્થ પ્રથમ મળ્યો હોય અને પાછળથી જતો રહે, તો એના ગુણ—દોષોથી તારે કોઈ જાતની હર્ષ—શોક આદિરૂપ વિષમતા ધરવી નહિ. તારે દૃશ્ય વસ્તુની સાથે લેશમાત્ર સંબંધ નથી; કારણ કે દૃશ્ય વસ્તુ મુદ્દલ છે જ નહિ. જે વસ્તુ મુદ્દલ ન જ હોય, તેની સાથે વળી સંબંધ કેવો હોય? તું પણ મિથ્યા છે અને દૃશ્ય વસ્તુ પણ મિથ્યા છે, માટે તારે અને દૃશ્ય વસ્તુને સંબંધ છે જ નહિ. વાંઝણીના પુત્રને અને આકાશના ફૂલને સંબંધ છે એમ જે બોલવું એ તો વિચિત્ર અને અપૂર્વ અક્ષરો જ કહેવાય. હે સુંદર ચિત્ત! કદાચ દૃશ્ય વસ્તુ મિથ્યા હોય અને તું સાચું હોય, તોપણ તારે અને દૃશ્ય વસ્તુને સંબંધ ઘટતો નથી. સાચાને અને ખોટાને સંબંધ કેમ ઘટે? મૂએલાને અને જીવતાને સંબંધ તે હોય? એ તું જ કહે. હે ચિત્ત! કદાચ તું પણ સર્વદા હોય અને દૃશ્ય વસ્તુ પણ સર્વદા હોય, તો કદી પણ ઇષ્ટ વસ્તુનો વિયોગ થવો ઘટતો નથી; માટે હર્ષ કે શોક કરવાનો અવકાશ જ ક્યાં છે? આથી હે ચિત્ત! તું વિષયોના ચિંતવનરૂપી મોટી ચિંતાને છોડી દે અને મૌન રહીને સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરવાનો જ ઉત્સાહ ધારણ કર. આ વિક્ષેપરૂપી સમુદ્રમાં પડીને હાલકડોલક થવારૂપી ભૂંડી સ્થિતિને તું છોડી દે. હે સમજુ ચિત્ત! તું રમતને માટે કરેલા દારૂના દડાની જેમ સળગીને પોતાની મેળે જ નિરર્થક ઊછળ્યા કરે છે, તો હવે તેમ કરવું છોડી દે. તું મોહરૂપી મેલને પ્રાપ્ત થઈને અભાગિયું થા નહિ. હે શઠ મન! આ દૃશ્ય-વર્ગમાં કોઈ પણ એવી સર્વોત્તમ વસ્તુ નથી કે તે મળવાથી તને અત્યંત પરિપૂર્ણતા મળે. આથી વૈરાગ્ય આદિના બળથી ઘણી ધીરજ રાખીને અને પરબ્રહ્મનો આશ્રય કરીને તું તારી ચંચળતાને ત્યજી દે. ૧—૧૮

न तदिहास्ति समुन्नतमुत्तमं व्रजसि येन परां परिपूर्णताम् । तदवलंब्य बलादतिधीरतां जहिहि चञ्चलतां शठ रे मनः ॥१८॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'ચિત્તાનુશાસન' નામનો સર્ગ ૧૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨ મો*

જનકરાજાની સ્થિતિ, વિચાર તથા બુદ્ધિનું માહાત્મ્ય

वसिष्ठ उवाच

एवं विचारयंस्तत्र स्वराज्ये जनको नृपः । चकाराखिलकार्याणि न मुमोह च धीरधीः ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! એ રીતે વિચાર કરતો જનકરાજા પોતાના રાજ્યમાં સઘળાં કાર્યો કરવા લાગ્યો અને ધીરતાને લીધે આગળની પેઠે મોહ પામવા લાગ્યો નહિ. એનું મન વિષયોના આનંદમાં ઉલ્લાસ પામવા ન લાગ્યું, પણ સુષુપ્તિમાં રહેલાંની જેમ વિક્ષેપથી રહિત જ રહેવા લાગ્યું. ત્યારથી માંડીને એ રાજા દૃશ્યનું ગ્રહણ પણ કરવા ન લાગ્યો અને દૃશ્યનો ત્યાગ પણ કરવા ન લાગ્યો; પરંતુ કેવળ નિઃશંકપણાથી વર્તમાનમાં જ સંતોષ માનીને રહેવા લાગ્યો. તે

* આ બારમા સર્ગમાં જનકરાજાની જીવન્મુક્તપણાની સ્થિતિ અને વિચારનું તથા બુદ્ધિનું વિચિત્ર માહાત્મ્ય વિસ્તારથી કહેવામાં આવશે.

સદા આત્મવિચારમાં રહેતો હતો. જેમ આકાશને ધૂળરૂપ કલંક લાગતું નથી, તેમ તેના મનને અનાદિકાળથી ચાલી આવેલી અહંતામમતારૂપી મલિનતા લાગતી નહોતી. એ પ્રમાણે પોતાના સ્વરૂપના વિવેકનું અનુસંધાન કરવાને લીધે તે રાજાનું અખંડ બ્રહ્માકાર યથાર્થ જ્ઞાન અત્યંત નિર્મળ થયું. જેમ આકાશમાં વાદળાંઓથી નહિ ઢંકાયેલાં કિરણોવાળો અને ગ્રહણ આદિના સંબંધ વિનાનો નિર્મળ સૂર્ય ઉદય પામે છે, તેમ તે રાજાના હૃદયમાં વિક્ષેપોથી નહિ ઢંકાયેલા પ્રકાશવાળો અને અજ્ઞાનના સંબંધ વિનાનો પ્રબોધ ઉદય પામ્યો. બ્રહ્માકાર મનથી રહેતો અને સર્વ પદાર્થોના મૂળ તત્ત્વને જાણતો એ રાજા સઘળા પદાર્થોને આત્મામાં જ રહેલા અને આત્માથી અભિન્ન જ જોવા લાગ્યો. 'સઘળો વ્યવહાર માયાનું જ સ્વરૂપ છે અને તેમ હોવાથી આત્માને તેની સાથે કશો સંબંધ નથી' એમ સમજવાથી તેનું મન સમતામાં જ રહ્યું હતું. એ રાજા કોઈ પણ પ્રસંગમાં પ્રસન્ન થતો નહોતો અને કોઈ પણ પ્રસંગમાં ખેદ પામતો ન હતો. સૌને માન દેનારો અને જગતના પરમતત્ત્વને જાણતો એ જૂનો જ્ઞાની જનકરાજા ત્યારથી માંડીને જીવન્મુક્ત થયો છે. મનુષ્યોને પોતાના પ્રાણ જેવો વહાલો એ જનકરાજા વિદેહ દેશનું રાજ્ય કરે છે, તોપણ દેહાભિમાનને અધીન થઈને તે કોઈ પણ સમયે હર્ષથી કે શોકથી વિહ્વળ થતો નથી. તેને તે કોઈ અવળું થઈ જવાથી ગ્લાનિ પામતો નથી અને સવળું થવાથી પ્રફુલ્લિત થતો નથી. રાજ્યનાં કોઈ અનર્થ ઊઠવાથી કચવાતો નથી અને અર્થો પ્રાપ્ત થવાથી રાજી થતો નથી. એ રાજા સઘળા વ્યવહારોને કરવા છતાં પણ કોઈ સ્થળે કાંઈ પણ કરતો નથી; પરંતુ સર્વદા કેવળ ચૈતન્યની અંદર જ રહ્યા કરે છે. જેમ સુષુપ્તિ અવસ્થામાં રહેલા માણસને, સઘળા પદાર્થોમાંથી ભાવનાઓ સર્વથા નિવૃત્ત થયેલી હોય છે, તેમ જનકરાજાને પણ સઘળા પદાર્થોમાંથી વાસનાઓ સર્વથા નિવૃત્ત થયેલી છે. એ રાજા ભવિષ્યની ચિંતા કરતો નથી. અને ગઈ વાતનું અનુસંધાન કરતો નથી; કેવળ વર્તમાન કાળના વિષયને મનથી હસતો હસતો અનુસરે છે. હે કમળ સરખાં નેત્રોવાળા રામ! એ રાજાના પોતાના વિચારને લીધે જ બ્રહ્મવિદ્યા સંપૂર્ણ રીતે પ્રાપ્ત થઈ છે, પણ તે ગુરુનું સેવન કરવા આદિ બીજા પ્રકારથી પ્રાપ્ત થઈ નથી. જ્યાં સુધી વિચારોનો અંત (એટલે સંપૂર્ણ બ્રહ્મવિદ્યા) પ્રાપ્ત થાય, ત્યાં સુધી પોતાના મનથી જ વિચાર કર્યા કરવો જોઈએ. સજ્જનના સમાગમને લીધે ઉદય પામેલા વિચાર વડે સ્વચ્છ થયેલા હૃદયથી જેવું ફળ તરત મળે છે, તેવું પુણ્યોથી, શાસ્ત્રાર્થથી કે ગુરુથી પણ તુરત મળતું નથી. હે રામ! વિચાર વગેરે ભૂષણોથી શણગારેલી પોતાની બુદ્ધિરૂપી સખીની સહાયતાથી જ બ્રહ્મપદ મળે છે, બીજી કોઈ ક્રિયાથી મળતું નથી. જે પુરુષની પાસે તીક્ષ્ણ અગ્રવાળી અને પૂર્વાપરનો વિચાર કરવામાં સમર્થતાવાળી બુદ્ધિરૂપી દીવાની જ્યોત હોય છે, તે પુરુષને અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર નડતો જ નથી. હે તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળા રામ! જે આપદાઓ દુઃખોરૂપી કલ્લોલોથી વ્યાપ્ત હોય અને તરવાને અશક્ય હોય, તેઓમાં પણ બુદ્ધિરૂપી વહાણથી તરી શકાય છે. જેમ અત્યંત નબળા 'ઉલપ' નામના ખડને મંદ મંદ પવનની લહેરો પણ કંપાયમાન કરે છે, તેમ બુદ્ધિ વિનાના મૂઢ મનુષ્યને નાની આપત્તિઓ પણ કંપાયમાન કરી નાખે છે. હે શત્રુમર્દન રામ! બુદ્ધિમાન પુરુષ સહાય વિનાનો હોય અને શસ્ત્ર વિનાનો હોય, તોપણ સંસારરૂપી સમુદ્રમાંથી પાર ઊતરે છે; કેમ કે સંસારરૂપી સમુદ્ર કેવળ જ્ઞાનમાત્રથી બાધિત થઈ જાય છે. બુદ્ધિમાન પુરુષ સહાય વિનાનો હોય, તોપણ કાર્યના છેડાને પહોંચે છે અને મૂર્ખ પુરુષ સહાય આદિની સંપત્તિથી કાર્યના છેડાને પહોંચીને પણ પાછો ભ્રષ્ટ થાય છે. જેમ ફળની પ્રાપ્તિને માટે જળના સિંચનથી તથા સંરક્ષણથી લતાને પ્રથમ વધારવી જોઈએ, તેમ બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિને માટે

પ્રથમ શાસ્ત્રોના અને સજ્જનોના સંગથી બુદ્ધિને વધારવી જોઈએ. જેમ ચંદ્રનું બિંબ સમયસર ઉત્તમ પ્રકાશ આપે છે તેમ બુદ્ધિના બળરૂપી મોટા મૂળવાળું શુભ ઉદ્યમરૂપી વૃક્ષ સમયસર અત્યંત મીઠું ફળ આપે છે. બાહ્ય ધન આદિ પદાર્થોને મેળવવામાં જેવો યત્ન કરવામાં આવે છે, તેવો જ યત્ન પ્રથમ બુદ્ધિને વધારવામાં કરવો જોઈએ. બુદ્ધિનું મંદપણું સઘળા દુઃખોની પરાકાષ્ઠારૂપ છે, આપદાઓના મોટા ખજાનારૂપ છે અને સંસારોરૂપી વૃક્ષોના બીજરૂપ છે, તેનો વિનાશ જ કરવો જોઈએ. પૃથ્વીના રાજ્યમાંથી, પાતાળના રાજ્યમાંથી તથા સ્વર્ગના રાજ્યમાંથી જે સુખ મળે છે, તે સઘળું સુખ મહાત્મા પુરુષને બુદ્ધિરૂપી ખજાનામાંથી મળે છે. હે રામ! સંસારરૂપી ભયંકર સમુદ્રમાંથી બુદ્ધિ વડે જ પાર ઉતરાય છે, પણ દાન કરવાથી, તીર્થો કરવાથી કે તપ કરવાથી પાર ઉતરાતું નથી. કેટલાએક પૃથ્વીમાં ફરનારાં મનુષ્યો પણ દેવતાઓની સંપત્તિને પામ્યા છે; તો એ સઘળું બુદ્ધિરૂપી પવિત્ર લતામાંથી મીઠું ફળ પ્રાપ્ત થયું છે એમ સમજવું. જે સિંહો નખોથી મોટા મોટા મદોન્મત્ત હાથીઓને પણ ફાડી નાખે છે, તેમને પણ શિયાળવાં એ બુદ્ધિથી જ જીતી લીધા છે. માનો સિંહે હરણાંને જીતી લીધાં છે! સામાન્ય માણસોએ પણ બુદ્ધિના પ્રભાવથી રાજાઓની પદવીઓ મેળવી છે. બુદ્ધિમાન માણસને જ સ્વર્ગની તથા મોક્ષની પણ યોગ્યતા પ્રાપ્ત થયેલી જોવામાં આવે છે. કેટલાએક વાદીઓ પોતે અત્યંત બીકણ હોવા છતાં પણ બુદ્ધિને લીધે જ શાસ્ત્રાર્થમાં અનેક વિકલ્પો પૂછીને મોટા યોદ્ધાઓ જેવા સામા વાદીઓને પણ જીતી લે છે. વિવેકી પુરુષને હૃદયરૂપી ભંડારમાં બુદ્ધિરૂપ ચિંતામણિ ઈચ્છેલું ફળ આપે છે. હૃદયરૂપી નંદનવનમાં રહેલી બુદ્ધિરૂપી કલ્પવૃક્ષની લતા ધારેલા ફળને આપ્યા વિના રહે જ નહિ. બુદ્ધિની યોજના કરી જાણનારો પુરુષ બુદ્ધિથી સંસારના પારને પહોંચે છે, પણ મૂર્ખ માણસ પોતાની બુદ્ધિ પાસે હોવા છતાં તેની યોજના કરી જાણતો નથી, તેથી તે સંસારના પારને પહોંચતો નથી. વહાણની યોજના કરી જાણનારો વહાણવાળો મનુષ્ય સમુદ્રના પારને પામે છે, પણ જે મનુષ્ય પોતાની પાસે વહાણ હોવા છતાં પણ વહાણની યોજના કરી જાણતો ન હોય, તે મનુષ્ય સમુદ્રના પારને પામતો નથી. જેમ સમુદ્રમાં ભમતું વહાણ યોગ્ય રસ્તે યોજવામાં આવે તો પાર ઉતારે છે અને અયોગ્ય રસ્તે યોજવામાં આવે તો ડુબાડી દે છે, તેમ સંસારમાં ભમતી બુદ્ધિ પણ જો વિવેક તથા વૈરાગ્ય આદિરૂપ યોગ્ય માર્ગે યોજવામાં આવે તો સંસારના પારને પમાડે છે અને રાગ—દ્વેષ આદિ અયોગ્ય માર્ગે યોજવામાં આવે છે તો સંસારમાં ડુબાડી દે છે. જેમ કવચવાળા માણસને શસ્ત્રો અડચણ કરી શકતાં નથી, તેમ મોહ વિનાના વિવેકી પુરુષને આશાઓના સમૂહોમાંથી ઊઠનારા રાગ—દ્વેષાદિક દોષો અડચણ કરી શકતા નથી. હે રામ! બુદ્ધિથી આ સઘળું જગત બ્રહ્મસ્વરૂપ જ જોવામાં આવે છે અને જેને સઘળું જગત બ્રહ્મસ્વરૂપ જોવામાં આવે છે, તેને વિપત્તિઓથી ખેદ કે સંપત્તિઓથી આનંદ પ્રાપ્ત થતો નથી જ. અહંકારરૂપી પ્રચંડ કાળો મેઘ આત્મારૂપી સૂર્યને ઢાંકી દેનારો છે, જડ સ્વભાવવાળો છે ને વિસ્તીર્ણ છે, તેને બુદ્ધિરૂપી વાયુ ઉડાવી દે છે. જેમ ફળને ઈચ્છતો ખેડૂત સૌ પ્રથમ ખેડ કરીને પૃથ્વીને જ સારી કરે છે, તેમ સર્વોત્તમ બ્રહ્મપદને પામવાને ઈચ્છતા પુરુષે સૌથી પ્રથમ વિવેક શીખીને બુદ્ધિને જ નિર્મળ કરવી જોઈએ. ૧—૪૦

पदमतुलमुपैतुमिच्छतोच्चैः प्रथममियं मतिरेव लालनीया। फलमभिलषता कृषीवलेन प्रथमतरं ननु कृष्यते धरेव ॥ ४० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો
'પ્રજ્ઞામાહાત્મ્ય' નામનો સર્ગ ૧૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૩ મો*

ચિત્તને શાંત કરવાના ઉપાયો

वसिष्ठ उवाच

एवं जनकवद्राम विचार्यात्मानमात्मना ॥
पदं विदितवेद्यानामविघ्नेनाधिगच्छसि ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! જેમ જનકરાજા પોતાથી જ પોતાના આત્માનો વિચાર કરીને નિર્વિઘ્ન રીતે બ્રહ્મવેત્તાઓની પદવીને પામ્યા છે, તેમ તમે પણ જો પોતાથી જ પોતાના આત્માનો વિચાર કરશો, તો નિર્વિઘ્ન રીતે બ્રહ્મવેત્તાઓની પદવીને પામશો, જેઓ છેલ્લા જન્મવાળા રાજસ—સાત્ત્વિક જાતિવાળા સમજુ પુરુષો હોય છે, તેઓ જનકરાજાની જેમ પોતાની મેળે જ પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. 'ઈન્દ્રિયો' નામના શત્રુઓને ત્યાં સુધી વારંવાર જીત્યા જ કરવા જોઈએ કે જ્યાં સુધી આ આત્મા પોતાની મેળે જ પોતાના સ્વરૂપમાં નિર્મળ થઈને રહે. સર્વ ઈન્દ્રિયોનો નિયંતા અને સર્વવ્યાપક આત્માનરૂપી નિર્મળ દેવ પોતાથી જ જોવામાં આવે ત્યારે સઘળાં દુઃખોના દેખાવો નાશ પામે છે. અહંતા—મમતા આદિ હૃદયગ્રંથિઓ મોહરૂપી બીજોની ઓરણીઓ રૂપ છે અને તેઓ વિવિધ પ્રકારની આપદાઓની વૃષ્ટિ કરે છે. આત્માનું દર્શન થતાં તેઓ તરત જ નષ્ટ થઈ જાય છે. હે રામ ! તમે વિવેકવાળી બુદ્ધિથી જનકરાજાની જેમ પોતાના આત્માને, સર્વના અધિષ્ઠાનભૂત બ્રહ્મજાણીને અને સાક્ષાત્ અનુભવીને, સર્વોત્તમ પરમ પુરુષાર્થરૂપી લક્ષ્મીવાળા થાઓ. જે પુરુષ મનમાં નિત્ય આત્મવિચાર કર્યા કરતો હોય અને જગતને અનિત્ય તથા ભ્રમણ કરવાના સ્વભાવવાળું જોયા કરતો હોય, તેનું ચિત્ત જનકરાજાના ચિત્તની જેમ પોતાની મેળે જ સ્વચ્છ થઈ જાય છે. સંસારથી ભય પામેલા લોકોને પ્રયત્ન કર્યા વિના દૈવ, કર્મો, ધનો કે બાંધવો કોઈ પણ રક્ષક થાય એમ નથી. જેઓ પ્રયત્ન કરવામાં તથા વિવેક આદિનું સંપાદન કરવામાં કેવળ દૈવ ઉપર જ આધાર રાખે છે અને જેઓ 'દૈવ પ્રતિકૂળ હશે, હજારો યત્નો કરવાથી પણ શું થવાનું છે' ઈત્યાદિક દુષ્ટ કલ્પનાઓ કર્યા કરે છે, તેમની એ વિનાશ આપનારી અભાગણી મતિને અનુસરવું નહિ. હે રામ ! પરમ વિવેકનો આશ્રય લઈને, પોતાથી જ પોતાને જોઈ અને વૈરાગ્યથી સંપન્ન થયેલી બુદ્ધિ વડે સંસારરૂપી સમુદ્રને તરી જવો જોઈએ. હે રામ ! જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સુખ આપનારી છે અને અજ્ઞાનરૂપી વૃક્ષને કાપી નાખનારી છે તે આકાશમાંથી પડેલા ફળની પ્રાપ્તિની જેમ અચાનક થાય છે. તે વિષે મેં તમને ઉદાહરણરૂપે આ જનકરાજાની આખ્યાયિકા કહી. જે પુરુષ જનકરાજાની જેમ સારી બુદ્ધિવાળો હોય અને પોતાની મેળે જ વિચાર કરનારો હોય, તેના હૃદયમાં રહેલો આત્મા પ્રાતઃકાળના કમળની જેમ પોતાની મેળે જ પ્રકાશિત થાય છે. જેમ તડકાથી ટાઢ હરાઈ જાય છે અને હિમ પીગળી જઈને નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ વિચારથી અહંતા—મમતા હરાઈ જાય છે અને વિચિત્ર પ્રકારની સંસારની કલ્પના ગળી જઈને નષ્ટ થઈ જાય છે. 'આ દેહ જ હું છું.' એવી ખોટી સમજણરૂપી રાત્રિનો નાશ થાય છે, ત્યારે સર્વવ્યાપક અને મોટા વિસ્તારવાળો સ્વરૂપરૂપી સૂર્યનો પ્રકાશ પોતાની મેળે જ પ્રવર્તે છે. 'આ દેહ જ હું છું' એવી ટૂંકી સમજણરૂપી સંકોચ નષ્ટ થઈ જાય છે, ત્યારે પોતાનો અનંત ભુવનોમાં વ્યાપ્ત થનારો ભારે વિસ્તાર થાય છે. હે ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા રામ ! જેમ જનકરાજાએ મનમાં વિચાર કરીને અહંકારની વાસનાને ત્યજી દીધી, તેમ તમે પણ મનમાં વિચાર કરીને અહંકારની વાસનાને ત્યજી દો. અહંકારરૂપી વાદળાંનો નાશ થાય છે, ત્યારે નિર્મળ થયેલા વિસ્તીર્ણ ચૈતન્યરૂપી આકાશમાં સ્વરૂપદર્શનરૂપી સૂર્ય અત્યંત પ્રકાશે છે. 'જે દેહ છે, તે હું છું' એવી જે ભાવના

* આ તેરમા સર્ગમાં જનકરાજાના વિચારને દૃષ્ટાંતરૂપ કરીને ચિત્તને શાંત કરવાના ઉપાયો વિસ્તારથી યુક્તિપૂર્વક કહેવામાં આવશે.

કરવી એ જ મોટું અંધારું છે. એને શાંત કરવામાં આવે ત્યારે જ આત્મસ્વરૂપનો પ્રકાશ થાય છે. 'અહંતાના વિષયરૂપ દેહાદિક પણ નથી અને મમતાના વિષયભૂત સ્ત્રીપુત્રાદિક પણ નથી; પણ એમનો જે સાક્ષી છે તે નથી એવું નથી' એવી ભાવનાથી જ્યારે મન પ્રશાંત થાય છે, ત્યાર પછી તે વિષયોમાં ગળકાં ખાતું નથી. હે રામ! મનને ગ્રાહ્ય સમજાયેલા પદાર્થોમાં જે અત્યંત રાગ છે અને ત્યાજ્ય સમજાયેલા પદાર્થોમાં જે અત્યંત દ્વેષ છે, તે જ બંધન છે એમ સમજો: બીજું કાંઈ જ બંધન નથી. તમે ત્યાજ્ય પદાર્થો ઉપર દ્વેષ રાખો નહિ અને ગ્રાહ્ય પદાર્થો ઉપર રાગ રાખો નહિ. 'આ ત્યાજ્ય છે અને આ ગ્રાહ્ય છે' એવી રીતના બંને વિચારોને ત્યજી દઈને તમે આત્મામાં જ રહો અને વિક્ષેપરૂપી મેલથી રહિત થાઓ. જેમની 'આ ગ્રાહ્ય છે અને આ ત્યાજ્ય છે' એવી ભેદબુદ્ધિ નષ્ટ થઈ હોય છે, તેઓ કોઈ વસ્તુને ઈચ્છતા પણ નથી અને કોઈ વસ્તુને ત્યજી દેતા પણ નથી. જ્યાં સુધી ચિત્તમાંથી 'આ ત્યાજ્ય છે અને આ ગ્રાહ્ય છે' એવી બે કલ્પનાઓ ક્ષીણ થઈ હોય, ત્યાં સુધી જેમ વાદળાંવાળા આકાશમાં ચાંદની પ્રકાશતી નથી, તેમ તેમાં સમતા (બ્રહ્માત્મકપણું) પ્રકાશતી નથી. જેનું મન 'આ પદાર્થ સારો છે માટે ગ્રાહ્ય છે અને આ પદાર્થ ખરાબ છે માટે ત્યાજ્ય છે' એવી રીતની ચપળતા કર્યા કરતું હોય તે પુરુષમાં જેમ સાગના ઝાડમાં મંજરી ઉદય પામતી નથી, તેમ સમતા ઉદય પામતી નથી. 'આ વસ્તુ અનુકૂળ છે માટે મળે તો ઠીક અને આ વસ્તુ પ્રતિકૂળ છે માટે તે મને કદી પણ પ્રાપ્ત ના થાય તો ઠીક' એવી રીતની જેનામાં ભેદબુદ્ધિ છે, તે પુરુષનાં વૈરાગ્યથી પ્રકાશ પામનારી સમતા અને સ્વચ્છતા ક્યાંથી હોય? 'આનંદૈકરસ બ્રહ્મતત્ત્વ એક જ છે, તેનાથી કોઈ પદાર્થો ભિન્ન નથી' એમ વિચારવામાં આવે, તો સઘળા પદાર્થો પોતાનું સ્વરૂપ જ હોવાથી અનુકૂળ છે, એટલે કોઈ પણ અયોગ્ય નથી. હવે તે પદાર્થોને ભિન્ન વિચારવામાં આવે, તોપણ આત્મા અસંગ છે, તેથી કોઈ પદાર્થનો તેને સ્પર્શ નથી, એટલે કોઈ પદાર્થ અનુકૂળ પણ ઠરતો નથી અને કોઈ પદાર્થ પ્રતિકૂળ પણ ઠરતો નથી. આમ ત્યાં યોગ્ય—અયોગ્યપણું છે જ ક્યાં? ચિત્તરૂપી ઝાડમાં જ્યાં સુધી ઈષ્ટની આશંકારૂપી અને અનિષ્ટની આશંકારૂપી બે ચંચળ વાંદરીઓ કૂદ્યા કરતી હોય, ત્યાં સુધી તે ઝાડ કંપાયમાન થયા વગર કેમ જ રહે? જે મનુષ્યની ત્યાજ્યપણાની અને ગ્રાહ્યપણાની ભેદબુદ્ધિ ટળી હોય, તે વિચક્ષણ મનુષ્યમાં આશાઓથી રહિતપણું, ભયથી રહિતપણું, સ્થિરપણું, સમપણું, જ્ઞાનીપણું, મનની ચંચળતાથી રહિતપણું, શરીરની ચેષ્ટાઓમાં કર્તાપણાના અભિનિવેશનો અભાવ, ધીરજ, સર્વની સાથે મિત્રભાવ, મનન કરનારપણું, સંતોષ, કોમળપણું અને કોમળ બોલવાપણું એટલા ગુણો અવશ્ય રહે છે. આમ તે ગુણો તેનામાં રહે છે, છતાં પણ તેના ચિત્તમાં તેમની વાસના બંધાઈ જતી નથી. જેમ નીચા પ્રદેશમાં વહ્યા જતા પાણીને, પાળથી રોકી લેવામાં આવે છે, તેમ વિષયોમાં દોડતા ચિત્તને પ્રત્યાહારથી (વિષયોમાંથી ઈન્દ્રિયોનું પરાવર્તન કરીને) બળાત્કારે રોકી લેવું. એ રીતે બાહ્ય વિષયોમાં થતા અભિમાનનો ત્યાગ કરવો અને તે પછી ચિત્તની અંદર સ્ફુરતી તે વિષયોની વાસનાઓને પણ ત્યજી દેવી. ઊભા રહેતાં, ચાલતાં, સૂતાં અને શ્વાસ લેતાં પણ સર્વ કાળમાં સઘળી રીતે તે તે વિષયોના મિથ્યાપણાનો વિચાર કર્યા કરવો, એ ચિત્તની અંદર સ્ફુરતી તે વિષયોની વાસનાઓને છોડી દેવાનો ઉપાય છે. વાસનાઓરૂપી જાળ તૃષ્ણાઓરૂપી માછલીઓને પકડ્યા કરે છે, મોહરૂપી શેવાળોથી મલિન છે, સંસારરૂપી જળમાં પ્રસરેલી છે અને ચિંતાઓરૂપી દોરાઓથી રચાયેલી છે. હે તાત! તેને ઉપર કહેલી સુબુદ્ધિરૂપી તીક્ષ્ણ કાતરથી કાપી નાખો. જેમ વિસ્તીર્ણ આકાશમાં સમયસર ચાલવા લાગેલા વંટોળિયાથી વાદળાં કપાઈ જાય છે, તેમ

અતિ વિસ્તીર્ણ બ્રહ્મપદમાં સમયસર પ્રવર્તવા લાગેલી બુદ્ધિથી વાસનાઓ કપાઈ જાય છે. હે રામ! આ સંસારરૂપી વૃક્ષનું અજ્ઞાનરૂપી મૂળ હજારો દોષોરૂપી અંકુરોને ઉત્પન્ન થવાના સ્થાનકરૂપ છે, તેને બ્રહ્મભાવમાં સ્થિરતા રાખવા-રૂપી ધીરજથી સમર્થ થયેલી બુદ્ધિ વડે કાપી નાખો. જેમ ઝાડમાંથી બનેલા કુહાડાથી ઝાડો કાપી નાખવામાં આવે છે, તેમ મનથી ઉત્પન્ન થયેલા વિવેકથી મનને કાપી નાખો અને તરત જ પવિત્ર પદને પ્રાપ્ત થઈને, તેમાં જ સ્થિર રહો. મનથી ઉત્પન્ન થયેલા વિવેકથી મનની ભૂતકાળની વૃત્તિઓને, ભવિષ્યનું ચિંતન કરવાના ત્યાગથી મનની વર્તમાન કાળની વૃત્તિઓને અને વાસના-ઓના ઉચ્છેદથી મનની ભવિષ્યકાળની વૃત્તિઓને કાપી નાખો, એટલે તમારો સંસાર જ કપાઈ જશે. સંસારનું વિસ્મરણ કરવામાં આવે, તો મોહ ફરી વાર અંકુરિત થતો નથી અને ચિત્તનું વિસ્મરણ કરવામાં આવે, તો સંસાર ફરીવાર અંકુરિત થતો નથી. માટે હે રામ! ઊભા રહેતાં, ચાલતાં, સૂતાં, જાગતાં, રહેતાં, ઊંચે જતાં અને પડતાં પણ તમે 'આ સંસાર અનિત્ય જ છે,' એવો નિશ્ચય કરીને જગતની સત્યતાના વિશ્વાસનો ત્યાગ કરો. હે રાઘવ! એ પ્રમાણે સંપૂર્ણ રીતે સમાન-બુદ્ધિનો આશ્રય કરીને, તમે ઉપસ્થિત થયેલાં કાર્યોને કરો અને અપ્રાપ્ત કાર્યોની ચિંતા નહિ કરતાં, આ સંસારમાં વિચરો. જેમ પૃથ્વી આદિ આઠ મૂર્તિઓવાળા કહેવાતા સદાશિવ ચૈતન્યરૂપે એકે મૂર્તિને ધારણ કરતા નથી અને અધિષ્ઠાન-રૂપે સઘળી મૂર્તિઓને ધારણ કરે છે, તેમ તમે પણ સ્વરૂપથી એકે કાર્ય કરો નહિ અને સામીપ્યમાત્રથી સઘળાં કાર્ય કરો. તમે જ વાસ્તવિક સત્ય છો, અજન્મા છો, આત્મા છો, અને મહેશ્વર છો, તમે પોતાના સ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ થયા વિના કેવળ પોતાની ભૂલથી આ આવડા બધા જગતને વિસ્તારી દીધું છે. જે તત્ત્વવેત્તા પુરુષ સર્વ દૃશ્યોમાં આત્માપણાની જ ભાવના રાખે છે અને અન્યપણાની ભાવના છોડી દે છે, તેને હર્ષ, ક્રોધ તથા ખેદથી થતા વિકારો વળગતા નથી. જે પુરુષ રાગદ્વેષથી રહિત હોય, ઢેફાને—પથરાને તથા સોનાને પણ સમાન ગણતો હોય અને સંસારની વાસનાઓથી પણ રહિત હોય તે પુરુષ 'યુક્ત યોગી' કહેવાય છે. એ પુરુષ કાંઈ કરે, કાંઈ ભોગવે, કાંઈ આપે અને કોઈને મારી નાખે, તોપણ તેની બુદ્ધિ તે તે કાર્યોમાં અભિમાન વિનાની હોય છે, એટલા માટે તે પુરુષને સુખ—દુઃખમાં સમતા જ રહે છે. 'આ સારું છે અને આ નરસું છે; આ પ્રિય છે ને આ અપ્રિય છે' એવી ભાવનાઓને ત્યજી દઈને, જે પુરુષ 'પ્રાપ્ત થયેલું કામ કરવું' એટલી જ સમજણથી કાર્યોમાં પ્રવર્તે છે, તે પુરુષ ક્યાંય આસક્ત થતો નથી. હે મહાબુદ્ધિમાન રામ! મન જો 'આ સઘળું ચૈતન્યની સત્તામાત્ર જ છે,' એવો નિશ્ચય રાખીને, ભોગોના ચિંતવનનો ત્યાગ કરે, તો શાંતિ પામે છે. જેમ વનમાં માંસને નહિ મેળવી શકતો બિલાડો પોતાના જીવનને માટે અને પોતાનાં બચ્ચાંઓ-ના પોષણ માટે, માંસની લાલચથી સિંહને અનુસરે છે, તેમ પોતે સિદ્ધ થવાને તથા જગતને સિદ્ધ કરવાને સમર્થ નહિ થઈ શકતું મન પોતાની સિદ્ધિ માટે તથા જગતની સિદ્ધિ અર્થે પોતાના સાક્ષીભૂત ચૈતન્યને અનુસરે છે. મન પોતે પણ સાક્ષી ચૈતન્યના અનુગ્રહ વિના સિદ્ધ થઈ શકતું નથી તથા જગતને પણ સિદ્ધ કરી શકતું નથી. જેમ સિંહને અનુસરનારો બિલાડો સિંહના પરાક્રમથી મળેલા માંસનો ઉપભોગ કરે છે, તેમ મન ચૈતન્યની શક્તિથી મળેલા જગતનો ઉપભોગ કરે છે. આમ મન મિથ્યાભૂત જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. એ મન ચૈતન્યના અનુગ્રહથી જીવે છે તથા ચૈતન્યના અનુગ્રહથી ચૈતન્યમાં જગતની ભાવના કરીને, પોતે જગતરૂપ થાય છે. તે જ મન જો પાછું પોતાના સ્વરૂપના સ્મરણને પ્રાપ્ત થાય, તો મનપણાને છોડી દઈને, ચૈતન્ય-પણાને પણ પ્રાપ્ત થાય છે. મન ચૈતન્યરૂપી પ્રકાશ વિના અને ચૈતન્યરૂપી બળ વિના શબ જેવું

જડ જ છે. તે ચૈતન્યના અનુગ્રહ વિના ગતિ જ કેમ કરી શકે? ચૈતન્યના સ્વભાવને લીધે જ ચૈતન્યમાં ચલન થયાની જે ખોટી કલ્પના થાય છે, તે જ મન છે અને તે મનરૂપી સર્પનો જે ફૂંફાડો છે તે જ આ જગત છે, એમ શાસ્ત્ર-વેત્તાઓ કહે છે. જે બ્રહ્મ છે તે જ કાંઈક પોતાના સ્વરૂપને ભૂલી, જ્યારે સર્વદા 'અમુક પદાર્થ છે, અમુક પદાર્થ છે' એવા પ્રકારની સત્ય જેવી કલ્પનારૂપ થઈને હૃદયમાં સ્થિર થાય છે, ત્યારે મન કહેવાય છે. ઉદય પામેલી એ કલ્પના જ્યારે 'આ મન છે' એમ સમજાઈને જામી ગઈ, ત્યારે જ પોતાના ચૈતન્યપણાને ભૂલી જઈ જડ જેવી થઈને રહી. વ્યાપકપણામાંથી ભ્રષ્ટ થઈ મનપણાને પામેલી એ પહેલી કલ્પના સંકલ્પ–વિકલ્પોને અનુસરીને 'આ વસ્તુ ત્યાજ્ય છે અને આ વસ્તુ ગ્રાહ્ય છે,' એવી ગરબડ કર્યા કરે છે. એ રીતે જગતનું જે ચૈતન્ય છે, તે જ પોતાની માયાશક્તિને લીધે મનરૂપ થયું છે; એટલે જોકે જે મન છે તે ચૈતન્ય જ છે. તોપણ જ્યાં સુધી તેને શાસ્ત્રાદિકથી સમજાવવામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી તે પોતાના ચૈતન્યપણાને સમજતું નથી. આમ છે એટલા માટે શાસ્ત્રના વિચારથી, ઉત્તમ વૈરાગ્યથી અને ઈન્દ્રિયોના નિગ્રહથી મનનું વલણ પોતાના સ્વરૂપ તરફ કરાવવું જોઈએ. સર્વ પ્રાણીઓની એ મનરૂપી કલ્પના જો વિજ્ઞાનથી તથા ઉપશમથી પોતાના સ્વરૂપને સમજે તો બ્રહ્મપણાને પ્રાપ્ત થાય છે અને ન સમજે તો જગતની ભાવના કરીને જગતમાં ભમ્યા કરે છે. મનરૂપી કલ્પના મોહરૂપી મદિરાથી મત્ત થયેલી છે, વિષયોરૂપી ખાડાઓમાં લોટયા કરે છે અને પોતાના સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી જ જડ થઈ ગયેલી છે તેને સમજાવવી જોઈએ. એ મનરૂપી કલ્પના હૃદયની અંદર દેખાયા છતાં પણ સંકલ્પથી રચાયેલા પ્રાસાદની જેમ ખોટી જ છે. તેને જ્યાં સુધી સમજાવવામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી તે કાંઈ સમજતી નથી. એ મનરૂપી કલ્પના બીજા બાહ્ય પદાર્થોને જાણે છે, તે પણ પોતાના પ્રભાવથી જાણતી નથી, પણ મંજરીમાં ગંધની પેઠે પોતાની અંદર રહેલા સાક્ષીચૈતન્યના પ્રભાવથી જ જાણે છે. એ મનરૂપી કલ્પના જોકે તેના અસલ સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં નિત્ય જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, તોપણ શરીરાદિકથી મર્યાદિત દશાને પામીને તે ટૂંકી થઈ જાય છે અને તેથી તે જગતમાંથી પણ થોડુંક જ જાણી શકે છે. તેટલું પણ તે સાક્ષી-ચૈતન્યના પ્રભાવથી જ જાણી શકે છે. હે રામ! જેમ સૂર્ય કમલિનીને પ્રફુલ્લિત થવાની શક્તિ આપે છે, તેમ સાક્ષીચૈતન્ય જ એ પથરા જેવી જડ 'મન' નામની કલ્પનાને જગતના પદાર્થો જાણવાની શક્તિ આપે છે. જેમ પથરાની પૂતળી મદારીની પ્રેરણા વિના નાચતી નથી, તેમ શરીરમાં રહેલી મનરૂપી કલ્પના ચૈતન્યની પ્રેરણા વિના કશું જાણી શકતી નથી. ચિત્રમાં આલેખેલા ગજાઓએ કયાંય મોટી ગર્જનાવાળું યુદ્ધ કર્યું છે? ચિત્રમાં આલેખેલાં ચંદ્રનાં કિરણોએ કયાંય ઔષધિઓને તૃપ્ત કરી છે? શબો લોહીથી ખરડાઈને કયાંય દોડ્યાં છે? વગડામાં રહેલા પથરાઓએ કયાંય મધુર ધ્વનિવાળું ગાયન કર્યું છે? માણસે બનાવેલા પથ્થર આદિના સૂર્યોએ કયાંય રાત્રિના અંધારાને મટાડ્યું છે? અને સંકલ્પથી રચાયેલા આકાશનાં વનોએ કયાંય છાયા કરી છે? આ સઘળું અસંભવિત છે, તેથી સાક્ષીચૈતન્યની પ્રેરણા વિના એકલા મનથી ક્રિયા થવી પણ અસંભવિત છે. મન પથરા જેવું જડ છે, મિથ્યાભ્રાંતિના સમૂહથી જ ઊઠેલું છે અને ઝાંઝવાનાં પાણી જેવું છે. તેમાંથી તે કાંઈ ક્રિયા બને? જેમ અત્યંત વિસ્તીર્ણ અખંડ તડકો હોય તો જ ઝાંઝવાનાં પાણીની નદી સ્ફુરે છે, તેમ અખંડ આત્મતત્ત્વ વિદ્યમાન છે, તો જ આ મનરૂપી કલ્પના સ્ફુરે છે. હે રામ! પર-માત્મામાં જે ચલનરૂપી કલ્પના થઈ, તેને ઠગારા-ઓએ પરમાત્માથી ભિન્ન માની 'મન' એ નામ આપીને કાગનો વાઘ બનાવી દીધો છે. હવે મનનું પૃથક્કરણ કરી જોતાં, તેમાં જે ચૈતન્યાંશ

છે, તે આત્મા જ છે અને બાકીના જડાંશરૂપ જે ચલન છે, તે પ્રાણનો જ ધર્મ છે. એ પ્રાણ એક જાતનો વાયુ છે અને એ શરીરમાં પ્રાણમય કોશ કહેવાય છે. આમ હોવાને લીધે યોગીઓને પ્રાણવાયુનો નિરોધ કર્યા પછી મનનો જુદો નિરોધ કરવાનો રહેતો નથી. જેમની જ્ઞાનશકિત જુદા જુદા પ્રકારના સંકલ્પોના નિશ્ચયોથી દબાયેલી હોતી નથી, તેઓ મનને જેમાં કોઈ પણ વિષયોના આકારોનું ગ્રહણ થયું નથી, એવી પરમાત્માની શુદ્ધ પ્રભારૂપ જ જુએ છે. 'આ દેહ હું છું અને આ મારુ છે,' એવા અધ્યાસથી મેલી થયેલી જે મનરૂપી કલ્પના છે, તેનું 'જીવ' એવું નામ કહેવામાં આવે છે, મનમાં જે ચલનભાગ છે તે પ્રાણનો જ ધર્મ છે. તે ઉપરથી એમ પણ કહી શકાય છે કે, મન આત્મતત્ત્વના અને પ્રાણના મિશ્રણરૂપ છે. હે રામ! બુદ્ધિ, ચિત્ત અને જીવ એ નામો ખોટાં મનનાં જ છે. તેઓને પણ વિદ્વાનોએ પ્રક્રિયાને માટે કલ્પેલાં છે, પણ વાસ્તવિક નથી. વાસ્તવિક દૃષ્ટિથી જોતાં મન પણ નથી, બુદ્ધિ પણ નથી, જીવ પણ નથી અને શરીર પણ નથી; પરંતુ જે કાંઈ છે તે અખંડ આત્મા જ છે. આ સઘળું જગત આત્મા જ છે. જે કાળ છે તે પણ આત્મા જ છે, તે નિર્મળ આત્મા આકાશથી પણ સૂક્ષ્મ છે અને ઇન્દ્રિય આદિ સાધનોથી જાણવામાં આવતો નથી; તેથી તે અસત્ જેવો જણાતો છતાં પણ સઘળી કલ્પનાઓમાં અધિષ્ઠાનરૂપ હોવાથી સત્ય જ છે. સઘળા કલ્પિત પદાર્થોથી ન્યારો એવો એ આત્મા બીજાં કોઈ સાધનોથી નહિ, પણ પોતાના જ પ્રકાશથી અનુભવમાં આવે છે. મન જો આત્માને જોવાની પ્રવૃત્તિ કરે, તો જોવાના સમયમાં પોતે જ નાશ પામી જાય છે; જેમ કે અંધકાર પ્રકાશને જોવાની પ્રવૃત્તિ કરે તો જોવાના સમયમાં તેનો (અંધકાર) પોતાનો જ નાશ થયા વિના રહે નહિ. મન આત્માને જોવામાં સમર્થ થતું નથી, પણ અત્યંત સ્વચ્છ અનુભવરૂપ આત્મામાંથી સંકલ્પને લીધે ઊઠેલા અનાત્મ પદાર્થોને જોવામાં જ આત્માનું જ વિસ્મરણ કરીને પ્રવર્તે છે. આત્માનું જે સંકલ્પમયપણું છે તે જ મન કહેવાય છે અને આત્માનું જે સંકલ્પોથી રહિતપણું અર્થાત્ મનરહિતપણું છે, તે જ મોક્ષ કહેવાય છે. આમ હોવાથી આત્મદર્શન મોક્ષ જ છે. તેમાં મન કેમ પ્રવર્તી શકે? સંકલ્પોમાં ઉન્મુખ થતા આત્માનો નિર્વિકલ્પપણામાં જે કાંઈ ફેરફાર થાય છે તે જ મનનો જન્મ છે અને એથી સંસારની વૃદ્ધિ થાય છે. જેમ પુરુષનું મન સ્ત્રીના સંકલ્પથી કલંકિત થાય છે, ત્યારે પુરુષના લિંગનું ઉત્થાન થાય છે, તેમ ચૈતન્યની સત્તા નિર્વિકલ્પમાંથી ભ્રષ્ટ થઈને સંકલ્પથી કલંકિત થાય, ત્યારે કલ્પના ઊઠે છે અને તે કલ્પના મન કહેવાય છે. હે રામ! જેમ પદાર્થ લીન થાય છે, ત્યારે પદાર્થની છાયા પણ લીન થાય છે, તેમ પ્રાણનો નિરોધ થાય છે ત્યારે મનનો નિરોધ પણ પોતાની મેળે જ થઈ જાય છે; કારણ કે મન પ્રાણરૂપ છે. જીવતો પુરુષ દૂર દેશાંતરના અનુભવને પોતાના મનમાં રહેલો જાણે તેથી 'તે દેશનો અનુભવ મારા મનમાં રહેલો છે' એમ તે કહે છે. હવે એ જે દેશાંતરનો સંબંધ થયો, તે ચલન વિના ઘટતો નથી. એ ચલન પ્રાણનો ધર્મ છે, એટલા માટે મન પ્રાણરૂપ છે. વૈરાગ્યથી, પ્રાણાયામના અભ્યાસથી, સમાધિથી, વિષયોમાં મનના જવારૂપ દુષ્ટ અભ્યાસનો નાશ કરવાથી અને આત્મતત્ત્વના જ્ઞાનથી પ્રાણનો નિરોધ કરી શકાય છે. મનમાં જે ચલનશકિત છે તે પ્રાણની છે, અને જે જ્ઞાનશકિત છે તે ચૈતન્યની છે, એ શકિતઓ જો ન હોય તો કદાચ શિલા ચાલી શકે કે જાણી શકે, પણ મન તો કદી પણ ચાલી શકે કે જાણી શકે એમ નથી. જે ચલન છે; તે અનિત્ય છે તથા જડ છે; અને જે જ્ઞાન છે, તે આત્માનું સ્વરૂપ જ હોવાથી સર્વદા સ્વચ્છ છે તથા સર્વવ્યાપક છે. આમ હોવાથી જ્ઞાનનું અને ચલનનું મિશ્રણ થવું એ વાસ્તવિક રીતે સંભવતું જ નથી; પણ

કલ્પનાથી જે માની લેવામાં આવ્યું છે, તે મન કહેવાય છે. આ રીતે મન મિથ્યા જ ઉત્પન્ન થયું છે અને ખોટી સમજણરૂપ જ છે. તે જ અવિદ્યા કહેવાય છે, તે જ વિક્ષેપશક્તિ કહેવાય છે અને અજ્ઞાનના સર્વસ્વનો નિર્વાહ કરનાર હોવાથી તેને જ અજ્ઞાન પણ કહી શકાય છે. એ અજ્ઞાન સંસાર આદિરૂપ ઝેરને આપનારું છે. જ્ઞાનશક્તિના અને ચલનશક્તિના સંબંધને અર્થે સંકલ્પની કલ્પના જ કરવામાં આવે નહિ તો મન જ રહેતું નથી. એમ એ મન રહેતું નથી તો સંસારના સંબંધવાળા સઘળા ભયોનો નાશ થઈ જાય છે. વાયુની ચલનશક્તિને જ્યારે ચૈતન્ય સ્ફુરિત કરે છે, ત્યારે જ ચૈતન્ય ચલન શક્તિવાળું થઈને સંકલ્પ કરે છે અને તેથી મનપણાને પામે છે. આ રીતે બાળકે કલ્પેલા યક્ષની પેઠે ચૈતન્યમાં મનપણું માત્ર કલ્પનાથી જ ઊભું થયું છે અને તેથી તે મિથ્યા જ છે; કારણ કે વાસ્તવિક રીતે ચૈતન્યમાં કોઈ પ્રકારનો આકાર કે ચલન છે જ નહિ. ચૈતન્ય તો અખંડ પૂર્ણતાવાળું છે અને તેમાં કોઈ કલ્પિત પદાર્થથી ખંડિતપણું કે અપૂર્ણપણું થવાનો સંભવ જ નથી. અખંડ અને સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ એ ચૈતન્યનું કોની સાથે અથડાવું સંભવે કે તેથી તે ખંડિત થઈ જાય? ચૈતન્ય અખંડ અને પૂર્ણ હોવાને લીધે 'ચલન' નામની કોઈ ક્રિયા જ હોવી સંભવતી નથી અને તે નહિ હોવાને લીધે ચૈતન્યમાં તેનો સંબંધ પણ નથી જ, તો હવે ચલનના સંબંધ વિના કોનું મન સિદ્ધ થાય અને તે મન કેવું સિદ્ધ થાય? 'ચલન ચૈતન્યથી જુદું છે જ નહિ' એ પક્ષ લઈએ તોપણ પછી મન કોને કહી શકાય? હાથીઓની અને ઘોડાઓની ગિરદી વિના સેના કોને કહી શકાય? આથી હે રામ! ત્રૈલોક્યમાં પણ 'મન' નામનો દુષ્ટ પદાર્થ મુદ્દલ છે જ નહિ આવી રીતે બરાબર સમજીને 'મન છે જ નહિ' એવો જે નિશ્ચય થાય તે જ મનનો નાશ થયો સમજવો. હે રામ! 'મન છે' એવી વ્યર્થ અને અનર્થ આપનારી કલ્પના તમે કરો જ નહિ; કેમ કે આ મન મિથ્યા જ ઉદય પામેલું હોવાને લીધે વાસ્તવિક રીતે છે જ નહિ. હે મહાબુદ્ધિમાન રામ! સંકલ્પો કરનારું મન આખા બ્રહ્માંડમાં ક્યાંય નથી. એટલા માટે તમે તમારી અંદર ક્યાંય કાંઈ પણ કલ્પના કરો નહિ. હે આત્મતત્ત્વનું મનન કરી જાણનારા રામ! તમારાં હૃદયરૂપી નિર્જળ દેશમાં અયથાર્થ જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલી કલ્પનારૂપ ઝાંઝવાનાં જળની નદી યથાર્થ જ્ઞાનથી અત્યંત શાંત થઈ ગઈ છે, મન તો જડ છે અને સ્વરૂપ વિનાનું છે તેથી તે સર્વદા મૂએલું જ છે, તો મૂએલા મનથી લોકો માર્યા જવાનું સમજવું, એ તો વિચિત્ર મૂર્ખતાની જ પરંપરા છે. જેનું સ્વરૂપ પણ દેહ નથી, જેનો દેહ પણ નથી, જેનો કોઈ આધાર પણ નથી અને જેની કોઈ જાતિ પણ નથી, તે મન સર્વ લોકોને દુઃખી કરે એમ સમજવું, એ તો એક જાતની મૂર્ખપણાની જ જાળ છે. મન તો સ્વરૂપ તથા શરીર આદિ સઘળી સામગ્રીઓ વિનાનું છે. તે જો કોઈને દુઃખી કરતું હોય તો હું ધારું છું કે તે દુઃખી થનારનું માથું નીલકમળની પાંખડી વાગવાથી ફાટી પડતું હશે! મન જડ છે, મૂંગું છે અને આંધળું છે. તેણે પણ જો કોઈને માર્યો હોય, તો હું ધારું છું કે તે મૂઢપુરુષ પૂર્ણિમાના ચંદ્રનાં કિરણોથી બળતો હશે! શત્રુને જીતવાની સઘળી સામગ્રીવાળા લોકોને સઘળી સામગ્રી વિનાનું મન હરાવી દે છે, એ વાત કેટલી મૂર્ખાઈથી ભરેલી છે! મન મુદ્દલ વિદ્યમાન જ નથી, તેને વિવેકી લોકો વૈરાગ્ય આદિ મોટા પ્રયત્નોથી હણી નાખે છે; એ વાત પણ કેટલી મૂર્ખાઈથી ભરેલી છે! મન મિથ્યા સંકલ્પથી જ ગોઠવાયું છે, મિથ્યા સ્થિતિને જ પામેલું છે અને પાછી શોધ કરતાં તો ક્યાંય જોવામાં જ આવતું નથી. તેમાં લોકોનો પરાભવ કરવાની શક્તિ જ શી રીતે સંભવે? અહો! વિચાર કરી જોતાં મન જ જરા પણ ટકી શકે એમ નથી. તે પણ જો લોકોને સંકટમાં નાખતું હોય, તો એ એક જાતની વિચિત્ર માયા

જ હોવી જોઈએ અને તે માયા મહામાયાવી મયદાનવને પણ બનાવતી હશે! જ્યારે મૂર્ખના હોય છે, ત્યારે લોકોને સઘળી આપદાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. મૂર્ખને કઈ આપદા ન હોય? જુઓ, અજ્ઞાની માણસ પોતાની મૂર્ખતાથી જ આ આપદારૂપી સૃષ્ટિને બનાવી લે છે! હાય! હાય! ભારે ખેદની વાત છે કે, મૂર્ખ લોકો પોતાની મૂર્ખાઈથી જ સૃષ્ટિને બનાવી લે છે અને વળી આ પોતાના ખોટા મનને કુમાર્ગમાં પ્રવર્તાવીને તે તે સૃષ્ટિને વધાર્યા કરે છે. હું ધારું છું કે આ સૃષ્ટિ કેવળ મૂર્ખતાથી જ બનેલી હોવાને લીધે વિચારમાત્રથી ટળી જાય એવી બહુ કૂણી છે. જેમ પાણી તરંગોની ભીંસ લાગવાથી કણીકણી થઈને વીંખાઈ જાય છે એમ માનવું એ ભ્રાંતિ છે, તેમ 'સૃષ્ટિથી આત્માને દુઃખ થાય છે' એમ માનવું એ પણ ભ્રાંતિ જ છે. જેમ પાણીના ચકરીમાં દેખાતા કાજળ જેવા કાળા વર્તુળરૂપી ઘાંટીથી પાણી દબાઈ જાય છે એમ માનવું ભ્રાંતિ છે, તેમ સૃષ્ટિથી આત્માને દુઃખ થાય છે એમ માનવું એ પણ ભ્રાંતિ જ છે. જેમ પાણી પૂનમના ચંદ્રનાં કિરણોના ટાઢા સ્પર્શથી મૂંઝાય છે એમ માનવું એ ભ્રાંતિ છે, તેમ સૃષ્ટિથી આત્માને દુઃખ થાય છે એમ માનવું એ પણ ભ્રાંતિ જ છે. જેમ શત્રુઓની દૃષ્ટિ પડતાં જ શત્રુઓનાં નેત્રોમાંથી નીકળેલ ક્રોધ--દૃષ્ટિરૂપી રજ્જુઓથી પુરુષ બંધાઈ જાય છે એમ માનવું ભ્રાંતિ જ છે, તેમ સૃષ્ટિથી આત્મા બંધાઈ જાય છે એમ માનવું એ પણ ભ્રાંતિ જ છે. જેમ સંકલ્પે કરેલી સેનાથી શૂરપુરુષનો પરાભવ થયાનું માનવું એ ભ્રાંતિ જ છે, તેમ સૃષ્ટિથી આત્માનો પરાભવ થવાનું માનવું એ પણ ભ્રાંતિ જ છે. કંગાલ અને જડ એવું મન કોઈ પણ સ્થળમાં છે જ નહિ અને તેમ છતાં મિથ્યા જ કલ્પાયેલું છે, તેને ખોટું નહિ સમજવાથી જ આ લોકમય મૂર્ખ સૃષ્ટિ નાશ પામતી હોય એવું ભ્રાંતિથી જોવામાં આવે છે. હે રામ! મન મિથ્યા જ ઊઠેલું છે. જે પુરુષ તેને વશ કરવાને સમર્થ ન હોય, તે ઉપદેશને પાત્ર જ નથી. એ પુરુષની બુદ્ધિ બાહ્ય વિષયોમાં જ લાગેલી હોય છે, વિષયો મળવાથી જ પૂર્ણપણું માની લે છે, આત્મતત્ત્વમાં વલણ પામેલી હોતી નથી અને તેથી જ સૂક્ષ્મ વિચાર કરવામાં અશક્ત હોય છે, માટે તે બુદ્ધિ ઉપદેશનાં વચનોને યોગ્ય જ નથી. એ બુદ્ધિ વેવલી છે તેથી વીણાના તારના ઝીણા શબ્દથી પણ ભડકે એવી હોય છે અને ઊંઘી ગયેલા મિત્રની કાંતિથી પણ ભય પામે એવી હોય છે. કોઈ શત્રુનું ઊંચા સ્વરથી ખોટું નામ લેવામાં આવે, તોપણ તે ભય પામીને નાસે એવી હોય છે અને મનના ખિવડાવવાથી પણ પરવશ થઈ જાય એવી હોય છે. વિષયસુખના લેશને માટે પણ પરવશ થઈ જનારી અને પોતાની પાસે રહેલા તુચ્છ મનથી શત્રુની જેમ ભય પામતી એ અભાગણી બુદ્ધિ સૂક્ષ્મ વિચાર જાણતી નથી. આમ છતાં પુરુષ પોતે એ બુદ્ધિને વિષયસુખથી રાજી રાખવાનો નિરર્થક મોહ શા માટે રાખે છે? (પોતાની બુદ્ધિ સૂક્ષ્મ વિચારમાં પહોંચી શકતી ન હોય, તોપણ તેને વિષયસુખોથી તો દૂર જ રાખવી જોઈએ કે જેથી કોઈ દિવસ પણ તે સૂક્ષ્મ વિચારનાં પહોંચવાને સમર્થ થાય.' ૧-૧૧૧

सुखलवविवशा च्छिन्नेव तथा हृदयगतेन मित्रेन चेतसेव । विधुरितधिषणा न वेत्ति सत्यं तदपि कथं परिमोहितो सुधीव ॥११७॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો
'ચિત્તવિશ્રાંતિ' નામનો સર્ગ ૧૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૪ મો*

वसिष्ठ उवाच

ઉપદેશને અયોગ્ય જીવોની ઉપેક્ષા ને યોગ્ય જીવો માટે મનને ટાળવાના ઉપાય

संसारसागरासारकल्लोलललमानया ।
मतेर्मलिनमूकत्वं यया जनतयार्जितम् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! સંસારરૂપી સમુ-

* આ ચૌદમા સર્ગમાં ઉપદેશને માટે અયોગ્ય જીવો કે જેઓ અનેક યોનિઓમાં દુઃખ પામ્યા કરે છે તેમની ઉપેક્ષા કરીને ઉપદેશને યોગ્ય લોકોને માટે મનને ટાળી નાખવાનો ઉપાય કહેવામાં આવશે.

દ્રના વિષયોની ઈચ્છાઓરૂપી તરંગોથી જેઓ તણાઈ રહ્યા છે, અને વિદ્વાનો મળ્યા છતાં પણ જેઓ વૈરાગ્યાદિકની ઉપેક્ષાને લીધે તેઓને પૂછવું જ બંધ રાખીને પોતાની બુદ્ધિને મૂંગી જ રાખી રહ્યા છે, તે લોકોને હું આ શાસ્ત્રમાં કહેલા આત્મપ્રાપ્તિ કરવાના ઉત્તમ ઉપાયરૂપ વિચારનાં વચનોથી ઉપદેશ આપતો નથી. જે મુદ્દલ દેખતો જ ન હોય, તે પુરુષને કયો હેતા-ફૂટયો વિચિત્ર મંજરીઓથી શોભી રહેલું વન દેખાડે? જેનું નાક કોઢના યોગથી ધૂંધવ્યા કરતું હોય. તે માણસને કયો મૂરખો અનેક પ્રકારના સુગંધોની પરીક્ષા કરવાનું કામ સોંપે? મદિરાથી ઘૂમતાં નેત્રોવાળા અને ભાન વિનાની ઈન્દ્રિયો-વાળા મત્ત પુરુષને ધર્મનો નિર્ણય સંભળાવવામાં અધિકારી ગણે એવો દુર્બુદ્ધિ કોણ હોય? સ્મશાનમાં પડેલા શબને લોકચર્ચામાં ચાલતી સેંકડો વાતોના સંદેહનું કોણ નિરાકરણ કરી આપે? મૂર્ખને કોણ શિખામણ આપે? મનરૂપી સર્પ પોતાના હૃદયરૂપી રાફડામાં રહેલો છે, મૂંગો છે અને આંધળો છે, છતાં જેણે તેને જીત્યો ન હોય તે દુર્બુદ્ધિ પુરુષને કોણ ઉપદેશ આપે? હે રામ! મન જિતાયેલું જ છે એમ સમજો, કારણ કે વાસ્તવિક રીતે જોતાં મન મુદ્દલ છે જ નહિ. જે શિલા મુદ્દલ હોય જ નહિ, તે શિલા લાંબો કાળ થયાં દૂર ફેંકાઈ જ ગઈ છે. હે રામ! મન મિથ્યા જ છે. જે મૂર્ખે તેને પણ જીત્યું ન હોય, તે મૂર્ખ પુરુષ ઝેર ખાધા વિના પણ ઝેર-ની મૂર્છાથી મરી જાય છે. વિષયોનો પ્રકાશ સર્વદા જ્ઞાનરૂપ આત્માથી થાય છે, ચલન પ્રાણવાયુથી થાય છે અને વિષયોનું ગ્રહણ તે તે ઈન્દ્રિયોથી થાય છે, તો પછી આપણને મનની શી જરૂર પડે છે કે તેથી 'મન છે' એમ સ્વીકારીએ? ચલનશકિત પ્રાણવાયુની છે, જ્ઞાન-શકિત આત્માની છે અને વિષયોનું ગ્રહણ કરવાની શકિત ઈન્દ્રિયોની છે; તો હવે એ સઘળી શકિતઓવાળો 'મન' નામનો કોઈ પદાર્થ છે એમ માનવાની આપણને શી જરૂર છે? વ્યવહાર સંબંધી જે જે શકિતઓ છે, તે સઘળાં પરમાત્માનાં જ કિરણો છે; માટે તમે તે તે શકિતઓનું જુદાપણું અને તે તે શકિતઓનાં મન આદિ જુદાં જુદાં નામો શા માટે સ્વીકારો છો? મન એવો શો પદાર્થ છે કે તેણે જગતને આંધળું બનાવી દીધું છે? મન એ કશું છે જ નહિ, તો પછી તેમાં શકિતપણું તે શું જ હોય? હે રામ! જે લોકો મન વડે આંધળા થઈ ગયા છે, તેમનાં અપાર દુ:ખોને જોઈને મારી બુદ્ધિ કરુણાથી દબાઈ ગઈ છે અને એ લોકોનાં દુ:ખોને મટાડવાનો કોઈ પણ ઉપાય નહિ મળવાથી તે જાણે મૂંઝાઈ ગઈ હોય એમ પરિતાપ પામ્યા કરે છે. (પણ 'જે દુ:ખ કોઈ કારણથી ઉત્પન્ન થયું હોય, તે દુ:ખને તે કારણનું નિવારણ કરવાથી ટાળી શકાય; પરંતુ મૂર્ખ લોકોનું દુ:ખ તો કારણ વિના જ ઉત્પન્ન થયું છે, માટે તે કેવી રીતે ટળે?' એમ વિચાર કરે હું મારી બુદ્ધિના તે પરિતાપને શાંત કરું છું.) મૂર્ખ માણસ કોઈ સાચા કારણથી નહિ પણ ખોટા કારણથી જ દુ:ખ પામ્યા કરે છે. તેમાં આપણે ખેદ શો રાખવો અને શા કારણથી રાખવો? ગધેડાઓ અને મૂર્ખ લોકો દુ:ખને માટે જ જન્મે છે, તેમાં આપણે શું કરીએ? જેમ સમુદ્રમાં નિરંતર ઊઠતા અનેક તરંગો વિનાશ પામવાને માટે જ ઊઠે છે, તેમ સંસારમાં સર્વદા અવતર્યા કરતા પાપી લોકો મરવાને માટે જ અવતર્યા કરે છે. જુઓ, પ્રત્યેક દેશમાં પ્રત્યેક દિવસે ખાટકીઓના હાથથી કેટલાં કેટલાં પશુઓ કપાય છે! તો હવે તેમને માટે આપણે શું રોવું? પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થતા જીવોમાં પવન પ્રત્યેક દિવસે અસંખ્યાત ડાંસો અને અસંખ્ય મચ્છરોને મારી નાખે છે, તો તેમને માટે શું રોવું? પ્રત્યેક દિશામાં, પ્રત્યેક પર્વતમાં અને પ્રત્યેક વનમાં ભીલ આદિ લોકો લાખો મૃગોનો ઘાણ કાઢી નાખે છે, તો તેમને માટે આપણે શું રોવું? મોટા મત્સ્ય નિર્દય થઈને પાણીમાં ઝીણાં ઝીણાં કરોડો જળજંતુઓને ખાવાને માટે મારી નાખે છે, તો તેમાં આપણે શી વેદના

કરવી ? માખી ઝીણા કણ જેવી પાતળી જૂને ખાઈ જાય છે, કરોળિયો માખીને ખાઈ જાય છે અને ડાંસ કરોળિયાને ખાઈ જાય છે. ડાંસને દેડકો ખાઈ જાય છે, દેડકાને સર્પ ખાઈ જાય છે અને સર્પને ગરુડ અથવા નોળિયો કાપી નાખે છે. નોળિયાને બિલાડો મારી નાખે છે, બિલાડાને કૂતરો મારી નાખે છે, કૂતરાને રીંછ મારી નાખે છે અને રીંછને વાઘ મારી નાખે છે. વાઘને સિંહ મારી નાખે છે, સિંહને શરભ મારી નાખે છે અને શરભ ગાજતાં વાદળાંની અસહનતાને લીધે પોતે જ ઊછળી શિલા પર પડીને ફાટી પડે છે; તો આવી રીતની ઘટમાળમાં કોને વાસ્તે શોક કરીએ ? વાદળાંઓને વાયુઓ દૂર કરી નાખે છે, વાયુઓને પર્વત જીતી લે છે, પર્વતોને વજ્ર ચૂર્ણ કરી નાખે છે અને વજ્રને ઈન્દ્ર હસ્તગત રાખે છે. ઈન્દ્રને વિષ્ણુ વશ રાખે છે અને તે વિષ્ણુ માછલાં આદિના અવતારોને પ્રાપ્ત થાય છે. પછી તે અવતારોમાં તેને સુખ--દુ:ખની અનેક દશાઓ ભોગવવી પડે છે અને તેમાં વૃદ્ધાવસ્થાની અને મરણની રાહ જ જોવાયા કરે છે. વિદ્યાઓથી થતાં આયુધોથી સંપન્ન એવાં મોટી કાયાવાળાં પ્રાણીઓને પણ તેમનાં અંગોમાં લાગેલી લીખો કરડી ખાય છે. આ પ્રમાણે પ્રાણીઓરૂપી જગત અત્યંત મોહને લીધે પરસ્પરથી નિરંતર છેદાયા કરે છે, વીંખાયા કરે છે, ખવાયા કરે છે અને વળી પછીના સમયમાં ખા ન સારુ રાખી મુકાયા પણ કરે છે. લીખ, જૂ અને કીડી આદિ અનેક પ્રાણીઓની જાતિઓ નિરંતર ઉત્પન્ન થયા કરે છે અને નિરંતર મરણ પામ્યા કરે છે. જળાશયોમાં માછલાં, હાથી આકારનાં જીવડાં ને મગર આદિ અનેક જંતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે. પૃથ્વીમાં વીંછી આદિ અનેક કીડાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. અંતરિક્ષમાં કેટલાંએક ક્ષુદ્ર પક્ષીઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેઓ અંતરિક્ષમાં જ ભમ્યા કરે છે. તેમણે મૂકેલાં ઈંડાં ધરતી પર પડવાં ન હોય, ત્યાં તો તરત જ તે ઈંડાંઓમાંથી તેમનાં બચ્ચાંઓ પણ નીકળે છે અને તેઓ અંતરિક્ષમાં ભમ્યા કરે છે. વનોની ઝાડીઓમાં સિંહ, દીપડા અને મૃગ આદિ અનેક પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રત્યેક સ્થળમાં પ્રાણીઓનાં અંગોમાં પણ અનેક કીડાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. વૃક્ષ આદિ સ્થાવરોમાં પણ ઘુણ* અને ભ્રમરીઓ આદિ જીવો ઉત્પન્ન થાય છે. શિલાઓની મધ્યમાં પણ કીડા, દેડકાં અને ઘુણ આદિ જંતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને વિષ્ઠામાં પણ અનેક જાતના કીડાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે અસંખ્યાત પ્રાણીઓ જન્મ્યા કરે છે અને મરણ પામ્યા કરે છે. તો તેમને માટે દયાળુ લોકોએ રાજી થવું પણ યોગ્ય નથી અને રોવું પણ યોગ્ય નથી, પણ ઉપેક્ષા કરવી જ યોગ્ય છે. જેમાં નિરંતર મરણો થયા કરે છે અને નિરંતર જન્મો થયા કરે છે. એવી આ સંસારની ગરબડમાં રાજી થવું પણ યોગ્ય નથી અને કચવાવું પણ યોગ્ય નથી. પ્રાણીઓની અનેક પ્રકારના જન્મોવાળી આ પંક્તિઓ વૃક્ષોનાં અનંત પાંદડાંઓની પેઠે ઉત્પન્ન થઈ થઈને નાશ પામી જાય છે. જે પુરુષ દયાથી દુર્બુદ્ધિમાનોનાં દુ:ખો ટાળવામાં પ્રવર્તે છે, તે પુરુષ પોતાના હાથમાં રહેલા એક છત્રથી સઘળા આકાશને તડકા વિનાનું કરવાનો વ્યર્થ પરિશ્રમ કરે છે. પૃથ્વીમાં પશુપક્ષીઓ જેવાં મૂઢ માણસોને ઉપદેશ દેવો જ નહિ. વનમાં ઠૂંઠાંની પાસે કથા વાંચવાથી શું વળે ? વિષયોમાં લંપટ રહેનારા માણસો અને પશુઓ એ બેમાં શું અંતર છે ? પશુઓ દોરડાથી ખેંચાય છે અને વિષયોમાં લંપટ રહેનારાં માણસો મનથી ખેંચાય છે. પોતાના મનરૂપી કાદવમાં ખૂંચી ગયેલા અને પોતાના નાશને માટે જ કાર્યો કરતા કરતા મૂર્ખ લોકોની વિપત્તિઓ જોઈને પથરાઓને પણ રડવું આવે. જેમણે પોતાના મનને જ જીત્યું ન હોય, તે લોકોને ચારે બાજુથી દુ:ખદાયી દશાઓ જ પ્રાપ્ત થાય છે; માટે સમજુ માણસ તે દશાઓને ટાળી નાખવાનું માથે લે જ નહિ. હે રામ ! જેમણે

* કાષ્ઠને કોતરી ખાનારો એક જાતનો કીડો.

પોતાના મનને જીત્યું હોય, તે લોકોનાં દુઃખો સહેજે ટાળી શકાય એવાં હોય છે; માટે તત્ત્વવેત્તા પુરુષ તેમને જ ટાળવાની પ્રવૃત્તિ કરે છે. હે મહાવીર રામ! મન મુદ્દલ છે જ નહિ, તે છતાં તેને અમસ્થું અમસ્થું કલ્પો નહિ, જેમ બાળક કલ્પિત પિશાચથી દુઃખી થાય છે, તેમ તમે એ કલ્પિત મનથી દુઃખી થાઓ છો. જ્યાં સુધી તમે આત્મતત્ત્વના વિસ્મરણને લીધે મૂઢ હતા, ત્યાં સુધી તમારો મનરૂપી સર્પ જોર કર્યા કરતો હતો. હે રામ! હમણાં તો તમે જેવું છે તેવું જાણી ચૂક્યા છો કે, 'સંકલ્પથી જ મન વધ્યા કરે છે' માટે તમે તરત સંકલ્પનો ત્યાગ કરો, એટલે પછી મનનો નાશ થઈ જાય. તમે જો આ દૃશ્યનો આશ્રય કરતા હો તો મનવાળા છો તથા બંધાયેલા છો અને જો આ દૃશ્યને છોડી દેતા હો તો મનથી રહિત છો અને મુક્ત છો. આ માયામય સંસાર ગ્રહણ કરવામાં આવ્યો તો બંધને માટે જ છે અને તે છોડી દેવામાં આવ્યો તો મોક્ષને માટે જ છે. હવે જેમ તમારી ઈચ્છા હોય તેમ કરો. 'આ મન આદિ કે દેહ આદિ કાંઈ છે જ નહિ' એવો વિચાર કર્યા કરો અને તેથી પર્વતની પેઠે સ્થિર રહો. તમે પરમાત્મા છો, જેની અંદર અનંત બ્રહ્માંડો સમાઈ જાય છે. હે રામ! 'આ હું છું અને આ જગત છે' એવી બેપણાવાળી કલ્પનાને છોડી દો અને અખંડપણારૂપ પોતાના સ્વભાવમાં જ રહીને તમે અત્યંત સ્થિર થાઓ. તમારી દ્રષ્ટાપણાની સ્થિતિ અને જગતની દૃશ્યપણાની સ્થિતિ એ બેની મધ્યમાં એ બંને સ્થિતિઓમાં 'અનુસ્યૂત' જે અનુભવરૂપ સાક્ષીનો સ્વભાવ જ છે, તે સ્વભાવમાં જ તમારા આત્માની સર્વદા સ્થિતિ છે, એમ તમે ભાવના કર્યા કરો. સ્વાદ લેનાર અને સ્વાદ લેવાના પદાર્થો તેઓથી રહિત અને એ બંનેમાં અનુસ્યૂત થઈને રહેલો જે કેવળ અનુભવ છે, તેની જ તમે ભાવના કર્યા કરો અને નિરંતર તેમ જ રહો એ અનુભવ જ તમારું સ્વરૂપ છે. હે રામ! અનુભવ કરવાનો પદાર્થ અને અનુભવ કરનાર એમનાથી રહિત અને બંનેમાં અનુસ્યૂત થઈને રહેલો જે કેવળ નિરુપાધિક અનુભવ છે, તેનો જ હૃદયમાં આશ્રય કરીને સ્થિર થાઓ. હું સંસારની ભાવનાથી રહિત છું અને જાગ્રત આદિ ત્રણે અવસ્થાઓથી રહિત છું' એ રીતે તમે પોતાના સ્વરૂપની ભાવના કર્યા કરો અને સર્વદા તે સ્વભાવમાં જ રહો. હે રામ! જ્યારે તમે પ્રમાદને લીધે તમારા શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્રપણાને છોડી દો છો અને તમારાથી જુદા દૃશ્યનો સંકલ્પ કરો છો, ત્યારે તમે અત્યંત દુઃખ દેનારા મનપણાને પ્રાપ્ત થાઓ છો. હે મહાવીર રામ! આ મનપણારૂપી સાંકળને તમે સ્વરૂપના જ્ઞાનરૂપી યુક્તિથી તોડી નાખો અને તમારા આત્મારૂપી સિંહને મનરૂપી પિંજરામાંથી છોડાવો. તમે જ્યારે શુદ્ધ ચૈતન્યપણાને ત્યજી દો છો, વિષયો પર અત્યંત ધસી પડો છો અને સંકલ્પ કરવા લાગો છો, ત્યારે જ તમે વિષયોને દેખાવા લાગો છો. 'મન આત્માથી જુદું છે' એવી સમજણથી મન દુઃખી થઈ જાય છે. એવી સમજણ જો છોડી દેવામાં આવે તો મન ક્ષીણ થઈ જાય છે. 'જો આ સઘળું જગત આત્મા જ છે' એવું જ્ઞાન ઉદય પામે, તો દ્રષ્ટા, દૃશ્ય, ચિત્ત અને ચિત્તની વૃત્તિ—એમાંનું કાંઈ પણ અવશેષ રહે નહિ. હે રામ! 'હું જીવ છું' એમ સમજવું એ જ મન છે. એમ કહેવામાં આવે છે એ મનથી જ આ રીતે આદિ—અંત વિનાના દુઃખનો વિસ્તાર થાય છે. 'હું બ્રહ્મ જ છું અને જીવ કહેવાતી બીજી સત્તાઓ કદી પણ સાચી નથી એમ જો પાકું સમજાય તો એ જ મનનો ઉપશમ છે અને એ જ પરમ સુખ છે, એમ કહેવાય છે. હે રામ! 'આ સઘળું જગત આત્મા જ છે' એવો નિશ્ચય થાય તો મનનો અભાવ જ થઈ જાય છે એમાં સંશય નહીં. આ રીતના સાચા જ્ઞાનથી 'આ સઘળું આત્મા જ છે' એવો દૃઢ નિશ્ચય થાય છે અને તેથી જ જેમ સૂર્યના પ્રકાશથી અંધકારનો નાશ થાય છે, તેમ મનનો નાશ થઈ જાય છે, એમ સમજો. જ્યાં સુધી

મનરૂપી સર્પ શરીરમાં હોય ત્યાં સુધી મોટો ત્રાસ છે. એ સર્પને યોગ્ય ઉપાયથી દૂર કરવામાં આવે, તો ત્રાસ થવાનો પ્રસંગ જ ક્યાં રહે? હે રામ! આ ભ્રાંતિમાત્રથી ઉત્પન્ન થયેલા મહાબળવાન ચિત્તરૂપી વેતાલને યથાર્થ જ્ઞાનરૂપી મંત્રથી બળાત્કારે નષ્ટ કરી નાખો. અતિ બલિષ્ઠ એવો આ મનરૂપી યક્ષ દેહરૂપી ઘરમાંથી દૂર થાય તો પછી તમે સઘળાં દુઃખોથી તથા વ્યાકુળતાથી રહિત જ રહો. તમને કોઈ જાતનો ભય નથી. 'હું પૂર્ણકામ હોવાને લીધે રાગરહિત જ છું અને વ્યાપક હોવાને લીધે મારે કોઈ વસ્તુને સંપાદન કરવાની જરૂર નથી.' એટલું જ સમજવામાં આવ્યું તો તમારું મન જતું રહ્યું છે, તમારી સઘળી તૃષ્ણાઓ શાંત થઈ ગઈ છે અને તમે દુઃખરહિત સર્વોત્તમ પદને પામી શક્યા છો, તો હવે તે પદમાં જ રહો. ૧—૬૬

नीराग एव निरुपार्जन एव चास्मीत्येतावतैव गलिता तव चित्तसत्ता । निर्दुःखमुत्तमपदं परमं गतोऽसि तिष्ठोपशांतपरमैषण एवमन्तः ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'સ્વચિત્તનિરૂપણ' નામનો સર્ગ ૧૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૫ મો*

સર્વ અનર્થનું બીજ-તૃષ્ણા છે

વસિષ્ઠ ઉવાચ

एतामनुसरन् राम चित्तसत्तामपावनीम् ।
संसारबीजकणिकां जीवबन्धनवागुराम् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! આ મનની સત્તા સંસારના સૂક્ષ્મ બીજરૂપ છે, અપવિત્ર છે અને જીવને બાંધનારી જાળરૂપ છે: તેને અનુસરવાથી આત્મા પોતાના બ્રહ્મરૂપપણાને ભૂલીને મલિન જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થયો છે. તે મનથી કલ્પાયેલા દેહને 'હું છું' એમ માને છે અને અનેક વિષયોની કલ્પનાથી થતા રાગ—દ્વેષાદિરૂપી મેલ ધારણ કરે છે. નિરંતર વધતા જતા મહામોહને ઉત્પન્ન કરનારી અને ત્રાસ આપનારી તૃષ્ણારૂપી ઝેરી લતા રાગ—દ્વેષાદિરૂપી મેલવાળા પુરુષને મૂર્છિત જ કરી નાખે છે. આત્મારૂપી આકાશમાં અનેક વિકારોને ઉત્પન્ન કરનારી તૃષ્ણારૂપી કાળી રાત્રિ જ્યારે જ્યારે ઉદય પામે છે, ત્યારે ત્યારે મહામોહ આપ્યા વિના રહેતી નથી. પ્રલયકાળના અગ્નિની જ્વાળાની બળતરાને સહન કરી શકે એવા સદાશિવ આદિ કેટલાકએક મહાત્માઓ છે, પણ તૃષ્ણારૂપી અગ્નિની જ્વાળાની બળતરાને સહન કરી શકે એવા કોઈ પણ નથી. તીક્ષ્ણ, કાળી, અત્યંત લાંબી અને શીતળ છતાં પણ ખરાબ પરિણામ આપનારી તૃષ્ણારૂપી તલવાર માનરૂપી અંગને કાપી નાખે છે. હે રામ! સંસારમાં જે જે અંત વિનાનાં, ન અટકાવી શકાય એવાં અને અત્યંત વધારાવાળાં દુઃખો છે, તે સઘળાં તૃષ્ણારૂપી લતાનાં ફળ છે. માણસોનાં મનરૂપી ગુફામાં રહેનારી આ તૃષ્ણા અદૃશ્ય રહીને જ માણસોનાં શરીરોમાંથી માંસને, અસ્થિઓને તથા રુધિર આદિને ખાયા કરે છે, માટે એ વરુ જેવી છે. તૃષ્ણારૂપી મેલી ચોમાસાની નદી ક્ષણમાત્રમાં વધી જાય છે, ક્ષણમાત્રમાં શૂન્ય થઈ જાય છે અને પોતામાં પડેલા માણસને તરત તાણી—પછાડીને ફાડી નાખે છે. તૃષ્ણારૂપી વાયુથી પછડાયેલો પુરુષ રાંક થઈ જાય છે, ભોંઠો પડી જાય છે, શક્તિવિનાનો થઈ જાય છે, નીચપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, ભાવવિનાનો થઈ જાય છે, રડે છે અને પડી જાય છે, જેના હૃદયરૂપી દરમાં તૃષ્ણારૂપી કાળોતરી નાગણ ન રહી હોય, તે પુરુષનો જ પ્રાણવાયુ સ્વસ્થ રહે છે. જ્યારે તૃષ્ણાઓરૂપી કાળી રાત્રિઓ જતી રહે છે, ત્યારે ઉપશમરૂપી શુકલપક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે અને પુણ્યોરૂપી ચંદ્રો વૃદ્ધિ પામે છે. જે પુરુષરૂપી વૃક્ષ, તૃષ્ણારૂપી ઘુણોની પંક્તિથી ઘવાયેલું ન હોય, તે સર્વદા પુણ્યોરૂપી પુષ્પોથી પ્રફુલ્લિત સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય છે. વિવેકરૂપી ચક્ષુ વિનાનાં માણસોના હૃદયરૂપી અરણ્યમાં

* આ પંદરમા સર્ગમાં મનપણાને પામેલો આત્મા તૃષ્ણાથી જ બંધાય છે, એટલા માટે સઘળા અનર્થોના બીજરૂપ તૃષ્ણાનું જ વિચિત્ર વર્ણન કરવામાં આવશે.

વ્યાકુળપણારૂપી અનંત કલ્લોલોવાળી અને ભ્રાંતિઓરૂપી ચકરીઓવાળી તૃષ્ણારૂપી નદી અખંડ રીતે વહી જાય છે. તૃષ્ણારૂપી હિંસક ભીલડી આ સર્વે લોકોને દોરાઓથી બાંધેલાં પક્ષીઓની જેમ ભ્રમણ કરાવે છે, વીંખી નાખે છે અને અંતે ઘણું કરીને મારી પણ નાખે છે. બહુ જ કઠિનપણાવાળી તૃષ્ણારૂપી કુહાડાની ધાર, પોતે પ્રવર્તીપ્રવર્તીને જ્ઞાનરૂપી વૃક્ષનાં વિવેક આદિ ઊગતાં મૂળોને કાપી નાખે છે. જેમ મૃગ ખાડામાં ઊગેલા ખડની લીલી સળીને અનુસરીને ખાડામાં પડે છે, તેમ મૂઢ માણસ તૃષ્ણાને અનુસરીને નરકરૂપી ઊંડા ખાડામાં પડે છે. વૃદ્ધિ પામેલી જરાવસ્થા પણ આંખને એવી આંધળી કરતી નથી, જેવી તેમને અત્યંત ભૂખી તૃષ્ણારૂપી ચુડેલ ક્ષણમાત્રમાં આંધળી કરી નાખે છે. મનરૂપી માળામાં રહેનારી તૃષ્ણારૂપી ઘુવડ પક્ષિણી માથે ચઢી બેસવારૂપ અપશુકન થવાથી, ભગવાન વિષ્ણુને પણ વામનપણું પ્રાપ્ત થયું હતું અને ભીખ માગવી પડી હતી. હૃદયમાં ગૂથાઈ ગયેલી સ્વર્ગલોકનાં સુખ ભોગવવાની તૃષ્ણા વડે સૂર્ય પણ જાણે દોરડાથી બંધાઈને નિત્ય આકાશમાં ભ્રમણ કર્યા કરે છે. તેથી સઘળાં દુઃખોને આપનારા આકારવાળી અને લોકોનાં જીવનને છેદી નાખનારી તૃષ્ણારૂપી ક્રૂર નાગણને દૂર રહીને જ દૂર મૂકી દેવી જોઈએ. વાયુઓ પણ તૃષ્ણાથી વાય છે, પવનો પણ તૃષ્ણાથી સ્થિર બની રહે છે અને ધરતી પણ તૃષ્ણાથી જ પ્રાણીઓને ધારણ કરીને રહી છે. આમ સઘળું ત્રૈલોક્ય તૃષ્ણાથી જ ટકી રહ્યું છે. લોકોની વ્યવહાર સંબંધી સઘળી સ્થિતિ તૃષ્ણારૂપી ચામડાની દોરીમાં પરોવાઈને રહી છે. દોરડાના બંધનમાંથી કોઈ પણ છૂટી શકે છે, પરંતુ તૃષ્ણાના બંધનમાંથી કોઈ છૂટી શકતું નથી. આથી હે રામ! તમે એ સંકલ્પોને તજી દેવારૂપ ઉપાયથી તૃષ્ણાને તજી દો; કારણ કે સંકલ્પવિનાનું મન હોતું નથી અને મન વિના તૃષ્ણા હોતી નથી એવો યુક્તિપૂર્વક નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે. હે રામ! પ્રથમ તો તમે 'દેહ હું છું' એવા અભિમાનનો મનમાં સંકલ્પ જ કરો નહિ. એ સંકલ્પ જ સઘળી અજ્ઞાનમય દુષ્ટ તૃષ્ણાઓનું મૂળ છે. દેહમાં 'હું છું' એ ભાવના સઘળાં દુઃખોને ઉત્પન્ન કરનારી છે. તમે તે ભાવના નહિ કરો, તો તત્ત્વવેત્તાઓમાં ગણાશો. હે રામ! દેહમાં 'હું છું' એવી આત્માભિમાની ભાવના અત્યંત અપવિત્ર છે. તમે તેને અહંકારના ત્યાગરૂપી છરીથી કાપી નાખો અને સંસારની નિવૃત્તિની ભૂમિકામાં સઘળી રીતે નિર્ભયપણાથી રહો. ૧–૨૭

एतामहंभावमयीमपुण्यां छित्त्वानहंभाव-शलाकयैव । स्वभावजां भव्य भवान्तभूमौ भवाभिभूताखिलभूतभीतिः ॥ २७ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'તૃષ્ણાવર્ણન' નામનો સર્ગ ૧૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૬ મો*

વાસનાક્ષયના 'ધ્યેય'–'જ્ઞેય' એ બે ભેદ અને જીવન્મુક્ત તથા વિદેહમુક્તનું લક્ષણ

राम उवाच

स्वभावगम्भीरमेतद्भगवद् वचनं तव ।
यदहंकारतृष्णां त्वं मा गृहाणेति वक्षि माम् ॥१॥

રામ બોલ્યા : હે ભગવન્ ! આપ મને કહો છો કે, 'તમે અહંકાર—તૃષ્ણાને ત્યજી દો' તો આપનું એ વચન સ્વાભાવિક રીતે ગંભીર લાગે છે. હું જો આપના અભિમાનથી અહંકારને ત્યજી દઉં, તો પછી મારે આ 'દેહ' ભ્રમના બાંધો સંપૂર્ણ રીતે ત્યજી જ દેવો પડે. અહંકાર ન હોય તો શરીર જીવતું રહેવાનો સંભવ જ નથી. જેમ મૂળમાં બાંધેલો મોટો ઓટલો ઝાડને ધારણ કરી રાખે છે, તેમ અહંકાર જ દેહને ધારણ કરી રાખે છે. જેમ કરવતથી મૂળ કપાઈ જાય, તો મોટાં વૃક્ષ પણ વિનાશ પામે છે,

* આ સોળમા સર્ગમાં ધ્યેય અને જ્ઞેય એમ બે પ્રકારનો વાસનાનો ત્યાગ કહેવામાં આવશે અને તે કહેવાના સંબંધમાં જીવન્મુક્તોનું તથા વિદેહમુક્તોનું લક્ષણ કહેવામાં આવશે.

તેમ અહંકારનો નાશ થાય તો દેહ પણ અવશ્ય વિનાશ પામે. હે વક્તાઓમાં ઉત્તમ વસિષ્ઠ-મુનિ! આ અહંકાર મારે કેવી રીતે છોડવો? અને છોડયા પછી હું કેવી રીતે જીવું? એ વિષય-નું આપ નિશ્ચયપૂર્વક મારી પાસે નિરૂપણ કરો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે કમળ સરખાં નેત્રોવાળા રામ! હે માનદાતા! વિદ્વાન લોકોએ સર્વ શાસ્ત્રો-માં 'ધ્યેય' અને 'જ્ઞેય' એમ બે પ્રકારનો વાસ-નાનો ત્યાગ કહેલો છે. હે રામ! 'આ દેહ અન્ના-દિકનો છે અને અન્નાદિક આ દેહનું જીવન છે. અન્નાદિક વિના આ દેહ કાંઈ પણ નથી અને આ દેહ વિના અન્નાદિક કશા ઉપયોગનાં નથી.' એમ નિશ્ચય કર્યા પછી, મનની સાથે પોતાના સ્વરૂપનો વિચાર કરવામાં 'હું દેહાદિકનો નથી અને દેહાદિક મારાં નથી' એવી દૃઢ ભાવના રાખવામાં આવે અને અંદર શીતળતાવાળી (અભિનિવેશવિનાની) બુદ્ધિથી, લીલામાત્ર જેવી ક્રિયાઓ કરવામાં આવે એ 'ધ્યેય' નામનો વાસનાનો ત્યાગ કહેવાય છે. સર્વ જગતને બ્રહ્મરૂપ સમજવામાં આવે અને ભૂમિકાઓના અભ્યાસના ક્રમથી મમતાનો, અહંતાનો તથા વાસનાનો પણ નાશ કરીને પ્રારબ્ધની સમાપ્તિના સમયમાં દેહને ત્યજી દેવામાં આવે, એ 'જ્ઞેય' નામનો વાસનાક્ષય કહેવાય છે. જે પુરુષ દેહમાં હુંપણારૂપી વાસનાને ત્યજી દઈને લોકસંગ્રહને માટે યોગ્ય વ્યવહાર કરતો હોય એટલે જેણે ધ્યેયવાસનાનો ત્યાગ કર્યો હોય, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. હે રઘુનંદન! જે પુરુષ મૂલાજ્ઞાનની સાથે સઘળી કલ્પનારૂપી વાસનાઓ ત્યજી દઈને (તમામ વ્યવહારાદિકથી રહિત થઈને) શાંતિ પામ્યો હોય, અર્થાત્ જેણે જ્ઞેયવાસનાનો ત્યાગ કર્યો હોય, તેને વિદેહમુક્ત જાણવો. હે રામ! જનકરાજા આદિ સુજન મહાત્માઓ 'ધ્યેય' નામનો પહેલો વાસનાત્યાગ કરીને જીવન્મુક્ત થયા છે. અને લોકસંગ્રહને માટે યોગ્ય વ્યવહારથી જગતમાં વર્તે છે. 'જ્ઞેય' નામનો બીજો પ્રકારનો વાસનાનો ત્યાગ કરી શાંત થયેલા વિદેહમુક્ત પુરુષો તો અખંડ સચ્ચિદાનંદરૂપ પરબ્રહ્મમાં જ રહે છે. હે રામ! 'ધ્યેય' અને 'જ્ઞેય' એ બંને ત્યાગો મુક્તિના વિષયમાં સરખા જ છે. એક પુરુષે ધ્યેયવાસનાનો ત્યાગ કર્યો હોય અને બીજા પુરુષે જ્ઞેયવાસનાનો ત્યાગ કર્યો હોય, તોપણ તે બંને પુરુષો બ્રહ્મભાવરૂપી મુક્તિની પ્રાપ્તિમાં અને સંતાપોથી રહિતપણામાં સમાન જ છે. એક વ્યવહારમાં રહે છે અને બીજો સમાપ્તિમાં રહે છે, તોપણ તે બંને મહાત્માઓને પરમ વિશ્રાંતિરૂપ નિર્મળ પરબ્રહ્મમાં જ રહેલા સમજવા. તેઓ વચ્ચે અંતર એટલું જ છે કે, પહેલાને દેહ સ્ફુરે છે અને બીજાનો દેહ સ્ફુરતો નથી. પહેલો દેહના સ્ફુરણવાળો જીવન્મુક્ત પુરુષ સંતાપોથી રહિત રહીને, વ્યવહાર કરે છે, અને બીજો દેહના ભાવ વિનાનો વિદેહમુક્ત પુરુષ કાંઈ પણ વ્યવહાર કરતો નથી. વ્યવહારને લઈને કાળના નિયમ પ્રમાણે નિરંતર આવી પડતાં સુખ—દુ:ખોમાં જેને હર્ષ પણ થતો ન હોય, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. ઈચ્છાથી તથા દ્વેષથી રહિત થયેલો જે પુરુષ પ્રિય વસ્તુઓમાં અને અપ્રિય વસ્તુઓમાં કોઈ જાતની આસક્તિ પામ્યા વિના જ વ્યવહાર કરે છે, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. જેના મનમાંથી 'આ ગ્રાહ્ય છે અને ત્યાજ્ય છે' એવી કલ્પનાઓ તથા 'હું છું અને આ મારું છે' એવી કલ્પનાઓ જેની નાશ પામેલી હોય છે, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. જેના મનમાં હર્ષનો, ઈર્ષાનો, ભયનો, ક્રોધનો, કામનો કે દીન-તાનો અભિનિવેશ જ થતો ન હોય, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. જે પુરુષ જાગ્રત અવસ્થામાં પણ મનની સુષુપ્તિવાળાની પેઠે પદાર્થોની સઘળી આસક્તિઓને શાંત કરીને વર્તે છે, તેમ જ જે સ્વચ્છતાથી ભરપૂર એવા સઘળી કળાઓવાળા પૂર્ણચંદ્રની જેમ સર્વદા સ્વાભાવિક હર્ષથી ભર-પૂર રહે છે, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. વાલ્મીકિ મુનિએ ભરદ્વાજને આટલે સુધી કથા કહી એટ-લામાં દિવસ જતો રહ્યો, સૂર્ય આથમી ગયો અને મુનિઓની સભા વાલ્મીકિને પ્રણામ કરીને

સાયંકાળનાં નિત્યકર્મો કરવા માટે ત્યાંથી ઊઠીને સ્નાન કરવા ગઈ. રાત્રિ વીત્યા પછી જ્યારે સૂર્યનાં કિરણો ફૂટ્યાં, ત્યારે એ સભા પાછી વાલ્મીકિની પાસે આવી. ૧–૨૩.

इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम सायंतनाय विधयेऽस्तमिनो जगाम । स्नातुं सभाकृतनमस्करणा जगाम श्यामाक्षये रविकरैश्च सहाजगाम ॥२३॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'તૃષ્ણાચિકિત્સા' નામનો સર્ગ ૧૬ મો સમાપ્ત

વાલ્મીકિનો અગિયારમો દિવસ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૭ મો*

બંધ કરનારા અને બંધ નહિ કરનારા નિશ્ચયોનું વિવેચન

वसिष्ठ उवाच

विदेहमुक्ता ये राम ते गिरामिह गोचरे।
नैव तिष्ठन्ति तस्मात्त्वं जीवन्मुक्तिमिमां शृणु ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! વિદેહમુક્ત લોકો તો બ્રહ્મરૂપ જ હોય છે, એટલા માટે તેમની સ્થિતિનું વર્ણન વાણીથી કહી શકાય જ નહિ. આમ હોવાથી હું કેવળ જીવન્મુક્તની સ્થિતિનું જ વર્ણન આપું છું, તે તમે સાંભળો. તે તે કર્મોનાં ફળોની ઇચ્છા રાખ્યા વિના કેવળ લોકસંગ્રહ કરવાની શુદ્ધ તૃષ્ણાથી જ તે તે વર્ણાશ્રમોને અનુસરતાં કર્મો કરવામાં આવે, એ જીવન્મુક્તપણું કહેવાય છે. સંસારને સાચો સમજી ભોગ ભોગવવામાં ઉત્સાહ બંધાવનારી તૃષ્ણાથી કર્મોમાં પ્રવર્તવું એ જ બંધ છે અને એ જ સંસારની દૃઢ બેડી છે, એમ આચાર્યો કહે છે. મનમાંથી સંકલ્પોનો ત્યાગ કરીને, લોકસંગ્રહ કરવાના પ્રયોજનને લીધે બહારથી જ કર્મ કરવાની તૃષ્ણા રાખવામાં આવે એ જીવન્મુક્તનું લક્ષણ છે. હે રામ! વિષયોમાં જે લંપટતા અને તૃષ્ણા વધતી જતી હોય, તો બંધનરૂપ છે. ત્યારે સઘળા વિષયોમાં લંપટતાવિનાની અને કેવળ લોકોમાં સમાધાન રાખવા માટે વ્યવહારને અનુસરવાની જે તૃષ્ણા હોય, તે જીવન્મુક્તનું અંગ છે એમ સમજવું. જે તૃષ્ણા રાખવામાં વિષયોની પ્રાપ્તિમાંથી પહેલાં પણ રાગ આદિ દુઃખો ઉત્પન્ન થાય નહિ અને વિષયોની પ્રાપ્તિના સમયમાં પણ હર્ષાદિક ઉત્પન્ન થાય નહિ, તે તૃષ્ણા બંધન કરનારી થતી નથી. હે મહાબુદ્ધિમાન રામ! 'અમુક વસ્તુ મળે તો ઠીક' એવી મનમાં ભાવનારૂપી જે તૃષ્ણા થાય, તે તૃષ્ણાને સંસારની સાંકળરૂપી અને દુષ્ટ કલ્પનારૂપી સમજો. એ બંધનરૂપી તૃષ્ણા મળી શકે અને ન મળી શકે એવા પદાર્થોમાં પણ સર્વદા થાય છે. તેને છોડી દઈને અત્યંત પ્રૌઢ થયેલો મોટા મનવાળો પુરુષ જીવન્મુક્તિના પદને પ્રાપ્ત થાય છે. હે રામ! તમે દેહની આશાને, મોક્ષની આશાને, સુખ—દુઃખોની આશાને અને બીજી પણ એવી નાની—મોટી આશાઓને તજી દઈને, તોફાન વિનાના સમુદ્રની જેમ સ્થિર રહો. હે બુદ્ધિમાન! પુરુષોમાં ઉત્તમ! આત્મા જરાથી તથા મરણથી રહિત છે, એવો નિશ્ચય કરીને, તમે મનને જરાની તથા મરણની શંકાઓથી મેલું કરો નહિ. આ જે દૃશ્ય પદાર્થો છે, તેમને તમારો સંબંધ નથી અને તમને દૃશ્ય પદાર્થોનો સંબંધ નથી, કારણ કે દૃશ્ય પદાર્થો રજ્જુમાં કલ્પાયેલા સર્પની જેમ તુચ્છ છે અને તમે સર્વથી ન્યારા અસંગ પરમાત્મા છો. અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલું જગત મિથ્યા છે, છતાં સાચા જેવું પ્રતીત થાય છે. તેમાં તમે બ્રહ્મબુદ્ધિ રાખશો, તો પછી તૃષ્ણા રહેવાનો સંભવ જ નથી. હે રામ! બીજું પણ આ પ્રસંગને લગતું કહું છું તે સાંભળો. વિચાર કરનારા પુરુષના મનમાં નીચે પ્રમાણે વિસ્તીર્ણ આકારવાળા ચાર પ્રકારના નિશ્ચયો થાય છે. 'હું પગથી તે માથા પર્યંત, માતા—પિતાનો જ બનાવેલો છું' એવો જે નિશ્ચય થાય છે, તેને

---

* આ સત્તરમા સર્ગમાં જે નિશ્ચયથી જીવન્મુક્ત બંધાતો નથી અને જે નિશ્ચયથી અજ્ઞાની બંધાય છે, તે નિશ્ચયોનું વિવેચન કરવામાં આવશે.

પહેલો નિશ્ચય સમજો. આ નિશ્ચય ખોટા વિચારથી થયેલો હોવાને લીધે પુરુષને બંધન જ આપે છે. 'દેહ—ઇન્દ્રિય આદિ સઘળા પદાર્થોથી હું ન્યારો છું અને સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ છું' એવો જે નિશ્ચય થાય છે, તેને બીજો નિશ્ચય સમજો. આ નિશ્ચય જીવના સ્વરૂપને શુદ્ધ જણાવનારો હોવાથી મોક્ષ આપનારો છે અને તે સુજનોને થાય છે. 'હું જ આ અનંત પદાર્થોથી ભરેલા જગતરૂપ છું અને અવિનાશી છું' એવો જે નિશ્ચય થાય છે તેને ત્રીજો નિશ્ચય સમજો. આ નિશ્ચય શરીરમાં આત્માપણાની ભ્રાંતિને છોડાવી, આત્માના વ્યાપકપણાને સિદ્ધ કરનારો હોવાને લીધે મોક્ષ આપનારો જ છે. 'આ દેહાદિક અને સઘળું જગત એ કાંઈ છે જ નહિ, પણ તેઓથી રહિત જે અખંડ સત્તારૂપી પરબ્રહ્મ છે, તે હું છું' એવો જે નિશ્ચય થાય છે, તેને ચોથો નિશ્ચય સમજો. આ નિશ્ચય સર્વ દૃશ્યોના બાધપૂર્વક પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જણાવનારો હોવાથી મોક્ષની સિદ્ધિ માટે જ છે. હે રામ! એ ચાર નિશ્ચયોમાં જે પહેલો નિશ્ચય કહ્યો, તે મલિન ભાવનાવાળો છે, તેથી તે બંધ આપનારો થાય છે, તે પછી બીજા જે ત્રણ નિશ્ચયો કહ્યા છે, તે શુદ્ધ ભાવનાવાળા હોવાને લીધે મોક્ષ આપનારા થાય છે. પહેલો નિશ્ચય બંધન આપનારી તૃષ્ણાના સંબંધવાળો છે, તેથી મલિન છે. બાકીના ત્રણ નિશ્ચયો શુદ્ધ તૃષ્ણાના સંબંધવાળા છે, તેથી સ્વચ્છ છે. છેલ્લા ત્રણ નિશ્ચયો જીવન્મુક્ત પુરુષોમાં જ હોય છે. હે મહાબુદ્ધિમાન રામ! 'જે સઘળું જગત છે તે હું જ છું' એવો જે ત્રીજા પ્રકારનો નિશ્ચય કહ્યો તેનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હોય, તો બુદ્ધિ કદી પણ ફરી વાર ઉદ્વેગ પામતી નથી. આડે, ઊંચે અને નીચે—બધે આત્માનું સ્વરૂપ જ વ્યાપક છે. અને તેથી જે કાંઈ છે, તે સઘળું આત્મા જ છે, એવો નિશ્ચય પ્રાપ્ત થયો હોય, તો બંધન થતું જ નથી. ચોથા પ્રકારના નિશ્ચયમાં સર્વથી રહિત જે પરતત્ત્વ અવશેષ રહે છે તેને જ જુદા જુદા વાદીઓએ શૂન્ય, પ્રકૃતિ, માયા, બ્રહ્મ, વિજ્ઞાન, શિવ, પુરુષ, ઈશાન, નિત્ય અને આત્મા ઇત્યાદિ નામો આપેલાં છે. 'આ જે સઘળું જગત છે, તે બ્રહ્મ જ છે અને તે બ્રહ્મમાં બેપણું કે એકપણું ક્યાંય નથી' એમ જો નિશ્ચય રાખવામા આવે, તો સઘળું જગત અનુભવમય જ થઈ જાય છે અને લેશમાત્ર પણ ભ્રાંતિ રહેતી નથી. જેમ અતિ વિસ્તીર્ણ આકારવાળો સમુદ્ર પાતાળ પર્યંત જળથી જ ભરપૂર છે, તેમ બ્રહ્માથી તે થાંભડા સુધીનું જગત આત્માથી જ ભરપૂર છે. જે બ્રહ્મ છે, એ જ સત્ય છે અને નિત્ય છે. બ્રહ્મથી જુદું જગતનું રૂપ ક્યાંય નથી જ. જેમ જળ જ સઘળા સમુદ્રોરૂપ છે, માટે એમાં તરંગાદિક જળથી જુદા હોવાનો ક્યાંય પણ સંભવ નથી, તેમ બ્રહ્મ જ સઘળા જગતરૂપે છે, માટે તેમાં કાંઈ પણ પદાર્થો બ્રહ્મથી જુદા હોવાનો ક્યાંય પણ સંભવ નથી. જેમ કડાં, બાજુબંધ અને ઝાંઝર આદિ પદાર્થો સુવર્ણથી જુદા નથી અને જેમ ઝાડ તથા ખડ આદિ કરોડો પદાર્થો પૃથ્વીમાં જુદા નથી. તેમ જગત સંબંધી કોઈ પણ પદાર્થો બ્રહ્મથી જુદા નથી. દ્વૈતરહિત એક પરમાત્મા જ માયાની લીલાથી, જગતરૂપે બનીને એકપણા તથા બેપણા આદિ ભેદોથી પ્રતીત હોય છે વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તો બ્રહ્મમાં જેમ બેપણું નથી, તેમ એકપણું પણ નથી, કારણ કે એકપણું પણ બેપણાના નિષેધને માટે કલ્પાયેલું હોવાથી મિથ્યા જ છે. પોતાનાં ને પરાયાં પુત્રાદિક અથવા આ સઘળું જગત અથવા કાંઈ કાર્ય નષ્ટ થઈ જાય અથવા વૃદ્ધિ પામે. તોપણ તમે તેમાં સુખ-દુઃખનું ગ્રહણ કરો નહિ. તમે બ્રહ્મરૂપ જ છો. તમે તમારા મનમાં 'સઘળું જગત બ્રહ્મ જ છે' એવી દૃઢ અદ્વૈતની ભાવના રાખો અને બહાર વ્યવહારમાં વર્ણાશ્રમના ધર્મોની વ્યવસ્થા માટે લોકરીતિને અનુસરીને અદ્વૈતનો અનાદર પણ કરો—એટલે એ રીતે દ્વૈતાદ્વૈતમય થઈને રહો. ભયંકર સંસારની ભૂમિકાઓ (જુદી જુદી યોનિઓ) ઉત્પાતોથી જ ભરપૂર છે. જેમ ઊંડી ખાડામાં હાથી પડે છે,

તેમ તમે તેમાં પડો નહિ. જેમ હાથી વંટોળિયાના વાયુથી પરવશ થઈને ઊંડી ખાડોમાં પડે છે, તેમ જીવ સંસારની ભાવનાથી પરવશ થઈને જુદી જુદી યોનિઓમાં પડે છે. હે મહાત્મા રામ! આત્મામાં દ્વૈત સાચું સંભવતું નથી, કેમ કે તે મનથી જ કલ્પાયેલું છે; તેમ આત્મામાં એકપણારૂપી સંખ્યા પણ સાચી સંભવતી નથી; કેમ કે તે પણ બેપણાનો નિષેધ કરવા માટે જ કલ્પાયેલા હોવાથી દ્વૈતરૂપ જ છે. જેને પોતાની સિદ્ધિમાં કોઈની પણ અપેક્ષા નથી, એવું સર્વદા સત્ય સ્વયંપ્રકાશ આત્માનું સ્વરૂપ એકતાથી રહિત છે, માટે સર્વરૂપ પણ છે અને દ્વૈત (બેપણા)થી રહિત છે, માટે કોઈ પણ નથી; એમ કહેવાય છે. આ દેહાદિક પણ નથી જ અને જગત પણ નથી જ; પરંતુ જે કાંઈ છે તે સઘળું નિર્વિકાર જ્ઞાનમાત્ર બ્રહ્મ જ છે. આ જગત જે પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, તે તો બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારમાત્રથી શાંત થઈ જનારું છે; માટે તે સત પણ નથી અને અસત પણ નથી; પરંતુ તે અનિર્વચનીય છે એમ તમે જાણો. સર્વથી પર, મરણથી રહિત, જન્મથી રહિત, સૂર્ય આદિ સઘળા પ્રકાશકોનું પણ પ્રકાશક, જરાથી રહિત, પરમ આનંદસ્વરૂપ, જેને મન પહોંચતું નથી એવું, વિભાગો વિનાનું, વિકારોથી રહિત, ઈન્દ્રિયોના સમૂહથી રહિત, સર્વને જીવન આપનારા પ્રાણને પણ જીવન આપનારું, સઘળી કલ્પનાઓથી રહિત, કારણોનું પણ કારણ, નિરંતર સ્વયંપ્રકાશ, સર્વનું અધિષ્ઠાન, અતિ વિસ્તીર્ણ ચૈતન્યરૂપમાં જ રહેલું, સઘળા અનુભવોના મૂળરૂપ, 'તે તું છે' એવી રીતે અપરોક્ષપણાથી ઉપદેશ કરવા યોગ્ય ત્રણે કાળમાં અબાધિત અને અનુભવરૂપ જે બ્રહ્મ છે, તે જ તમે છો. તે જ હું છું અને તે જ આ સઘળું જગત છે, એથી જુદું કાંઈ પણ નથી. હે રામ! આવી રીતનો નિશ્ચય તમારા અંતઃકરણમાં સર્વદા વૃદ્ધિ પામેલો રહેજો. ૧—૩૪

सततमुदितमीशं व्याततं चित्प्रकाशे स्थितमनुभवबीजं स्वात्मभावोपदेश्यम्। स्वदनमनुचितोऽतब्रह्म सर्वं सदैव त्वमहमपि जगच्चेत्यस्तु ते निश्चयोन्तः ॥ ३४ ॥

સર્ગ ૧૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૮ મો*

સંસારમાં રહેતો જ્ઞાની સંસારનાં દુઃખોથી પીડાતો નથી

वसिष्ठ उवाच

युक्ताशयानां महतामक्षतानां कुदृष्टिभिः।
स्वभावोऽयं महाबाहो लीलया चरतामिह ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! સમાહિત મનવાળા અને કામ—લોભ આદિ કુદૃષ્ટિઓથી દૂષિત નહિ થયેલા જીવન્મુક્ત લોકો આ સંસારમાં લીલાથી વિચરે છે. તેમનો સ્વભાવ નીચે પ્રમાણે હોય છે. જીવન્મુક્ત થયેલો પુરુષ સંસારમાં વ્યવહાર કરતા છતાં પણ આદિમાં જન્માદિક દુઃખોરૂપી, મધ્યમાં રોગ આદિ દુઃખોરૂપી અને અંતમાં મરણ આદિ દુઃખોરૂપી અત્યંત નિસ્સારપણાવાળી જગત સંબંધી ગતિઓને હસવા યોગ્ય ગણે છે. જીવન્મુક્ત પુરુષ પ્રાપ્ત થયેલાં સર્વ ઉચિત કાર્યો કર્યા કરતો હોય છે, શત્રુ—મિત્ર આદિમાં સમદૃષ્ટિવાળો હોય છે અને 'ધ્યેય' નામના વાસનાત્યાગનો આશ્રય કરીને રહેલો હોય છે. તે સઘળી ચિંતાઓથી રહિત હોય છે, કોઈનું પણ અપ્રિય કરતો નથી, વિવેકરૂપી પ્રકાશથી આત્મસ્વરૂપને જોયા કરે છે અને પ્રબોધરૂપી ઉપવનમાં રહે છે. તે સર્વથી ન્યારા પરબ્રહ્મરૂપી પદને અવલંબે છે, પૂર્ણિમાના ચંદ્ર જેવા શીતળ અંતઃકરણવાળો હોય છે, દુઃખથી ખેદ પામતો નથી અને સુખથી પ્રસન્ન થતો નથી. તે જીવન્મુક્ત પુરુષ સંસારમાં સિદાતો+ નથી. સઘળા શત્રુઓનાં મધ્યસ્થ રીતે રહેનારો, દયાવાળો, ચાતુરીવાળો અને પૂજ્યલોકોનાં સમયોચિત કાર્ય કરી આપનારો જીવન્મુક્ત પુરુષ સંસારમાં સિદાતો નથી. જીવન્મુક્ત પુરુષ કોઈની પ્રશંસા કરતો નથી, કોઈનો દ્વેષ કરતો નથી, કોઈનો શોક કરતો નથી, કશું ઈચ્છતો નથી, થોડું બોલે

* આ અઢારમા સર્ગમાં જે સ્થિતિથી રહેનારો વિદ્વાન સંસારમાં પીડાય નહિ, તે સ્થિતિ વિસ્તારથી કહેવામાં આવશે.

+ પીડાતો નથી અથવા દુઃખી થતો નથી.

છે, આવશ્યક કામમાં આળસુ રહેતો નથી અને સંસારમાં કોઈ રીતે સિદાતો નથી. જીવન્મુક્ત પુરુષ કોઈ પૂછે તો ચાલતા પ્રકરણની યોગ્ય વાત કરે છે અને ન પૂછે તો ઠૂંઠાની જેમ બેસી રહે છે. તે ઉદ્યમ કરતો નથી, ઉદ્યમ ત્યજી પણ દેતો નથી. અને સંસારમાં કોઈ રીતે સિદાતો નથી. જીવન્મુક્ત પુરુષ સર્વને પ્રિય લાગે એવું બોલે છે, કોઈ પણ આક્ષેપ કરે તો તેનું તે ચાતુરીથી સમાધાન કરે છે, તે સર્વ લોકોના અભિપ્રાયને સમજી જાય છે અને સંસારમાં કોઈ રીતે સિદાતો નથી. જેમ માણસ પોતાના હાથમાં રાખેલાં બીલાંને સ્પષ્ટ રીતે જાણે છે, તેમ જીવન્મુક્ત પુરુષ જગતને 'આ યોગ્ય છે અને આ અયોગ્ય છે' એવી વિષમ દૃષ્ટિથી ઘેરાયેલું અનેઆશાઓને લીધે દીનતાભરેલી ચેષ્ટાઓવાળું સ્પષ્ટ રીતે જાણે છે. પરમપદમાં આરૂઢ થયેલો જીવનમુક્ત પુરુષ જગતની ક્ષણભંગુર સ્થિતિને અંદર શીતળતાવાળી બુદ્ધિથી, જાણે હસતો હોય તેમ જોયા કરે છે. હે રામ! મનને જીતનારા અને વ્યવહારમાં રહેવા છતાં આત્માનું અનુસંધાન કર્યા કરતા મહાત્માઓનો સ્વભાવ આવો હોય છે, એ મેં તમને કહી સંભળાવ્યું. પોતાના મનને નહિ જીતનારા અને ભોગરૂપી કાદવમાં ખૂંચી રહેલા મૂર્ખ લોકોના સ્વભાવો તો બહુ વિચિત્ર હોય છે માટે તે સ્વભાવોનું અમે પૂરપૂરું વર્ણન કરી શકીએ એમ નથી, અને એ સ્વભાવો પૂરેપૂરા અમારા જાણવામાં પણ નથી. મૂર્ખલોકોને ઘણું કરીને સ્ત્રીઓ ઉપર અને ધન ઉપર વધારે પ્રેમ હોય છે; માટે સ્ત્રીઓની અને ધનની દુષ્ટતા વિષે કહું છું તે તમે સાંભળો. વિવેકના અભાવને લીધે, પૂર્વજન્મનાં પુણ્યનો નાશ થવાને લીધે અને ભવિષ્યનાં પુણ્યોમાં પ્રતિબંધ આવવાને લીધે જ સ્ત્રીઓ રૂપાળી અને શણગારેલી લાગે છે. વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તો, એ સ્ત્રીઓ નરકના અગ્નિઓની સુવર્ણ જેવી જ્વાળાઓ જ છે. ધન પણ પોતાના સંપાદનમાં, રક્ષણમાં, ખરચમાં તથા નાશમાં અપાર પરિશ્રમ આપે છે, અધર્મોના સમૂહોને ઉત્પન્ન કરાવે છે, કજિયા આદિ અનેક અનર્થોથી ખરાબી કરે છે, દુઃખના વેગને જ આપે છે અને ચારે બાજુથી વિપત્તિઓને જ મોકલ્યા કરે છે. મૂર્ખલોકો જે જે યજ્ઞ આદિ કર્મો કરે છે, તે તે કર્મો પણ સકામ જ હોય છે, દંભ આદિથી તથા અનેક પ્રકારના દુરાચારોથી ભરેલાં હોય છે અને તેથી વારંવાર પુનર્જન્મ આદિનાં સુખ—દુઃખો ભોગવ્યા કરે છે. આ પ્રમાણે મૂર્ખ લોકોના સ્વભાવો બહુ વિચિત્ર હોય છે, એટલા માટે અમે તેમનું સંપૂર્ણ વર્ણન આપી શકતા નથી. હે રામ! તમે 'ધ્યેય' નામના વાસનાના ત્યાગથી વિલાસ પામનારી પૂર્ણદૃષ્ટિનો આશ્રય લો અને જીવન્મુક્તપણાથી સ્વસ્થ રહીને લોકમાં વિહાર કરો. હે રામ! તમે મનમાંથી સઘળી આશાઓને, રાગ—દ્વેષને તથા વાસનાઓને ત્યજી દો અને બહારથી સઘળા વ્યવહારને યોગ્ય આચરણો કરતા રહી લોકમાં વિહાર કરો. હે રામ! તમે મનથી સર્વનો ત્યાગ કરી, પ્રૌઢ થઈને બહારથી વર્ણાશ્રમના સદાચારો પાળો. લોકોને સંતોષ આપવા માટે તેમની પદ્ધતિને પણ યોગ્ય રીતે અનુસરો અને નિર્લેપ રહીને જગતમાં વિહાર કરો. હે રામ! સંસારની દશાઓનો તથા જ્ઞાનની ભૂમિકાઓનો સંપૂર્ણ રીતે વિચાર કરીને, જે ઉત્તમ પદ છે તેનું જ તમે ભાવનાથી અવલંબન કરો અને જગતમાં વિહાર કરો. હે રામ! તમે મનમાં આશાઓથી રહિત રહો અને બહારથી આશાવાળાના જેવી ચેષ્ટાઓ કરો; તમે મનમાં અત્યંત શીતળ રહો અને બહાર જાણે ધનાદિકના નાશથી તપતા હો એવો દેખાવ આપો.આમ તમે જગતમાં નિર્લેપપણાથી વિહાર કરો. હે રામ! તમે મનમાં કોઈ જાતનો ક્રોધ આદિનો વેગ રાખો નહિ; પણ બહારથી ક્રોધ આદિનો કૃત્રિમ વેગ દેખાડો. તમે મનમાં અકર્તા રહો., બહાર કર્તા રહો અને નિર્લેપ રહીને જગતમાં વ્યવહાર કરો. હે રામ! તમે વ્યવહારદૃષ્ટિથી તથા પરમાર્થદૃષ્ટિથી સર્વ પદાર્થોમાં જે કાંઈ સાર—અસારપણાનો ફેરફાર છે, તેને

જાણી ચૂક્યા છો, માટે હવે જેમ તમને યોગ્ય લાગે તેમ જગતમાં સારા વ્યવહારથી વર્તો. હે રામ! તમે મનમાં વ્યવહારના અભિનિવેશથી અત્યંત રહિત રહીને બહારથી કૃત્રિમ શોકને, કૃત્રિમ ઉદ્વેગને, કૃત્રિમ નિંદાને અને બીજાં કાર્યોના પણ તે કૃત્રિમ વેગોને દેખાડતા રહી, જગતમાં નિર્લેપપણાથી વિહાર કરો. હે રામ! તમે અહંકારનો ત્યાગ કરીને બુદ્ધિને અત્યંત ધીરજ ભરેલી રાખી અને આકાશની પેઠે નિર્લેપ રહીને, કોઈ પણ જાતના કલંકનો ડાઘ ન લાગે એવી રીતે જગતમાં વ્યવહાર કરો. હે રામ! તમે મનનાં સઘળા આશાઓરૂપી પાશોથી છૂટા રહી, સર્વ પ્રકારની વૃત્તિઓમાં સમાન બુદ્ધિ રાખી અને બહારથી વર્ણાશ્રમ સંબંધી તથા રાજ્ય સંબંધી ચાલતાં કાર્યોમાં તત્પર રહીને, નિર્લેપપણાથી જગતમાં વિહાર કરો. વાસ્તવિક વિચાર કરતાં, કોઈ પ્રાણીને બંધન પણ થયું નથી અને બંધન નહિ હોવાને લીધે મોક્ષ પણ થતો નથી. આ સંસારની સઘળી સ્થિતિ ઈન્દ્રજાળની શોભાની પેઠે મિથ્યા જ છે. હે રામ! જેમ તીવ્ર તડકામાં મોટા પૂરવાળું ઝાંઝવાનું જળ મોહથી જ જોવામાં આવે છે, તેમ આ સઘળું જગત મોહથી જ દેખાય છે. જેમ ઝાંઝવાનું પાણી ભ્રાંતિમાત્ર જ છે, તેમ આ જગત પણ ભ્રાંતિમાત્ર જ છે. આત્મા બંધનના સંભવ વિનાનો છે, એકરૂપ છે અને સર્વમાં વ્યાપક છે. તેને બંધ થવો કેમ સંભવે? આમ બંધ સંભવતો નથી, તો મોક્ષ પણ કોનો કરવામાં આવે? જેમ રજ્જુમાં અજ્ઞાનથી થયેલી સર્પરૂપી ભ્રાંતિ રજ્જુના જ્ઞાનથી નાશ પામી જાય છે, તેમ આત્મામાં અજ્ઞાનથી થયેલી આ સંસારરૂપી મોટી ભ્રાંતિ પણ આત્માના યથાર્થ જ્ઞાનથી નાશ પામી જાય છે. તમે એકાગ્રતાવાળી સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી પોતાનું તત્ત્વ જાણી ચૂક્યા છો અને અહંકારથી રહિત થયા છો, માટે આકાશની જેમ નિર્મળ રહો. તમે પૂર્ણ રીતે સમજી શક્યા છો, માટે મિત્રોની તથા બાંધવો આદિની સઘળી વાસનાઓને ત્યજી દો. શા માટે ખોટા પદાર્થોની વાસના રાખવી? તમે વાસનાઓથી અલગ રહીને ધૈર્યવાન થયા છો એમ અનુમાન થાય છે, માટે હવે તમારે બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારને માટે સૌથી પહેલાં જીવન્મુક્તના વ્યવહારથી વર્તવું ઘટે છે. ભોગોથી, બંધુઓથી, બીજા પણ જગત સંબંધી પદાર્થોથી અને શુભાશુભ કર્મોથી આત્માને સંબંધ છે જ નહિ, છતાં તમે એ ભોગ આદિને માટે શા માટે શોક કરો છો? 'હું કેવળ આનંદસ્વરૂપ બ્રહ્મ જ છું' એવી જો ભાવના થઈ તો પછી તમને ભયની સાથે સંબંધ જ નહિ રહે. હે રામ! તમે જગતરૂપી ભ્રમથી શા માટે ભય પામો છો? હે રામ! તમારા બંધુઓ મિથ્યા હોવાને લીધે મુદ્દલ ઉત્પન્ન થયા નથી. તેઓનાં સુખ—દુઃખની સાથે તમારો શો સંબંધ છે કે તમે એ બંધુઓની ચિંતા રાખો છો? 'તમે પૂર્વજન્મોમાં પણ એના એ હતા, ભવિષ્યના જન્મોમાં પણ એના એ હશો અને આ વર્તમાન જન્મમાં પણ એના એ છો' એવો જો તમને નિશ્ચય હોય તો જેમ હમણાં આ જન્મના નિકટના બંધુઓને પ્રાણ સમાન ગણીને તેમનો શોક કરો છો, તેમ તમે પૂર્વજન્મના ઘણા ઘણા બંધુઓનો શોક કેમ કરતા નથી? સર્વનો શોક કરવો એ બની શકે એમ નથી. માટે કોઈનો પણ શોક કરવો યોગ્ય નથી. 'હે રામ! તમે પૂર્વજન્મમાં અન્ય હતા આ જન્મમાં અન્ય છો અને વળી ભવિષ્ય જન્મમાં અન્ય થશો' એવો જો તમને નિશ્ચય હોય તોપણ જેમ તમે બદલાતા આવ્યા તેમ સંસાર બદલાતો જ આવે છે એમ સિદ્ધ થાય છે; માટે તમે કયા પદાર્થને સાચો ગણીને શોક કરો છો? કદાચ 'તમે આગળ પણ જન્મ્યા હતા, હમણાં પણ જન્મ્યા છો પરંતુ હવે પછી જન્મવાના નથી' એવો જો તમને નિશ્ચય હોય તો પછી તમારો સંસાર ક્ષીણ થવા આવ્યો છે. એમ સિદ્ધ થાય છે તો પછી તમે શા માટે શોક કરો છો? ઉપર કહેલા કોઈ પણ પક્ષમાં શોક કરવો પ્રાપ્ત થતો નથી. આમ હે

રામ! જગત સંબંધી ચાલના ક્રમમાં દુઃખ ધરવું પણ યોગ્ય નથી અને પ્રસન્ન થવું પણ યોગ્ય નથી, પરંતુ આવી પડેલા કાર્યને અનુસરવું એટલું જ યોગ્ય છે. હે રામ! તમે મનમાં દુઃખને પણ માનો નહિ અને સુખને પણ માનો નહિ પરંતુ સર્વમા સમતા જ ધારણ કરો; કેમ કે પરમાત્મા સર્વવ્યાપક છે. તમે અંત વિનાના છો, સાચા સ્વરૂપવાળા છો આકાશની પેઠે વ્યાપક છો પ્રકાશરૂપ છો અને નિત્ય શુદ્ધ છો. જેમ જ્વાળાઓના સમૂહમાં અંધકારનો અવકાશ નથી તેમ તમારા સ્વરૂપમાં અજ્ઞાનનો કે દુઃખાદિકનો અવકાશ નથી. તમે અદૃશ્ય છો છતાં પણ જેમ હારનાં મુક્તાફળોમાં એક જ ઝીણો દોરો રહેલો હોય છે તેમ તમે જગતના સર્વ પદાર્થો વિષે રહેલા છો. એક જન્મ ધારણ કરીને બીજો જન્મ ધરવો અને બીજો જન્મ ધારણ કર્યા પછી ત્રીજો જન્મ ધરવો એમ વારંવાર જન્મ્યા કરવું, એ સંસારની પદ્ધતિ છે. પરંતુ તે અજ્ઞાનીને માટે છે જ્ઞાનીને માટે નથી. હે રામ! તમે તો જ્ઞાની છો, માટે નિશ્ચિંત રહો. હે ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા રામ! જેમાં નિરંતર દુઃખો જ પ્રાપ્ત થયા કરે છે એવું આ સંસારનું સ્વરૂપ અજ્ઞાનથી વધી જાય છે. પણ તમે તો જ્ઞાની છો માટે તમને શી ચિંતા છે? સંસારના સ્વરૂપમાં કાંઈ પણ સાચું નથી. એમ સ્વપ્નમાં સ્વપ્ન વિના બીજા કશો પદાર્થ નથી. તેમ ભ્રમમાં ભ્રમ વિના બીજું શું રૂપ હોય? હે રામ! આ જગતનું સ્વરૂપ ભ્રાંતિમાત્ર છે, છતાં પણ અત્યંત સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે. એ સર્વે શક્તિઓવાળા પરમાત્માની એક જાતની શક્તિ જ છે. જગતમાં નિયમિત રીતે કોઈ કોઈનો મિત્ર પણ રહેતો નથી અને કોઈ કોઈનો શત્રુ પણ રહેતો નથી, પરંતુ સર્વદા સર્વે વરની ઈચ્છા પ્રમાણે સર્વે સર્વના મિત્રો થાય છે અને સર્વે સર્વના શત્રુઓ થાય છે. જેમ છેદાઈ જતો. વીંખાઈ જતો અને પરસ્પરના આશ્રયથી રહેતો જળના તરંગોનો સમૂહ નિરંતર ચાલ્યો જ જાય છે. તેમ છેદાઈ જતું. વીંખાઈ જતું અને પરસ્પરના આશ્રયથી રહેતું આ જગત નિરંતર ચાલ્યું જ જાય છે. જેમ પૈડાંનો પાટો ઊંચો હોય તે નીચે આવે છે અને નીચો હોય તે ઊંચો જાય છે અને એ રીતે ચાલ્યા જ કરે છે; તેમ આ ચંચળ સંસારના ભૂગોળ-ખગોળ આદિ પદાર્થો ઊંચે હોય તે નીચે આવે છે અને નીચે હોય તે ઊંચે જાય છે. એમ ચાલ્યા જ કરે છે. સ્વર્ગમાં રહેલા જીવો નરકમાં જાય છે. નરકમાં રહેલા જીવો સ્વર્ગમાં જાય છે. એક યોનિમાં રહેલા જીવો બીજી યોનિમાં જાય છે અને એક દ્વીપમાં રહેલા લોકો બીજા દ્વીપમાં જાય છે. વળી નહિ માગનારા પુરુષો માગનારા થઈ જાય છે અને માગવાની ટેવવાળા પુરુષો ન માગે એવા થઈ જાય છે. આમ ચડતીઊતરતી સેંકડો દશાઓરૂપી ભ્રાંતિઓમાં સઘળાં પ્રાણીઓ ગોથાં ખાધા કરે છે. જેમ અગ્નિમાં ક્યાંય હિમનો કણ મળતો નથી. તેમ આ સંસારમાં એક રૂપથી સ્થિર રહેનારો, સ્વચ્છ અને સંતાપ વિનાનો કોઈ પદાર્થ ક્યાંય મળતો નથી. જે જે મોટા ભાગ્યશાળી અને ઘણા ઘણા બંધુઓવાળા લોકો હોય છે, તેઓ પણ કેટલેક દિવસે નષ્ટ થઈ ગયેલા જોવામાં આવે છે. હે રામ! જેમ ચંદ્રમાં બેપણાનું દર્શન સાચું નથી, તેમ આ સંસારમાં પરાયાપણું, અન્યપણું, તુંપણું અને હુંપણું ઇત્યાદિ વાસનાઓ સાચી નથી. હે રામ! હવે તમારી 'આ બંધુ છે, આ ઘર છે, આ હું છું અને આ તું છે.' ઈત્યાદિક મિથ્યા દૃષ્ટિઓ ગલિત થઈ જાઓ. તમે કશો પણ અભિનિવેશ રાખો નહિ અને કેવળ ક્રીડાને માટે વ્યવહારમાં રહો. તમે શત્રુ-મિત્ર આદિની મિથ્યા વાસનાઓને અંતઃકરણમાંથી મૂળ સહિત કાપી નાખો અને બહાર તેવા પ્રકારની કૃત્રિમ વાસનાઓ દેખાડતાં લીલાથી વિહાર કરો. હે ઉત્તમ નિયમોવાળા રામ! આ સંસારની પદ્ધતિમાં એવી રીતે વિહાર કરો કે, તમે અજ્ઞાની માણસની જેમ વાસનાઓના બોજાથી થાકી જાઓ નહિ. જેમ જેમ વાસના-

ઓનો ક્ષય કરનારો તમારો આ વિચાર વધતો આવશે, તેમ તેમ વ્યવહાર સંબંધી કાર્યો શાંત થતાં જશે. જેઓ હલકાં ચિત્તવાળાં હોય છે, તેઓ જ 'આ બંધુ છે અને આ બંધુ નથી' એવા ભેદવાળી દૃષ્ટિ રાખે છે. ઉદાર ચિત્તવાળા પુરુષો તો પોતાની બુદ્ધિ આવરણથી રહિત થયેલી હોવાને લીધે, સર્વમાં સમદૃષ્ટિ જ રાખે છે. 'જેમાં હું નથી એવું કાંઈ પણ નથી અને જે મારુ નથી એવું પણ કાંઈ નથી' એવી રીતે પાકો નિશ્ચય કરી લઈને, મહા-માઓ સર્વત્ર સમદૃષ્ટિથી જ વર્તે છે. જ્ઞાની પુરુષ સ્વરૂપના જ્ઞાનથી આકાશના જેવો વ્યાપક હોવાને લીધે અસ્ત પામતો નથી અને ઉદય પામતો નથી. જેમ આકાશમાં રહેલો સૂર્ય હર્ષ તથા શોકના અભિનિવેશથી રહિત રહીને, પૃથ્વીને જોયા કરે છે, તેમ આત્મસ્વરૂપમાં રહેલો પુરુષ હર્ષ—શોકના અભિનિવેશથી રહિત રહીને સર્વ જગતને જોયા કરે છે. હે રામ! આ અનાદિ સંસારમાં અનેક યોનિઓમાં તમારા અનેક જન્મો થઈ જવાને લીધે સઘળા પ્રકારની જાતિઓ તમારા બંધુપણાના સંબંધમાં આવી ગયેલી છે. અનુક્રમથી સર્વની સાથે તમારે બંધુપણાનો સંબંધ થઈ ગયો છે. આમ તમારી સાથે બંધુપણાથી જોડાયા વિનાની કોઈ પણ જાતિ નથી. આ જગતમાં વિચિત્ર પ્રકારના કરોડો જન્મોની ગરબડ થયા કરે છે. એમાં 'આ બંધુ છે અને આ બંધુ નથી' એવી જે ભેદદૃષ્ટિ થાય છે, તે કેવળ ભ્રાંતિની દશાનો જ ચમત્કાર છે. વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તો, સઘળું ત્રૈલોક્ય લાંબા કાળથી બંધુ પણ છે અને બંધુ પણ નથી. (જીવપણાની દૃષ્ટિથી બંધુ છે અને બ્રહ્મપણાની દૃષ્ટિથી બંધુ નથી.) ૧—૬૫

विविधजन्मशताहितसंभ्रमे जगति बन्धुरबन्धुरितीक्षणम्। भ्रमदशेव विवल्गति वस्तुतस्त्रिभुवनं चिरबन्धुरबन्ध्वपि ॥ ६६ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'જીવન્મુક્તવર્ણન' નામનો સર્ગ ૧૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૯ મો*

પુણ્ય અને પાવન નામના બે ભાઈઓનું આખ્યાન

वसिष्ठ उवाच

**अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
भ्रात्रोस्त्रिपथगातीरे संवादं मुनिपुत्रयोः ॥१॥**

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! આ પ્રસંગમાં ગંગાના કિનારે રહેનારા પરસ્પર ભાઈરો એવા બે મુનિપુત્રો વચ્ચેના સંવાદરૂપે એક જૂનો ઈતિહાસ કહેવામાં આવે છે. હે રામ! 'આ બંધુ છે અને આ બંધુ નથી' એ વાતના પ્રસંગથી મારા સ્મરણમાં આવેલો આ આશ્ચર્યકારક પવિત્ર ઈતિહાસ તમે સાંભળો. આ જંબૂદ્વીપના કોઈ ગિરિકુંજમાં મહેન્દ્ર નામનો એક પર્વત છે. તે ઊંચાં ઊંચાં વનોના સમૂહોથી સુશોભિત છે અને તેનાં કલ્પવૃક્ષોનાં વનોની છાયામાં મુનિઓ તથા કિન્નરો વિશ્રાંતિ લે છે. એનાં શિખરો અત્યંત ઊંચાં છે અને તેથી તેણે જાણે મોટા વિસ્તારવાળા સઘળા આકાશને વશ પણ કરી લીધા છે. એ પર્વત, બ્રહ્મલોકના મધ્યમાંથી શિખરોની ગુફાઓમાં આવેલા સામવેદના ધ્વનિઓના પડછંદાના ઘોંઘાટોથી જાણે તે ગાયન કરતો હોય એવો લાગે છે. એ પર્વતનાં શિખરોની અણીઓ પર વીજળીઓથી શોભતાં અને જળથી અત્યંત ભરેલાં કાળાં વાદળાંઓ જાણે લતાઓનાં પુષ્પોથી ગૂંથાયેલા તે પર્વતનો કેશ હોય એવાં લાગે છે. એ પર્વત વાદળાંઓનો આડંબર થતાં ઠેકવાને તૈયાર થયેલાં 'શરભ' નામનાં પશુઓની ગર્જનાઓથી જાણે પોતે ગર્જના કરતા હોય અને ગુફાઓનાં મોઢાંઓથી જાણે પ્રલયકાળનાં વાદળાંઓને હસતો હોય એવો લાગે છે. એ પર્વતો ગુફાઓની અંદર થતા જળના ધોધોના શબ્દોના પડછંદાઓથી સમુદ્રના જળના તરંગોના ઘોંઘાટને પણ સંપૂર્ણ રીતે

* આ ઓગણીસમા સર્ગમાં પુણ્ય અને પાવન નામના બે ભાઈઓનું આખ્યાન કહેવાશે કે, જેમાં પુણ્યે પિતાના શોકથી પીડાયેલા પાવનને બોધ આપ્યો છે.

જીતી લીધો છે. એ મહેન્દ્રાચળના એક મનોહર અને રત્નમય વિસ્તીર્ણ શિખર ઉપર મુનિઓએ સ્નાન—પાન માટે આકાશગંગાને ઉતારી છે. પ્રફુલ્લિત વૃક્ષોવાળા અને ચળકતા સોનાની પીળાશને લીધે મેરુના શિખર જેવા લાગતા એ ગંગાના તીર ઉપર એક 'દીર્ઘતપા' નામનો મુનિ રહેતો હતો. તે ઉદાર બુદ્ધિવાળો હતો, જ્ઞાનના ઉદયને પ્રાપ્ત થયો હતો, તપના ભંડારરૂપ હતો અને જાણે દેહધારી સાક્ષાત્ તપ જ હતો, જાણે બૃહસ્પતિને 'કચ' નામના બે પુત્રો થયા હોય, તેમ એ મુનિને બે પુત્રો થયા હતા. ચંદ્ર જેવા સ્વરૂપવાન એ બે પુત્રોમાં મોટાનું નામ 'પુણ્ય' રાખવામાં આવ્યું હતું અને નાનાનું નામ 'પાવન' રાખવામાં આવ્યું હતું. એ દીર્ઘતપા મુનિ ફલિત વૃક્ષોવાળા ગંગાજીને તીરે એક સ્ત્રીની સાથે અને તે બે પુત્રોની સાથે રહેતો હતો. પછી હે રામ! સમય જતાં એ બે પુત્રોમાં મોટો જે 'પુણ્ય' નામનો પુત્ર હતો, તે ગુણોથી પણ મોટો થયો અને જ્ઞાનવાન પણ થયો. નાનો 'પાવન' નામનો પુત્ર પરોઢિયાના કમળની જેમ અર્ધો જાગ્રત થયો હતો, એટલે મૂર્ખતામાંથી નીકળ્યો હતો, પણ પરમપદને પહોંચ્યો ન હતો; આથી તે જાણે અધવચ હિલોળા લેતો હોય એવી સ્થિતિમાં હતો. પછી પ્રાણીઓના જોવામાં નહિ આવતો, દેહના કારણરૂપ પંચભૂતોને શિથિલ કરી દેનારો અને દેહરૂપી લતાને તથા આયુષ્યને જીર્ણ કરી દેનારો સો વર્ષરૂપી કાળ વીતી ગયો. એટલે વૃદ્ધાવસ્થાથી જર્જરિત થયેલા જીવિતવાળા દીર્ઘતપામુનિએ ક્ષણભંગુર પદાર્થોવાળા તથા સેંકડો ભયંકર વૃત્તાંતોવાળા આ સંસારમાંથી આસક્તિ કાઢી નાખી. જેમ કાવડ ઉપાડનારો કાવડને છોડી દે, તેમ તેણે કલ્પનારૂપી પંખણીની માળારૂપ પોતાના દેહને પર્વતની ગુફારૂપ ઘરમાં છોડી દીધો. જેમ પુષ્પની ગંધ આકાશને પ્રાપ્ત થાય, તેમ એ દીર્ઘતપામુનિ દેહાભિમાનથી રહિત થયેલા જીવોના સ્થાનકરૂપ અને જેમાં કાંઈ પણ કલ્પનાનો આરંભ જ નથી એવા નિર્લેપપદ(બ્રહ્મપદ)ને પ્રાપ્ત થયો. પછી એ મુનિની પત્નીએ પોતાના પતિના દેહને પ્રાણવાયુથી તથા અપાનવાયુથી રહિત થયેલો તેમ જ નાળ વિનાના કમળની જેમ પૃથ્વી પર શિથિલ થઈને પડેલો જોયો. એ મુનિપત્નીનો દેહ રોગથી કે જે જરા આદિથી ગ્લાનિ પામેલો નહોતો, તોપણ જેમ ભ્રમરી કમળને છોડી દે, તેમ તેણે પતિએ જ શીખવેલી અને લાંબા કાળથી અભ્યાસમાં લીધેલી યોગની યુક્તિથી તેને છોડી દીધો. જેમ અસ્ત પામીને આકાશના બીજા ભાગમાં ગયેલા ચંદ્રને તેની પ્રભા આ ભાગમાંથી અદૃશ્ય થઈને અનુસરે છે, તેમ એ ઋષિપત્ની મરણ પામીને, બ્રહ્મપદમાં ગયેલા પોતાના પતિને, આ લોકમાંથી અદૃશ્ય થઈને અનુસરી (પોતે પણ બ્રહ્મપદને પ્રાપ્ત થઈ). આમ માતાપિતા મરણ પામતાં, પુણ્ય તો શોકથી રહિત રહીને, તેમનો ઔર્ધ્વદૈહિક (મરણ પછી કરવાનાં કર્મો) કરવામાં લાગી ગયો અને પાવન માતાપિતાના મરણનું બહુ દુઃખ ધરવા લાગ્યો. શોકથી દૂષિત થયેલા ચિત્તવાળો પાવન પોતાના મોટા ભાઈની ધીરજ સામે જોતો નહોતો અને વિલાપ કરતો કરતો વનની ઝાડીઓમાં ફરવા લાગ્યો. પછી ઉદાર બુદ્ધિવાળા પુણ્યે માતાપિતાની ઔર્ધ્વદૈહિક ક્રિયાઓને પતાવી અને શોકમાં જ તત્પર થયેલા પોતાના ભાઈ પાવનને વનમાં મળીને તેને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

પુણ્ય બોલ્યો : હે ભાઈ! તું શા માટે આવો ગાઢ શોક કરે છે? આ શોક તો આંસુની ધારાઓને વરસાવનાર છે, ભયંકર છે અને કેવળ આંધળાપણું જ આપનાર છે. જેમ વર્ષાઋતુમાં કમળ પોતામાંથી પાણીનાં ટીપાં પાડે છે, તેમ તું શા માટે તારાં નેત્રોમાંથી આંસુનાં ટીપાં પાડે છે? હે સમજુ ભાઈ! તારો પિતા તારી માતાની સાથે 'મોક્ષ' નામની પરમાત્મારૂપી પોતાની પદવીમાં જ ગયેલો છે. એ પદવી સર્વ પ્રાણીઓના અધિષ્ઠાનરૂપ છે અને બ્રહ્મવેત્તાઓના સ્વરૂપ-

ભૂત છે. તારો પિતા પોતાના સ્વરૂપને જ પ્રાપ્ત થયેલો છે, તો તું તેનો શોક શા માટે કરે છે? તેં આ સંસારમાં મોહથી ઉત્પન્ન થયેલી એવી ભાવના બાંધી છે કે, તે ભાવથી તું અશોચ્ય (શોક કરવા યોગ્ય નહિ એવા) પિતાનો પણ શોક કરે છે. અનેક જન્મોમાં તારાં અનેક માબાપ થઈ ગયાં છે માટે તારી એ જ મા હતી અને એ જ પિતા હતો એમ નથી, તેમ જ તેઓને પણ અનેક જન્મોમાં અસંખ્ય પુત્રો થઈ ગયા છે; માટે તેમના આપણે બે જ પુત્ર છીએ એમ પણ નથી. હે ભાઈ! જેમ અનેક વનોમાં જળના પ્રવાહની અનેક ગતિઓ થઈ ગયેલી હોય છે, તેમ અનેક જન્મોમાં તારાં માબાપ પણ લાખો થઈ ગયાં છે. આપણાં માબાપને અસંખ્ય જન્મોમાં અસંખ્ય પુત્રો થઈ ગયા છે; માટે આપણે બે જ એમના પુત્ર છીએ એમ નથી. હે ભાઈ! નદીના તરંગોની જેમ માણસોને અસંખ્ય જન્મામાં અસંખ્ય પુત્રો થઈ ગયા છે. જેમ વૃક્ષને અને લતાને પાંદડાં, કળીઓ તથા ફળો અનેક લાખ થઈ જાય છે, તેમ આપણાં માતાપિતાને અનેક લાખ પુત્રો થઈ ગયા છે. જેમ મોટા વૃક્ષને તે તે ઋતુમાં અનેક ફળો પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, તેમ જીવને તે તે જન્મમાં મિત્રો તથા બાંધવો અનેક પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. હે ભાઈ! જો માતા, પિતા અને પુત્રોનો સ્નેહને લીધે નિરંતર શોક કરવો યોગ્ય હોય, તો જે માતાપિતા અને પુત્રો પૂર્વજન્મોમાં લાખો વ્યતીત થઈ ગયાં છે, તેમનો નિરંતર શોક શા માટે કરવો નહિ? આ જગતરૂપી ભ્રમમાં 'આ મા છે, આ બાપ છે અને આ પુત્ર આદિ છે એવી ખોટી ખટપટ જ ઊભી થયેલી જોવામાં આવે છે. હે ડાહ્યા ભાઈ! વાસ્તવિક રીતે જોતાં તારાં કોઈ મિત્રો કે બાંધવો મુદ્દલ છે જ નહિ. જેમ બહુ જ તપી રહેલા મોટા નિર્જળ દેશમાં પાણીનો છાંટો હોવાનો પણ સંભવ નથી, તેમ અદ્વૈત પરબ્રહ્મમાં નાશનો અંશ પણ હોવાનો સંભવ નથી. હે મોટી બુદ્ધિવાળા ભાઈ! છત્રોથી અને ચામરોથી ચળકતી આ જે રાજ્યાદિકની લક્ષ્મીઓ તારા જોવામાં આવે છે, તેઓ એક જાતનું સ્વપ્ન જ છે અને તે ત્રણ દિવસ કે પાંચ દિવસ જ રહેનારી છે. હે ભાઈ! તું પરમાર્થદૃષ્ટિથી સત્ય વસ્તુનો વિચાર કર. વાસ્તવિક રીતે જોતાં તું પણ નથી અને અમે પણ નથી. તું તથા અમે હોવાની તારા મનમાં જે ભ્રાંતિ છે, તેને તું છોડી દે. 'આ જતો રહ્યો અને આ મરી ગયો' એવા ખોટા વિચારો પોતાના સંકલ્પમાત્રરૂપી સન્નિપાતમાંથી જ ઊઠીને આગળ ખડા થયેલા જોવામાં આવે છે. એ વિચારોમાં કોઈ પણ સત્યતા નથી. અજ્ઞાનરૂપી તડકાથી છવાયેલા આત્મારૂપી મરુદેશમાં આ ચપળ અને અનંત રૂપોવાળું પોતાના સંકલ્પરૂપી 'વાસના' નામનું ઝાંઝવાનું પાણી શુભાશુભ યોનિઓરૂપી તરંગોથી નાચ્યા કરે છે. ૧—૪૧

अज्ञानविस्तीर्णमरौ विलोलं शुभाशुभस्पंद-मयैस्तरङ्गैः । स्ववासनानाममरीचिवारि परिस्फुरत्येतदनन्तरूपम् ॥ ४१ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'પાવનબોધન' નામનો સર્ગ ૧૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૦ મો*

પુણ્યે પાવનને અનેક જન્મોની વાત કહી

पुण्य उवाच

कः पिता किं च वा मित्रं का माता के च बांधवाः । स्वबुद्ध्यैवावबध्यन्ते वात्यया जनपांसवः ॥ १ ॥

પુણ્ય બોલ્યો : હે ભાઈ! પિતા કોણ છે, માતા કોણ છે, મિત્ર કોણ છે, અને બાંધવો કોણ છે? પિતા, માતા, મિત્ર, શત્રુ તથા બાંધવો આદિ માણસોરૂપી રજની કણીઓ કેવળ ભ્રાંતિરૂપી વંટોળિયાથી જ ઊડ્યા કરે છે. બંધુઓ, મિત્રો, પુત્રો, સ્નેહની દશા, દ્વેષની દશા

* આ વીસમા સર્ગમાં પુણ્ય શોકને તથા મોહને મટાડવા માટે, પાવનની પાસે તેના તથા પોતાના અનેક જન્મો થઈ ગયાની વાત કહેશે.

તથા મોહની દશા ઈત્યાદિક આ મોટી ખટપટ પોતે કરેલી ભાવનાથી જ વિસ્તારવાળી થાય છે. જેમાં બંધુપણાની ભાવના કરીએ તો તે બંધુ થાય છે અને જેમાં શત્રુપણાની ભાવના કરીએ તે શત્રુ થાય છે. ઝેરના કીડાઓ ઝેરમાં અમૃતની ભાવના કરે છે, તો તેઓને ઝેર અમૃત થાય છે; માટે સિદ્ધ થાય છે કે, ભાવના જ જગતની સ્થિતિનું કારણ છે. આત્મા એક જ છે અને સર્વવ્યાપક છે. તેમાં 'આ બંધુ છે અને આ બીજો છે' એવી કલ્પના ભ્રાંતિ વિના ક્યાંથી આવવી ઘટે? હે ભાઈ! લોહી, માંસ અને હાડકાંના સમૂહમય આ જડ દેહરૂપી અસ્થિપિંજરથી જુદો ચેતનવાળો હું કોણ છું? એમ તું પોતે પોતાના ચિત્તથી જ વિચાર કરી જો. વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તો તું પણ કોઈ નથી અને હું પણ કોઈ નથી. આ પુણ્ય છે અને આ પાવન છે, ઈત્યાદિરૂપે મિથ્યા જ્ઞાન જ રૂઢ થાય છે. તું અનંત વિસ્તારવાળું વ્યાપક બ્રહ્મતત્ત્વ જ છે. તારો પિતા કોણ હોય, માતા કોણ હોય, બંધુ કોણ હોય અને શત્રુ કોણ હોય? તારે પોતાનું શું હોય અને પરાયું શું હોય? એ તું જ કહે. તારા આ જન્મ ઉપરાંત બીજા ઘણા ઘણા જન્મો થઈ ગયા છે. તેમાં પણ તું એનો એ હતો, તો પછી જે બંધુઓ અને જે વૈભવો તે જન્મોમાં હતા, તે સર્વનો પણ તું શા માટે શોક કરતો નથી? તું જ્યારે સુંદર પુષ્પોવાળી વનની જગ્યાઓમાં મૃગના જન્મને ભોગવતો હતો ત્યારે તારા મૃગની જાતિવાળા ઘણા બંધુઓ હતા, તેમને તું શા માટે રોતો નથી? તું જ્યારે હંસની યોનિમાં હતો, ત્યારે તને કમળોવાળી નદીઓના કિનારાઓમાં ફરનારા ઘણા ઘણા હંસો બંધુઓ હતા. તેમને તું શા માટે રોતો નથી? તું જ્યારે વિચિત્ર વનરાજિઓમાં વૃક્ષના અવતારને ભોગવતો હતો, ત્યારે તારે ઘણાં ઘણાં વૃક્ષો અત્યંત બંધુઓ હતાં; તેમને તું શા માટે રોતો નથી? તું જ્યારે સિંહની યોનિમાં હતો, ત્યારે તને પર્વતોનાં મોટે ઉગ્ર શિખરોમાં ઘણા ઘણા સિંહો બંધુઓ હતા; તેમને તું શા માટે રોતો નથી? તું જ્યારે માછલાના જન્મને ભોગવતો હતો, ત્યારે તને કમળોવાળી નદીઓમાં અને સરોવરોમાં ઘણા ઘણા મત્સ્યો બંધુઓ હતા; તેમને તું શા માટે રોતો નથી? તું દશાર્ણ દેશમાં ભૂરા રંગનો જંગલી વાંદરો થયો હતો, તુષાર દેશમાં રાજકુમાર થયો હતો અને પુંડદેશમાં જંગલી કાગડો થયો હતો. હૈહય દેશમાં તું હાથી થયો હતો, ત્રિગર્ત દેશમાં તું ગધેડો થયો હતો, શાલ્વ દેશમાં તું કૂતરો થયો હતો અને ત્યાં દેવદારના ઝાડમાં તું પક્ષી થયો હતો. તું વિંધ્યાચળમાં પીપળો થયો હતો અને ત્યાં મોટા વડમાં કોતરી ખાનાર ભ્રમર થયો હતો. તું મંદરાચળમાં કૂકડો થયો હતો અને મંદરાચળની ગુફામાં બ્રાહ્મણ થયો હતો. અયોધ્યા પ્રાંતમાં પણ તું બ્રાહ્મણ થયો હતો. બંગાળમાં તું તેતર થયો હતો. હિમાલયના પ્રાંતમાં તું ઘોડો થયો હતો. અને બ્રહ્માના યજ્ઞમાં તું પશુ થયો હતો. તું તાડના ઝાડના મૂળમાં કીડો થયો હતો. ઉંબરાના ઝાડમાં મચ્છર થયો હતો અને વિંધ્યાચળના વનમાં બગલો થયો હતો. તે જ તું હમણાં મારો નાનો ભાઈ થયો છે. તું હિમાલયની ગુફામાં ભોજપત્રના ઝાડની છાલની ગાંઠમાં છ મહિના સુધી કીડો થઈને રહ્યો હતો અને તે જ તું હમણાં મારો નાનો ભાઈ થયો છે. તું આ સીમાડાની પાસેના કુગ્રામમાં છાણના ઢગલાની અંદર દોઢ વર્ષ સુધી કીડી થઈને રહ્યો હતો અને તે જ તું હમણાં મારો નાનો ભાઈ થયો છે. વનમાં જેમ ભ્રમર કમળમાં ચોંટી રહે છે, તેમ તું ભીલડીના સ્તનમાં ચોંટી રહ્યો હતો (ભીલડીનો છોકરો થયો હતો) અને તે જ તું હમણાં મારો નાનો ભાઈ થયો છે. આમ હે ભાઈ! આ જંબુદ્વીપમાં તું પૂર્વે આ અને બીજી ઘણી ઘણી યોનિઓમાં સેંકડો ને હજારોવાર જન્મ્યો હતો. આ પ્રમાણે પૂર્વે થઈ ગયેલા તારા વાસનાઓના ક્રમરૂપ અવતારોને હું યોગમાર્ગથી શુદ્ધ થયેલી બુદ્ધિ વડે જાણું છું. તારી પેઠે મારી પણ અજ્ઞાનથી જડતાવાળી ઘણા